

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 13 (2024) No. 2

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 13 (2024) No. 2

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka, Dr. Huszti Éva,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Nagy Levente, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIEĆKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Dr. Béres-Áfra Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Szerkesztőségi munkatársak:

Dr. Béres-Áfra Zsuzsa
Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: ojs.lib.unideb.hu/metszetek
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

KÖZELKÉP

BÖRÖNDY JÚLIA: „Hogyan lehet innen elmenni? Hogyan lehet ide visszajönni?” – Kortárs magyar építésznők szakmai helyzetképe	5
JÁNOSY ORSOLYA: A hosszú távú nemzetközi kutatói mobilitást befolyásoló tényezők – résztvevők, motivációk, célországok	32
NEWMAN TEKWA: Women’s Work and Land Reform in Zimbabwe. <i>A Feminist Political Economy of Social Reproduction</i>	59
MIKLÓSI MÁRTA – FEKETE MÁRTA – TIHANYI MIKLÓS – SIVADÓ MÁTÉ: Vallásosság megélése a börtönben. <i>Hosszúidős fogvatartottak körében végzett kvalitatív kutatás első eredményei</i>	81
MARKOVICS MÁRTON: A szociális dominancia lehetséges megnyilvánulásainak vizsgálata az online térben. <i>Diskurzuselemzés a Finnek Pártja képviselőinek videós tartalmai alatt</i>	104

RECENZÍÓ

SEBESTYÉN KRISZTINA: Jó gyakorlatok, mentorprogramok hátrányos helyzetű és roma gyermekeknek Európában	128
Abstracts	133

Contents

CLOSE-UP

JÚLIA BÖRÖNDY: „How to Leave Here? How to Return Here?” – The Professional Situation of Contemporary Female Architects in Hungary	5
ORSOLYA JÁNOSY: Factors Influencing Long-Term International Mobility of Academics – Participants, Motivations, Destination Countries.....	32
NEWMAN TEKWA: Women’s Work and Land Reform in Zimbabwe. A Feminist Political Economy of Social Reproduction	59
MÁRTA MIKLÓSI – MÁRTA FEKETE – MIKLÓS TIHANYI – MÁTÉ SIVADÓ: Experiencing religiosity in prison. <i>First results of qualitative research among long-term prisoners</i>	81
MÁRTON MARKOVICS: Exploring the possible expressions of social dominance in an online context. Discourse analysis below the video contents of the representatives of Finn’s Party	104

REVIEW

KRISZTINA SEBESTYÉN: Good practices, mentoring programmes for disadvantaged and Roma children in Europe	128
---	-----

Abstracts	133
-----------------	-----

KÖZELKÉP

„Hogyan lehet innen elmenni? Hogyan lehet ide visszajönni?” – Kortárs magyar építésznők szakmai helyzetképe¹

BÖRÖNDY JÚLIA²

ABSZTRAKT

Az elmúlt években megélénkült az építészetben belüli szakmai diskurzus a nők helyzetéről. A fokozott figyelem oka, hogy a 2000-es évek eleje óta a diplomázók között egyre inkább a nők kerülnek többségbe, mely ellentétes a köztudatban meggyökeresedett sztereotípiákkal, miszerint az építészek általában férfiak. A nemekre vonatkozó pontos arányokkal kapcsolatban mindeztáig csak becslések álltak rendelkezésünkre, így tanulmányom első felében levéltári dokumentumokon és egy digitális adatbázison keresztül rekonstruálom az idővonalat, hogyan változott a nők számbeli aránya a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karának hallgatóinál 1941 és 2023 között. Ezt követően kutatásom második felében arra kerestem a választ, miért nem látjuk a nőket a szakmai közéletben, építészeti díjazottak köreiben és tudományos, művészeti akadémiák tagjaiként – milyen strukturális akadályok gátolják őket a szakmai előmenetelben. Ennek vizsgálatát építésznőkből álló fókuszcsoporthoz segítségemmel végeztem.

KULCSSZAVAK: építésznők, társadalmi nem, karrier, munka, műszaki felsőoktatás, üvegplafon, szűrkefoglalkoztatás

ABSTRACT

„How to Leave Here? How to Return Here?” – The Professional Situation of Contemporary Female Architects in Hungary

In recent years, the professional discourse within architecture regarding the situation of women has intensified. The reason for this increased attention is that since the early 2000s, women have become the majority among graduates, which contradicts the deeply rooted stereotypes in the public consciousness that architects are generally men. Until now, we only had estimates regarding the exact gender ratios. Therefore, in the first part of my study, I reconstructed how the ratio of women changed among the students of the Faculty of Architecture at Budapest University of Technology and Economics from 1941 to 2023, using archival documents and a

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Böröndy Júlia: építésmérnök, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások PhD-program; juliaborondy@gmail.com.

KÖZELKÉP

digital database. Following this, in the second part of my research, I pursued answers to why we do not see women in the professional public sphere, among architectural award winners, and as members of scientific and artistic academies – what structural barriers hinder their professional advancement. This examination was conducted with the help of focus groups consisting of female architects.

KEYWORDS: *female architects, gender, career, work, technological education, glass ceiling, informal employment*

Bevezetés

Kutatásom célja a hazai építésznők pályaképének, perspektíváinak bemutatása, vala_mint a hazai építészet területén uralkodó, nőket érintő egyenlőtlenségek feltárása. Ugyan az építészet itthon elsősorban a mérnöki tudományok közé sorolt,³ a STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics) ágazatokban látható olyan tendenciák, mint a nők alacsony részvétele az egyetemi képzésekben (Paksi 2014, Cheryan et al. 2016, kiemelten a mérnöki terület vizsgálata: Faulkner 2009a, 2009b.), ma már nem aktuálisak egy az egyben a területen. Nincs szó a nők számbeli alulreprezentáltságáról: a frissen felvételizett évfolyamok között évek óta a nők vannak többségben, ami nem váratlan jelenség – a diplomát szerzettek között már 20 éve is fele-fele arányban voltak férfiak és nők (Simon 2004: 7).

Az elmúlt években megélénkült az építészetben belül a szakmai diskurzus a nők helyzetéről, legyen szó az online építészeti médiumok tartalmairól (Építészforum, Octogon online), a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs központ „Magyar Építész Nők” kutatási projektjéről, vagy az egyre gyakoribb kezdeményezésekről és eseményekről, melyek ebben a témában hívnak gondolkodásra, párbeszédre. Azonban célzott kutatás mindezekig nem foglalkozott az építésznők kortárs helyzetképével, tudományos igényű írás nem született a témában. Másrészt, a kutatás szükségességét indokolja, hogy mivel a nők szakmai megítélése és helyzete viszonylag friss (és a mai napig csak szűk rétegek által elismert) téma a hazai építészeti közbeszédben, az egyetemi hallgatók számának vonatkozásában sem történtek specifikus elemzések. Az építészkarokon tanuló nők arányát az építés szak-

³ Hazánkban építészmérnök és építőművész végzettséget is lehet szerezni. A két képzés eltérő szemléletben zajlik, nevükhöz hűen az előbbiben a műszaki, míg utóbbiban a művészeti vonal kap nagyobb hangsúlyt. A 2014/15 és 2020/21 közötti időszakban a Diplomás Pályakövetési Rendszer adatai szerint évente átlagosan 209 hallgató szerez építészmérnöki alapképzésben diplomát, míg építőművészként átlagosan 46. Fontos megkülönböztetni az építészmérnöki és építőmérnöki területet is. A két képzést más egyetemi szakon lehet megszerezni, és a későbbi tevékenység területe is eltér, más tervezői jogosultságokkal is gyakorolhatók (a BME-n még az ezeket oktató karok is egymástól függetlenül működnek). Míg az építészmérnök elsősorban az épületek megtervezésével foglalkozik többféle léptékben, az építőmérnök feladatai közé szakterületétől függően az infrastrukturális létesítmények, műtárgyak és csarnokszerkezetek mérnöki tervezése, tartószerkezetek méretezése, földmérés stb. tartozik.

KÖZELKÉP

ma az elmúlt években elsősorban egyetemi oktatók beszámolóiból, közelítéseiből és az ezeket idéző publicisztikákból ismerte, melyek jellemzően 70-80% körüli arányt becsültek a friss évfolyamokon.⁴ Ezek a közelítések viszont torzítanak: mint később látni fogjuk, a nők arányát felül-, a férfiak arányát alulbecsülik. A nemek arányának változását és a jelenlegi helyzetet dolgozatomban szintén ismertetem.

A szakmai közéletet mindazonáltal a mai napig férfiak uralják, ők láthatók a szakmán „kívülről”. Az építészeti díjakat férfiak többnyire viszik el, erre a legszemléletesebb példa az Ybl-díj, ahol az 1953-as alapítás óta összesen 493 építész díjaztak, melyből csupán 45-en nők, és az elmúlt években sem láthatunk javuló trendet: utoljára három évvel ezelőtt nyert nő Ybl-díjat.⁵ A Kossuth-díj ebből a perspektívából még komorabb képet fest, ahogy Kovács Dániel arra rámutatott 2023-ban, az Építészforumon megjelent cikkében: építésznőt tulajdonképpen még sosem tüntettek ki ezzel a díjjal, az ehhez a címhez legközelebb álló Czukor Anna is brigádvezetői munkájáért nyerte el ezt az elismerést (Kovács 2023). A szakmai szervezetek vezetői és választott testületei szintén elsősorban férfiakból tevődnek össze (sem a Magyar Építészeti Kamara,⁶ sem a Magyar Építőművészek Szövetségének⁷ elnökei és alelnökei között nem találunk nőt, csupán az elnökségi tagok között)⁸, csak úgy, mint a tudományos és művészeti akadémiák tagjai (MTA Műszaki Tudományos osztálya, az Építészeti Tudományos Bizottság 32 tagjából mindössze nyolcan nők, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Építőművészeti Osztályán a 29 tag között 4 nőt találunk, Magyar Művészeti Akadémia Építőművészeti Tagozatán a 36 akadémikusból csupán ketten nők)⁹.

Az építészet azért mondható különleges példának, mert a fent leírt folyamat évek óta jelen van. Ahogy a tanulmány második részéből látni fogjuk, belülről nagyon is érzékelhető és feszültséget kelt, miközben a „laikus” közönség felé ebből mi sem látzik. Az építészet messziről látható dimenziója továbbra is férfiakból tevődik össze, ennek hatására konstruálódik és újrakonstruálódik a sztereotip kép, miszerint az építész neme férfi. Mindez pedig a szakmában érvényesülő nők mindennapjaira és munkavégzésére, valamint a szakmában tapasztalható hatalmi dinamikákra is befolyással van, ez utóbbit szintén részletesen kifejtem a tanulmányban.

Kutatásomnak nem volt célja, hogy válaszoljon az örök dilemmára – „másképp terveznek-e a nők, mint a férfiak?” –, helyette a szakmai közegen belül és kívül működő előítéletekről, valamint ezek cáfolatáról szól, és arra keresi a választ, milyen mindennapi megélései, lehetőségei és perspektívái vannak napjainkban egy építész-

⁴ Pl. Monti 2023, Kammermann 2024.

⁵ <https://yblegyesulet.hu/ybl-dij/ybl-dijas-epiteszek/> utolsó elérés: 2024. 05.02.

⁶ <https://mek.hu/index.php?link=elnokseg> utolsó elérés: 2024. 05.02.

⁷ <https://meszorg.hu/index.php?t=rolunk&m=elnok-elnokseg> utolsó elérés: 2024. 05.02.

⁸ Előbbi esetében az öt elnökségi tagból ketten nők, az utóbbiban a négy tagból egy nő.

⁹ <https://mta.hu/vi-osztaly/tudomanyos-bizottsagok-105558> utolsó elérés: 2024. 05.02.

<https://mta.hu/szima/tisztsegyviselok-105785> utolsó elérés: 2024. 05.02.

KÖZELKÉP

nőnek Magyarországon. Vizsgálom továbbá, milyen mögöttes struktúrák nehezítik szakmai előmenetelüket, mi az oka, hogy olyan keveseknek sikerül a szakmai elismeréseket, akár díjak formájában, akár köztisztviselői álló pozíciók betöltésével megszerezni.

Munkám kétféle módszertannal végeztem. Egyrészt elemeztem, hogyan változott 1941 és 2023 között a nők és férfiak aránya az építészmérnöki diplomát adó képzésekre beiratkozottak és diplomát szerzettek körében. Ehhez a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (továbbiakban: BME) levéltárában őrzött archív dokumentumokra, évkönyvekre támaszkodtam, valamint a BME Építészmérnöki Karának (továbbiakban: BME ÉPK) Dékáni Hivatalának anonimizált adatbázisára, melyekből kirajzolódik a nemek arányának változása a karon. A kortárs építésznők pályaképét fókuszcsoportos kutatáson keresztül rekonstruálom, melyeket 2024 márciusában és áprilisában rögzítettem Budapesten.

Áttekintés: út a női hallgatók felvételét korlátozó szabályozások eltörléséhez

A nők műszaki felsőoktatásban való részvételének 20. századi történetét Palasik Mária dolgozta fel 2003-ban átfogó tanulmányában. Mindezek áttekintése magyarázó erővel bír a BME ÉPK hallgatóinak nemi arányaira is, így az alábbiakban összegzem azokat a döntéseket, melyek lehetővé tették vagy épp, hogy korlátozták a nők építészképzésben való részvételét a Műegyetemen.

A Műegyetem először 1912-ben nyitott a nők felé: ekkor engedélyezték a bölcsészkar kémia szakos tanulóinak, hogy rendkívüli hallgatóként részt vegyenek előadásokon és laborgyakorlatokon, azonban a nők lehetőségét a tényleges beiratkozásra ekkor még elvetették. Az első magyar, női építész hallgatók beiratkozására még néhány évig várni kellett. *„Az első világháború után a rövid életű polgári demokratikus rendszernek köszönhetően 1918 decemberében néhány hónapra megnyílt az összes világi egyetem a nők előtt Magyarországon, tehát először adódott lehetőség arra, hogy a nők mérnököknek is tanulhassanak.”* (Palasik 2003: 2) Palasik (2003) hozzáteszi, hogy ennek ellenére ekkor még nem volt ugrásszerű növekmény a nők létszámában; mindössze 10 új női hallgató iratkozott be az egész egyetemre, ebből hárman az építészként kezdték meg tanulmányaikat.

A nők műszaki felsőoktatási tanulmányai előtt néhány hónap múlva újból akadályok jelentek meg: először az 1919-es ellenforradalmi rendszerváltás hatására rektori hatáskörben, majd rövidesen törvényileg is ellehetetlenítették. Haller István 1920. február 27-i rendelete és a numerus clausus nőkre vonatkozó kiterjesztése további évekig gátolta a nők mérnöki továbbtanulását. Ezzel párhuzamosan 1924-ben

KÖZELKÉP

a Műegyetem rektori tanácsa úgy döntött, az építészeti osztály¹⁰ a hallgatói létszám 5%-áig nőket is felvehet, de kizárólag akkor, ha a létszámot férfiakkal nem tudják feltölteni. 1927-ben ez a gyakorlat kultuszminiszeri rendelettel is rögzült: ebben az építészeti pálya mellett a közgazdasági tanulmányokat is lehetővé tette nők számára, azonban felvételüket csak a fent leírt, 5%-os korlátozással hagyta jóvá (Palasik 2003).

Palasik (2003) hangsúlyozza, hogy a nők műszaki felsőoktatásban való részvételével kapcsolatos lazítások és szigorítások minden esetben politikai és gazdasági motivációval rendelkeztek. Az I. világháborút lezáró békeszerződésekkel Magyarország területei kétharmadát elveszítette, az így határon kívülre került településekről tömegek vándoroltak Magyarországra, ami a munkaerőpiacon – és ezzel a mérnöki pályán is – jelentős túlkínálatot vont maga után. A nőket érintő korlátozó intézkedések célja tehát az volt, hogy a túlkínálatot rendezze, ezáltal biztosítsa továbbra is a férfiak munkához jutását.

1936-ban az építészeti osztály kérvényt nyújtott be annak érdekében, hogy a nők létszáma túlléphesse az 5%-ot. Ennek oka elsősorban abban volt keresendő, hogy az egyetem két professzorának lánya is meg szeretne volna kezdeni építész tanulmányait. Beadványukat azzal is indokolták, hogy minden végzett építész el tudott helyezkedni, így a nők nem veszélyeztetik a férfiak munkáját. A kérvényt az államtitkár egyedi esetként teljesítette, de a korlátozás továbbra is érvényben maradt. Eltörlésére még 10 évig kellett várni, mikor 1946-ban a magyar demokratikus parlament törvénybe iktatta a nők férfiakkal egyenlő feltételeit az egyetemi és főiskolai továbbtanulásban (Palasik 2003).

Tehát, ahogy Palasik (2003) tanulmányában láttuk, a nők 1946-tól vehettek részt korlátozás nélkül a műszaki felsőoktatásban. Longitudinális elemzésem majd innen veszi fel a fonalat, hogy áttekintse, miképp változott a nők részvétele a képzésben.

Építészeti munka és nők

Az építészeti munka egy férfiak által dominált, versengő közeg (Fowler – Wilson 2004, Heynen 2012). A bevezetésben is vázolt tendencia, a nők elismertségének hiánya, valamint az építészettörténeti kánon férfiközpontúsága általánosan meghatározó a területen. Az éjszakába nyúló munka és önkiszármányolás már az egyetemen elkezdődik, és nem ér véget a munkaerőpiacra való kilépéssel (de Graft-Johnson et al. 2005), sőt, kiegészül a felettesi elvárásokkal, így gyakran a munkakultúra szerves részét képezi a túlórázás. Munkaidejüket ezzel szemben az alkalmazottak többnyire nem oszthatják be rugalmasan, nem illeszthetik napi teendőik elvégzéséhez. Az építészeti szakmagyakorláshoz mindezek felül hozzátartozik a rendszeresen elő-

¹⁰ Önálló Építész-mérnöki Karról csak 1950-től beszélhetünk (Istvánfi 2015).

KÖZELKÉP

forduló stressz, a szűk határidők – az elvárásokhoz képest pedig sokak érzik alacsonyabbnak a bérszínvonalat. A vizsgált szakirodalmak szerzői a fentiek alapján egyetértettek abban, hogy nem beszélhetünk egy olyan szakmai környezetről, melyben egyenlő feltételekkel indulnak a nők és férfiak (Fowler – Wilson 2004, de Graft-Johnson et al. 2005, Heynen 2012, Sang 2014, Savitri 2021, Hartmann 2022).

Fowler és Wilson 2004-es közös tanulmányában Bourdieu elméleti kereteiből kiindulva elemzi az építészet szakmai viszonyait, külön szakaszt szentelve a *Férfiuralomban* (Bourdeiu 2000) leírt férfi-nő relációra. A szerzők átfogóan összefoglalják a bourdieui elméletet, kitérve a család, egyház és iskolák szerepére a férfiuralom fenntartásában, a szimbolikus erőszakra, a nők szerepére a szimbolikus tőke újratermelésében, valamint a férfiak megbecsülés utáni hajszájára. Áttekintésük tartalmazza, miképp tartják vissza a férfiak a magas presztízsű pozíciókat és feladatokat, míg a nőket csak a kisebb megbecsüléssel és jutalmazással járó posztokhoz engedik közel. Ezzel egyidejűleg kritikát is megfogalmaznak: véleményük szerint fontos, hogy jobban teoretizáljuk a nők kihívásait és küzdelmeit a férfiak monopol helyzetének meggingatásában és felszámolásában, melyre az orvostudományok esetét hozzák példának. Kutatási eredményeik ismeretében leszögezik, hogy az építészet esetében egyértelműen egy olyan területről beszélhetünk, ahol a férfiak megőrizték „jogaikat” a *legnevesebb feladatok* elvégzésére. Azonban ez semmiképp sem feltételezi, hogy a nők nem lennének az ezekhez szükséges kulturális tőke birtokában, sőt, éppen az ellenkezője áll fenn, hiszen az építészeti iskolák által kiadott képesítéseket nem vonják kétségbe a szakmai közegben. Rámutatnak, hogy sok esetben még a tervezésben erős férfiak sem szeretnének vállalkozóként előre lépni, hiszen ez rengeteg olyan attribútumot kíván meg (például a kellő versenyszellem, fegyelmezett időmenedzsment), melyeknek elsajátítása és összehangolása komoly kihívást jelent. Vélekedésük szerint a nők szemében kétszeresen is fenyegetőnek tűnik a vállalkozói lét: egyrészt a hatalom megszerzése és az ezzel járó küzdelem miatt, másrészt, hogy nemi szocializációjuk révén az építészetre jellemző versengő közegben gyakran esztelennek érzik magukat az érvényesüléshez (Fowler – Wilson 2004).

A fent leírt környezetben tehát a nők karrierútja jellemzően más ívet jár be, mint a velük azonos képzettségű férfiaké. Ha az eltérések okait szeretnénk bemutatni, érdemes a szocializációs mintáknál kezdeni a vizsgálódást. Míg a nőket kisgyermekkoruktól fogva az olyan jellemvonásokért jutalmazták, mint az empátia, alkalmazkodóképesség vagy önfeláldozás, férfiak esetében ez az önérvényesítés, magabiztosság, versenyszellem és agresszivitás felé tolódik (Eagly – Wood 2012). Később, felnőttként a munkaerőpiacon és a karrierépítésnél elsősorban ez utóbbiakkal lehet előrejutni, míg a „feminin” tulajdonságok leértékelődnek (Nagy 1997). Bourdieu ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz: a nők szakmai előmenetele nehezített, hiszen a magas presztízsű pozíciókat „méretek szabják maguknak a férfiak” (Bourdieu 2000: 71). Így ahhoz, hogy a nők is érvényesülni tudjanak, sok esetben olyan, hagyományosan

KÖZELKÉP

férfiaktól elvárt attitűdök felvételére van szükség, mint például az agresszivitás, magabiztosság vagy „*veleszületett tekintély*” (Bourdieu 2000: 71).

A nők karrierjének vizsgálatakor visszatérő problémakör a munka és magánélet összehangolása is. Nagy Beáta és Paksi Veronika rámutat, hogy mindebben a kihívást többnyire az anyaság jelenti, melynek az a gyökere, hogy a gondoskodási feladatok egyenlőtlen megosztása miatt a gyermekvállalás továbbra is elsősorban az anya karrierjére van hatással. Mindez kezdődik azzal, hogy a hosszú szülői szabadság mellékhatásaként megszakítások tűzdelik a nők karrierútját, majd folytatódik a kettős elvárással, hogy mind a munka világában, mind az anyaszerepben megfeleljenek. A gyermekvállalás után a nők gyakorta tapasztalhatják, hogy rákerülnek az úgynevezett „mommy track-re”, vagyis, hogy kisgyerekes anyaként már nem raknak rájuk akkora felelősséget, mint a gyermekvállalásuk előtt, vagy nem számítanak rájuk olyan mértékben, mint a többi kollégára (Nagy 2006, Nagy – Paksi 2014, Engler et al. 2018). Az építészet terén hasonló hátrányokkal kell szembenéznie annak is, aki a rá háruló gondoskodási munka mellett inkább a részmunkaidős foglalkoztatást választja (Hartmann 2022: 24).

Az munka-magánélet egyensúly kialakításán túl további akadályok és fékek is tapasztalhatók a nők szakmai életútjának vizsgálatakor. Cotter és munkatársai (2001) négy kritériumot fogalmaztak meg, melyekkel azonosíthatóvá válik az üvegplafon jelensége: 1) az *üvegplafon* nemi vagy etnikai megkülönböztetést jelent, amelyet az alkalmazott más, munkával kapcsolatos jellemzői nem magyaráznak, 2) a magasabb szinteken nagyobb mértékben tapasztalható, mint az alacsonyabb beosztásokban, 3) jelöli az előrejutás esélyeit is, nem csak a meglévő arányokat, és végül 4) mértéke a karrierút során fokozatosan növekszik. Engler Ágnes, Takács-Miklósi Márta és Tornyi Zsuzsa Zsófia tanulmányában (2018) eképp foglalta össze az üvegplafon jelenségét: „*amikor egy karrier megtorpan, és az előrejutás akadályát nem lehet ugyan látni, de egyértelműen külső tényezők okozzák*”. (lásd még: Purcell et al. 2010, Powell – Butterfield 2015). Ez a típusú vertikális szegregáció megfigyelhető az építészet területén is, melyekről már szó esett a bevezetőben is:

- 2024 májusában sem a Magyar Építészeti Kamara,¹¹ sem a Magyar Építőművészek Szövetségének¹² elnökei és alelnökei között nem találunk nőt, csupán az elnökségi tagok között),¹³
- az MTA Műszaki Tudományos osztálya, Építészeti Tudományos Bizottság 32 tagjából mindössze nyolcan nők, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Építőművészeti Osztályán a 29 tag között négy nőt találunk, Magyar

¹¹ <https://mek.hu/index.php?link=elnokseg> utolsó elérés: 2024. 05.02.

¹² <https://meszorg.hu/index.php?t=rolunk&m=elnok-elnokseg> utolsó elérés: 2024. 05.02.

¹³ Előbbi esetében az öt elnökségi tagból ketten nők, az utóbbiban a négy tagból egy nő.

KÖZELKÉP

Művészeti Akadémia Építőművészeti Tagozatán a 36 akadémikusból csupán ketten nők),¹⁴

- mindenhez adalék, ha megvizsgáljuk a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karát: a 11 tanszék közül egyiknek az élén sem találunk női tanszékvezetőt, egyetemi tanári pozícióban a Kar egyetlen nőt sem foglalkoztat, habilitációval is csupán egy nő rendelkezik.¹⁵

A fizetések transzparenciájának hiányából könnyen következik a nők és férfiak fizetése közti szakadék észrevétlensége.¹⁶ A különbség mértékének pontos megállapításához nem állnak rendelkezésre nagymintás, hiteles adatok – a hazai építészetben gyakori a bújtatott foglalkoztatás, a kényszervállalkozás és/vagy csak bérük egy tört részére bejelentett alkalmazottak (lásd a tanulmány második felében). Ebből kifolyólag a bejelentett bérek nem nyújthatnak valós képet, és a vállalkozók esetében sem lehet egyértelműen elválasztani a valódi, önkéntes szabadúszást és a kényszer-vállalkozást. A Kortárs Építészeti Központ 2019-es Trust Your Architect kiadványához Bagó Gergő Márk (szociológus) és Balázs Bálint (építész) 2018 decembere és 2019 januárja között felmérést készített a fiatal építészek szakmai helyzetéről. Az online terjesztett kérdőív kitöltői önkéntesen, saját bevallásuk alapján adták meg a szükséges adatokat. Az adatfelvételük alapján a pályakezdő férfiak bónuszok nélküli átlagkeresete 307 943 Ft volt, míg a nőké 258 241 Ft, a kettő között pedig 49 702 Ft, azaz 16,14% nem kiigazított különbség rajzolódott ki. A kutatók akkor a következőképp foglalták össze a jelenséget: „*megfogalmazható tehát az óvatos hipotézis, hogy a teljes építészársadalmon belül a nők hátrányosabb helyzetben vannak a kereseti viszonyok dimenziójában*” (2019: 22). Az Architect's Council of Europe 2022-es felmérése alapján¹⁷ Magyarországon az építésznők átlagosan 17%-kal kerestek kevesebbet, mint a férfiak, mely pontosan megegyezik a szervezet által kimutatott európai átlaggal a szakterületen. Azonban az adatok itt sem reprezentatívak a teljes magyar szakmára, ahogy a jelentés is minden adattáblánál felhívja a figyelmet: Magyarországról csak kis mintával rendelkeztek, mindössze 90 kitöltőt sikerült toborozniuk. Összehasonlításképp, az Eurostat adatai alapján ugyanebben az évben az Európai Unióban a nem kiigazított nemek közötti átlag bérkülönbség (általánosan számítva, nem szakmák szerint bontva) 12,5% volt, míg Magyarországon 17,5%.¹⁸ Ebből megállapítható, hogy az építészet területén látható bérszakadék a magyar át-

¹⁴ Az MTA honlapja alapján. (Utolsó elérés: 2024. 05. 02.)

¹⁵ A tanszéki honlapok alapján, 2024. szeptember 24.

¹⁶ Az építész álláshirdetésekből jellemzően nem jelölnek meg bérsávot, lásd például: <https://epiteszforum.hu/allas/kinal>

¹⁷ The Architectural Profession in Europe: The ACE 2022 Sector Study. Elérhető: <https://www.ace-cae.eu/activities/publications/ace-2022-sector-study/>

¹⁸ Bruttó órabérek alapján, Eurostat: Gender Pay Gap Statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics (Utolsó elérés: 2024. 09. 18.)

KÖZELKÉP

lagtól nem tér el sokban, sőt, kisebbnek mutatkozik – viszont az EU-s átlagok összehasonlításakor egyértelműen látszik, hogy az építészet területén a bérszakadék mértéke felfelé tér el az általánosan számítottól.

Hazai viszonylatban kevés szakirodalom foglalkozik célzottan az építésznők szakmai helyzetével. 2003-ban jelent meg Simon Mariann *Valami más* című interjúkötete, melyben tizenegy kortárs építésznőt kérdezett a szakmához fűződő viszonyáról és munkáikról. Könyve hiánypótló a nők láthatóságának javításában, azonban minden bizonnyal túl korán érkezett a hazai építészeti közegbe, és nem tudott kellő hatást kifejteni a közgondolkodásra. Az interjúkötet a szakmagyakorló nők ünneplését és méltó bemutatását ambicionálta, így nem célja, hogy „kényes kérdéseket” tegyen fel. Nem derül hát ki belőle, milyen hátrányokkal kellett szembenézniük a nőknek a szakmai életútjuk során, érték-e őket megkülönböztetések szakmagyakorlásuk vagy egyetemi évek során, és hogyan befolyásolta karrierútjukat női mivoltuk (Simon 2003).

Időnként születnek – főleg az online szaksajtóban – történeti, életrajzi írások a magyar építészetben meghatározó női karakterekről. Ezekhez fontos referencia Prakfalvi Endre és Ritoók Pál 2012-ben publikált kutatási előzetese, melyben 1918 és 1945 közötti intervallumot vizsgálták az építésznők szűrőjén keresztül (az erre épülő kutatás azonban nem realizálódott). Tanulmányuk a műegyetemi építész hallgatók *Megfagyott Muzsikusz* című satirikus lapja, valamint más sajtóorgánumok említései alapján mutat be röviden több 1918 és 1945 között praktizáló építésznőt, Hajas Mária Irmát, Ilves Paulát, Bettelheim Franciskát, Fleischl Etelkát, Várnay Marianné-t, iparművészek és belsőépítészek közül Bánki Zsuzsát és Kovács Zsuzsát, kert- és tájépítészek közül Zimmer Mártát, Schaár Magdát. Mindezen felül említi az 1884–1949 között képezett építőmesterek névsorán szereplő nőket, valamint Pécsi Eszter statikus jelentőségére is kitér. A szövegből messzemenő következtetéseket levonni nem lehet, hiszen címben idézett Pécsi Eszter-mondathoz híven („*Építésznő van néhány*”) elsősorban egy körképet fest le, kutatási irányokat vázol fel (Prakfalvi – Ritoók 2012). Ezt egészítik ki Kovács Dániel művészettörténész Építész fórumon publikált eredményei, melyek már részletesebben, életrajzként mutatják be alulku- tatott, de meghatározó nők szakmai életútjait (Czukur Anna, Wolf Johanna), illetve kitér a köztudatban tévesen szereplő információk helyreigazítására is, úgy, mint az első magyar építésznő személyére – aki a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján Paulas Erika volt (Kovács 2023a, 2023b, 2024a, 2024b). A témában megje- lent fontos tanulmány Keller Márkus szintén az Építész fórumon megjelent, 2021-es munkája, „*Őrizzék meg a nőiességüket akkor is, ha véletlenül diplomát szereznek*” – *Építésznők a szocialista nyilvánosságban* címmel. Ebben Mináry Olga és Spiró Éva sajtómegjelenéseit hasonlítja össze, miképp jelent meg a nőiségük a közbeszédben és ez hogyan hat ki későbbi megítélésükre (Keller 2021). Szintén a szocialista idő- szakot dolgozza fel a Simon Mariann és Mary Pepchinski által szerkesztett *Ideolo- gical Equals. Women Architects in Socialist Europe* címen megjelent tanulmánykötet

KÖZELKÉP

is, mely már nem csak Magyarországra, hanem a teljes szocialista blokkra fókuszál (Pepchinski – Simon 2016).

Simon Mariann interjúkötetétől számítva nagyjából 15 év elteltével, két ütemben (2018 és 2020) készült el Csontos Györgyi *Nők az építészetben* című dokumentumfilm-sorozata (operatőr: Szabó Mihály), amivel 16 elismert, hazai építésznő munkásságába ad betekintést. A sorozat a korábban televízióban is sugárzott *Tizenkét kőműves* (2006–2012, rendezte: Csontos Györgyi, Csontos János) portréfilm-sorozat ellenpontozására született, melyben egyetlen nő életműve sem kapott helyet. A *Nők az építészetben* bemutatójára a járványhelyzet és a megfelelő platform keresése miatt csak 2023 őszén kerülhetett sor a FUGA Építészeti Központban.¹⁹ A fókusz ebben az esetben is az egyéni életutakra és jelentős munkákra került, csak egy kérdés irányult közvetlenül arra, mit gondolnak, *van-e különbség a férfi és női építész között*. A filmek azt mutatják, e kérdéssel kapcsolatban építésznők nem szívesen vállalnak fel véleményeket – legalább is kamerák előtt biztosan nem. Ugyan a válaszadók ebben a tekintetben nem beszédeseek, a jelenetek sokat elárulnak arról, még ma is mennyi tabu övezi az építésznők szakmai helyzetének tematizálását, és gyakran a nők részéről is kételkedés jelenik meg a felvetés legitimitásával kapcsolatban.

Módszertan

HALLGATÓK NEMI ARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA A BME ÉPÍTÉSZMÉRNÖKI KARÁN 1941 ÉS 2023 KÖZÖTT

A nők 1946-tól vehetnek részt korlátozás nélkül a műszaki felsőoktatásban (Palasik 2003). Annak érdekében, hogy a létszámokban való változás ténylegesen észlelhető legyen, adatgyűjtésem 5 évvel kitoltam: 1941-től kezdődik és 2023-ig, a legfrissebb, elérhető adatokig tart. Ennek során kizárólag a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karának mint Magyarország legrégebbi és legnagyobb építészképző helyének beiratkozott és diplomázott hallgatóinak számát vizsgáltam. Mivel kutatásom tárgya a kortárs magyar építésznők szakmai helyzete, az adatgyűjtéskor csak a magyar hallgatókra fókuszáltam. A nemek arányára vonatkozó kutatásom forrásai egyrészt levéltári jegyzékek voltak, másrészt a BME ÉPK Dékáni Hivatalától kapott anonimizált adatbázis. A kari adminisztráció a beiratkozott és diplomát szerzett hallgatókról csak 2004-től tárolt elektronikus adatokat a Neptun Egységes Tanulmányi Rendszerben, így a korábbi évekre vonatkozóan a BME levéltárában végeztem kutatást. Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtárban (BME OMIKK) a beiratkozási jegyzékeket (BME OMIKK VIII. 105/d-2. Mutatókönyvek 4-5. kötet), diplomát szerzett hallgatók névsorait és a BME évköny-

¹⁹ A filmek megtekinthetők a YouTube-on.

KÖZELKÉP

veit tekintettem át. Ezek a hallgatók nevét tartalmazták, azonban a nemüket nem, így azt utónevük alapján rendeltem hozzájuk.

A Dékáni Hivataltól megkapott, anonimizált adatok rendszerezésekor tovább szűkítettem vizsgálatomat, így az alább látható diagramokról kizárólag az osztatlan képzés (5 év) olvasható le. Habár a Bolognai rendszer bevezetésével az építészkarokon is létrehozták a kétlépcsős képzést, az építészetoktatás hagyományai az osztatlan képzésben gyökereznek – ami miatt ezt a képzéstípust folytatólagosan, továbbra is magas hallgatói létszámokkal hirdetik meg, így jól mutatja az arányok változását. Másrészt, a BSc-MSc képzések vizsgálatának mellőzését tovább indokolta, hogy 2017-ben a kétlépcsős képzés átalakuláson ment keresztül (a BSc képzésideje 4 évről 3,5 évre csökkent, az MSc képzésideje 1,5 évről 2 évre nőtt). Ennek okán – részben a Kar ösztönzésére – a hallgatók tömegesen jelentkeztek át az új képzésbe, mindez pedig rengeteg anomáliát szül az anonimizált adatokban.

Az 1940-es évekig visszavezetett longitudinális vizsgálat célja, hogy megcáfolja a szakmán belül és kívül uralkodó sztereotípiákat a nemek arányát illetően. A számszerű adatok kétirányból is korrigálják az építészet körüli „mítoszokat”: egyrészt szembehelyezkednek a narratívával, miszerint az építészeti tudás a férfiak sajátja lenne, hiszen látni fogjuk, hogy a nők és férfiak aránya a képzésben már a rendszerváltás után kiegyenlítődött, másrészt az ellenkező irányból túlzó becslések helyett is valós arányokat mutat fel.

FÓKUSZCSOPORTOS KUTATÁS

A kortárs magyar építésznők helyzetének feltérképezését fókuszcsoportok segítségével végeztem (Vicsek 2006), ami három ülésben zajlott le. A résztvevőket online toboroztam, a Women in Architecture közösségimédia felületei segítségével és a BME ÉPK levelezőlistáját használva. A fókuszcsoportok helyszíne Budapest volt, mely folytán a résztvevők köre nagyrészt a Budapesten szakmagyakorló nőkre szűkölt. A jelentkezőket ezután tovább szűrtem, a közülük kiválasztottakat pedig 6-7 fős csoportokba osztottam, így összesen 19 építésznő tapasztalatait ismerhettem meg. A beosztás kialakításánál kiinduló feltételként azt határoztam meg, hogy minden alkalommal legyenek jelen gyermekes és gyermektelen nők is, mindegyik kategóriából minimum ketten. Összesen kilenc gyermekes és tíz gyermektelen nő vett részt a kutatásban. A következő lépcsőnél a szakmai tapasztalat volt meghatározó tényező, hány éve dolgoznak és milyen jellegű területeken folytattak munkát. Ez alapján eképp alakultak a csoportok: az elsőben olyan nők vettek részt, akiknek a tervezés meghatározó volt az eddigi szakmai életútjukban, de különböző „másodállásokkal” (oktatás – állami és alapítványi egyetemeken egyaránt, egyesületi munka, látványtervezés) rendelkeznek vagy dolgoztak/dolgoznak az építészet határterületein (szakírás). A csoport összetétele életkor szempontjából diverz volt, a résztvevők 3-36 év pályatapasztalattal rendelkeztek pályájuk során. A második csoportban arra kon-

KÖZELKÉP

centráltam, hogy tevékenység területe ne csak a tervezést fedje le, hanem az építőipar tágabb spektruma is megjelenjen, így a tervezők mellett (4 fő), a kivitelezés (1 fő) és management (1 fő) területén tapasztalt nő is szerepelt, a csoport tagjai 0,5–22 év tapasztalattal rendelkeztek. A harmadik csoportban főképp pályájuk elején járó tervezők vettek részt, 10 évnél kevesebb szakmai tapasztalattal, ebből egy fő képezett kivételt, aki 24 év tapasztalattal rendelkezett. A leírtak alapján következik, hogy az eredmények statisztikailag nem általánosíthatók.

Az alkalmak szombat délelőtt és munka után zajlottak, és a résztvevők elfoglaltságaira tekintettel 75–85 perc hosszúak voltak. Az ülések során az építésznők többféleképp reflektáltak szakmai helyzetükre, hagyományos kérdésfeltevésen kívül (*Mit gondolnak, számukra mi segítené, hogy azt érezzék, szívesen látja őket a szakma? Mitől éreznék magukat támogatva szakmailag? Véleményük szerint mi kellene hozzá, hogy csökkenjen a nők szakmai lemorzsolódása? Éri-e őket nőként olyan élmény a mindennapjaikban, ami visszahat a tervezői szemléletükre?*) egy előre kiválasztott szövegrészlet által elindított gondolatokat osztották meg egymással (Denise Scott Brown *Room at the Top? Sexism and Star System in Architecture* 1989-es esszéje),²⁰ és rajzos feladat segítségével foglalták össze az őket érő külső hatásokat és belső megéléseiket.

Az alkalmakon mind a moderátor, mind a moderátorasszisztens nő volt, bízva abban, hogy így a résztvevők bátrabban megosztanak olyan tapasztalatokat is, melyeket esetleg férfiak előtt a konfliktushelyzettől tartva nem mernének kimondani. Azonban fontos tudni, hogy a budapesti szakmai kör rendkívül szűk, így annak ellenére, hogy a csoportok összeállításakor irányelv volt, hogy az azonos munkahelyről jelentkezők különböző alkalmakra legyenek beosztva, több esetben a helyszínen derült ki, hogy a résztvevők közül néhányan ismerik egymást korábbiól. Az alkalmakról hangfelvétel és teljes átirat készült. Az elhangzottak alapján az elemzéskor csoportonként két kategóriát vizsgáltam kiemelten: miképp írják le a saját helyzetüket, érzéseiket, valamint, hogyan jellemzik a szakmát. Ezeken felül olyan mintázatokat kerestem, melyek többször megjelentek a párbeszéd során, és listáztam azokat az állításokat, melyekhez a jelenlévők többsége tudott kapcsolódni vagy azonosulni vele. Az így felmerült jelenségeket, jellemzőket témákat, problémaköröket, együttesen is összegeztem.

Mindhárom alkalomról elmondható, hogy konfliktus és vitahelyzet a résztvevők között nem alakult ki, a ráhangoló feladat végére minden esetben sikerült a bizalmi

²⁰ „A társadalmi jelentéktelenség (...) folytatódik: (...) olasz újságírók, akik figyelmen kívül hagyják Bob (megjegyzés: Robert Venturi, Denise Scott Brown férje és tervezőpartner) kérését, hogy engem szólítsanak meg, mert jobban értek olaszul, mint ő; a diákok csóllátása Bob felé; a »szóval maga az építész!« Bobnak, és a jó szándékú »szóval maga is építész?« nekem. Egyszer egy New York-i építészeti iskola vezetője keresett meg telefonon, mert Bob nem volt elérhető: »Denise, zavarban vagyok, hogy veled beszélek, mert bulit tartunk QP-nek, és Bobot meghívjuk, de téged nem. Nézd, te is QP barátja vagy, és építész, de feleség is egyben, és feleségeket hívunk meg.«”

KÖZELKÉP

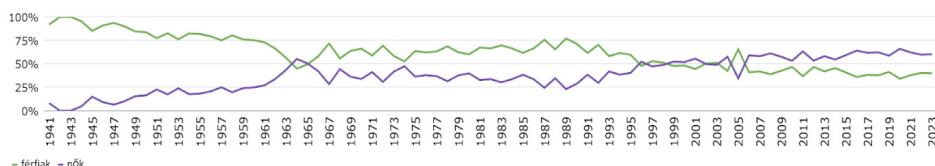
léggört megteremteni. A társaság mindhárom esetben empatikus és megértő volt minden megszólalóval szemben. Azoknak, akik a negatívumok árnyalásaképp helyzetük egy-egy pozitív aspektusára szerettek volna rávilágítani, nem kellett feszélyezve érezniük magukat. A beszélgetésnél a megszólalók igyekeztek újabb és újabb meglátásokat beemelni, amit a többiek non-verbálisan (például bólogatás, mosolygás) is támogattak. A jelenlévők viselkedésük és direkt visszajelzéseik alapján jól érezték magukat, örültek, hogy megoszthatták tapasztalataikat és új emberekkel találkozhattak.

A fókuszcsoport eredményeit közlő fejezetben a résztvevőkre álnéven hivatkozok, valamint életkorukat egy évvel felfelé vagy lefelé módosítottam, hogy teljes mértékben biztosítsam beazonosíthatatlanságukat külső szemek számára.

Nők és férfiak arányának változása a BME Építészmérnöki Karának hallgatói között, 1941–2023

A megvizsgált időszakban a beiratkozott hallgatók összlétszáma folyamatosan változott. Az 1941 és 2023 közé eső intervallumban a legkevesebb beiratkozott hallgató 1966-ban, 93 fővel, míg a legtöbb 534 volt, 1951-ben. A vizsgált időszakban átlagosan 189 ember iratkozott be évente, míg a mediánlétszám 167 volt.

A beiratkozott hallgatókat ábrázoló diagramról 5 egymástól elkülönülő szakasz olvasható le. 1964-ig folyamatosan nő a nők aránya, sőt, abban az évben túl is lép az 50%-on. 1950-ben a VKM 1480–64–4/1950. VI. 4. rendelet alapján létrejön az önálló Építészmérnöki Kar a Műegyetemen, ezzel több mint duplájára nő az évfolyamonként felvett hallgatók létszáma is, az átalakítással 430 hallgató felvételét tervezték (Istvánfi 2015). Az időszakra építőipari fellendülés jellemző: lezajlanak a háború utáni újjáépítések, megkezdődik a tervgazdálkodás, nagyszámú ipari létesítmény épül, kiemelt szerephez jut a tömeges lakásépítés, ezen felül a '60-as években kezdetét veszi az új gazdasági mechanizmus előkészítése is – mindezek megjelentek az egyetemi képzéssel szembeni elvárásként is, és nemcsak a hallgatói összlétszáma, de a nők műszaki felsőoktatásban való részvételére is ösztönzőleg hatott (Istvánfi 2015, Palasik 2012).

1. ábra. Férfiak és nők aránya a BME Építészmérnöki Karára 1941 és 2023 között osztatlan képzésre beiratkozott hallgatók körében. Grafikon: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

Ezt követően, 1965 és 1989 között egy stabilizálódás következik, ahol a nők aránya 23% és 50% között ingadozik, az intervallumban az átlag és a medián is 36%. Palasik (2003) tanulmánya szerint az 1970-es években a világgazdasági válság hullámai visszavetették a hallgatói létszámokat a felsőoktatásban, és a nők létszámában is csökkenést idéztek elő. Érdekes jelenség, hogy mindez az építészképzésben nem hagyott nyomot, sem a hallgatói létszám, sem a nők arányának visszaesése nem tapasztalható. A következő nagyobb változást csak a rendszerváltás hozza magával. Az állami tervezőintézetek megszűnésével elkezd tovább csökkenni a férfiak aránya, ez folytatódik 1996-ig, mikorra néhány év leforgása alatt gyakorlatilag kiegyensúlyozódik a nemek aránya a képzésben. Ezután ismét egy stagnáló időszak következik 2004-ig. Itt egy lokális visszaesést láthatunk a nők számában (35%), majd 2006 után már egyértelmű többség látszik, ekkor az arány 53% és 66 % között terjed, átlagosan 60%-on, míg a medián érték 59%.

A 2000-es évek eleje számos változást hozott a hazai felsőoktatásban, a Bolognai folyamat részeként átalakult a felsőoktatási felvételi és pontszámítás, bevezették a kreditrendszert, a kétszintű érettségit. Ugyan a Bolognai Nyilatkozat már 1999-ben aláírásra került, Magyarországon más csatlakozó országokhoz viszonyítva későn, csak 2004-ben kezdték meg az átállás előkészítését, az erre vonatkozó törvény pedig 2005-re született meg (Kiss 2014). Kérdés, hogy a követelmények változása hatott-e motiváló erővel a nők nagyobb arányú részvételére; mindez hozzájárult-e a nemi alapú előítéletek érvényesülésének csökkentéséhez a műszaki területen (Cheryan et al. 2016), vagy egy véletlenszerű együttjárásról beszélünk? E kérdés megválaszolása tanulmányom kereteibe nem férhet bele. Ennek ellenére mindenképp érdemes a diagram értelmezésekor a felsőoktatást érintő változásokat szem előtt tartani, hiszen a személyes felvételiiről központi érettségi pontszámaira való áttérés lényegében megszünteti a nemek beazonosíthatóságát, így a teljesítmény nemi jellegét is – ennek következtében a nőkkel kapcsolatos (legtöbbször rejtett és nem reflektált) negatív előítéletek a felvételi bizottságot már nem befolyásolhatják (Steinpreis et al. 1999, Goldin – Rouse 2000).²¹ Érdekesség továbbá, hogy ahogy a '70-es évek válságait nem érezte meg az építészképzés a felvételi létszámokban, úgy igaz ez a

²¹ A személyes meghallgatás (vagy felvételi eljárás) során érvényesülő rejtett, nőkkel szembeni előítéletek jelenlétét már több ízben bebizonyították. Goldin és Rouse, (2000) kutatása igazolja, hogy a „vak” meghallgatások (paraván mögött történő játék, ahol a bizottság nem látja a zenészt) bevezetése 50%-kal növeli az esélyét, hogy egy nő továbbjut a többkörös felvételi folyamatban, és többszörösére növeli annak valószínűségét is, hogy a végső fordulóban nőt válasszanak. A névsorokat vizsgálva a vak meghallgatás magyarázhatja a nők felvételének 30%-os, valamint a nők arányának 25%-os növekedését a zenekarokban 1970 és 1996 között. Egy másik kísérlet, melyet Steinpreis és munkatársai végeztek (1999) azt vizsgálta akadémikusok részvételével, mennyire meghatározók a nemi alapú előítéletek egy adott pozícióra történő kiválasztáskor. Eredményeik azt mutatják, ugyanolyan képesítésű jelentkezők közül inkább részesítették előnyben a férfit, mint a nőt.

KÖZELKÉP

2008-as válságra is: sem a nemek aránya nem tolódott el, sem a hallgatói létszám visszaesése nem tapasztalható.

Palasik (2003) tanulmányában egy táblázatban összegezte a nők arányát a műszaki egyetemek nappali tagozatos hallgatói között. A BME ÉPK osztatlan képzésének adataival összevetve megfigyelhető, hogy a műszaki képzések együttes vizsgálatához mérve az építészképzésben már az 1958-as évben is magasabb volt a nők aránya, és míg a műszaki képzésekre vonatkozó arány 1958-tól 2001-ig csak 12,4%-ot javul, a BME ÉPK osztatlan képzésén ez 35,9%.

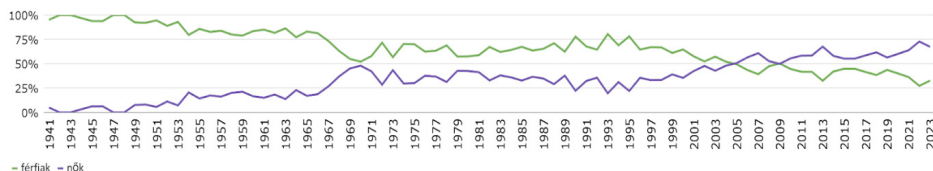
1. táblázat. Nők aránya a műszaki egyetemek nappali tagozatos hallgatói (Palasik 2003) között, valamint a BME ÉPK osztatlan képzésén. Ábra forrása: saját szerkesztés

Év	Nők aránya a műszaki egyetemek nappali tagozatos hallgatói között (Palasik 2003) (%)	Nők aránya a BME ÉPK osztatlan képzésén (%)
1958	11,9	19,7
1966	20,1	42
1970	20,1	33,9
1974	19,5	47,4
1979	17,2	37,7
1984	17,1	33,7
1989	14,6	23
1994	19,6	38,5
1999	23,7	52,3
2001	24,3	55,6

A diplomázott hallgatók között hasonló tendenciák figyelhetők meg, nagyjából 5-6 éves (képzési idő) elcsúszással késleltetve. A diagramok összehasonlításával jól olvasható, hogy habár a 1995 és 2005 közötti időszakban a beiratkozottak körében több évben is átlépte a nők aránya az 50%-ot, a diplomát szerzettek között csak 2006 után váltak a nők egyértelműen többségi csoporttá, ami ugyan nem nagy mértékben, de lemorzsolódást mutat.

KÖZELKÉP

3. ábra. Férfiak és nők aránya a BME Építészmérnöki Karán 1941 és 2023 között osztatlan képzésben diplomát szerzettek körében. Grafikon: saját szerkesztés

Kortárs magyar építésznők szakmai helyzete

ÁLTALÁNOS HELYZETKÉP

A fókuszcsoportokban elhangzottak alapján az építésznők élvezik a kreatív alkotómunkát és fontosnak tartják, hogy a létrehozott terek, épületek jól használhatók és belakhatók legyenek az emberek számára. Inspirálják őket a szakmai kihívások, a tanítás, a pozitív visszajelzések, a fejlődési lehetőségek és a csapatmunka. Azonban nyilvánvaló, hogy az építészet területén rengeteg probléma van, melyekkel szakmagyakorlásuk során időről időre szembesülnek, és ezek jó része nem kizárólag a nőket érinti. *Több esetben viszont elmondható, hogy bizonyos bevett gyakorlatok a nőkre másképp, esetenként hátrányosabban hatnak, mint a férfiakra.*

Az általános problémák közül a legsúlyosabban a stressz, túlórák, rugalmatlan munkaidő, hierarchikus, tekintélyelvű közeg, foglalkoztatottság körüli problémák, valamint a munkaszerzés kérdései jelentek meg. A leadási határidők közeledtével az építészek rendszeresen túllépik a szerződésben rögzített munkaidejüket, időnként éjszakáig vagy hétvégén is dolgoznak, míg a munkáltató oldaláról a mérleg másik nyelve gyakran üresen marad. A beszélgetések alapján többféle nyomás gerjeszti a jelenséget. Egyrészt, erősen jelen van a megrendelő által támasztott határidők súlya, és a gazdasági kényszer, mely miatt az építészirodák vezetői minél több megbízást próbálnak elvállalni, ezzel növelve költséghatékonyságukat és profitjukat. Másrészt, eredezik ez az építészek saját szakmai kultúrájából is: a teljesítményt a ráfordított időben mérik, így a szakma megítélése szerint az igazán jól elvégzett munka csak nagy erőforrások mozgósítása árán valósulhat meg. Harmadrészt, egyfajta csoportnyomás is létezik az irodákon belül – aki időben hazamegy, tulajdonképpen a csapatot hagyja cserben. Sajátos munkahelyi dinamika, hogy a munkaidő rendszeres vagy alkalmankénti megnövelése természetesnek tűnik, azonban az alkalmazottakkal szembeni engedmények viszonylag ritkák. Több magyar iroda nem szívesen foglalkoztat részmunkaidős alkalmazottat, és a rugalmas munkavégzést sem tolerálják.

Feloldhatatlan problémának mutatkozik az építészeti munka prekariizációja is. Ugyan a KATA-törvény szigorításával sok, korábban beszámoló, bűjtött alkalmat-

KÖZELKÉP

zottat más módon kell már foglalkoztatni, a 100%-os fizetésre való bejelentés még ma sem általános. Bevett gyakorlat az átalányadózás és az, hogy az irodák munkavállalóikat csak a fizetésük törtrészére jelentik be. A munkaszerzés és alulfizettség kérdésköre is megjelenik. A probléma egyik gyökere a mindenkori politikának való kitettség. *„Az ideális munkahelynek nagyon fontos része a jó csapat. Az az alap, és a többi, ami még nagyon kellene, az épp most Magyarországon nincs, és ez még nem tudom, hogy meddig lesz, de ez mind benne van, amit mondtatok. Ez az anyagi kiszámíthatatlanság, az, hogy bármit megtehetnek a pénzosztók, és hogy ketté van szakadva az ország, hogy vannak a kormány megbízások nagyon sok pénzért, nagyon vitatható dolgokkal, és aztán vannak a nem kormánypárti beruházók, akik meg még mindenhol szívátva vannak, és azok, akik nekik terveznek.”* (Gabriella, 47) Másfelől, problémát jelent az építészeti tervpályázatok hiánya is, ami egy fontos eleme lenne a fiatal és kevésbé ismert építészirodák érvényesülésének, nem utolsósorban, ahogy a fókuszcsoporthoz során elhangzott, egy „tisztességes” módja lehetne a munkaszerzésnek. Az alulfizettség kérdése leginkább más szektorokkal való összevetésben jelenik meg. *„Én most úgy érzem egy kicsit, hogy ilyen finansiális, egzisztenciális válságba kerültünk, vagy nem tudom, főleg az infláció miatt, de ez lehet, hogy inkább társadalmilag itt Magyarországon általános. De hogy egy ilyen konstans problémát okoz, hogy mondjuk gimnáziumi osztálytársaim, akik más-más szakterületre mentek, sokkal jobban keresnek, mint mi az építészeti szakmánkkal, miközben sokkal nagyobb felelősséget is vállalunk alapvetően. És ez egy kicsit ilyen frusztráló.”* (Laura, 32)

Végül, a hierarchia és tekintélyelvűség is felmerül mint a szakmagyakorlásra kiható tényező. *„Van egy ilyen modoros elit rétege ennek az egésznek, ahová vagy nem lehet beletartozni, vagy nem is biztos, hogy nagyon sokan szeretnének beletartozni.”* (Rebeka, 30)

A GYERMEKVÁLLALÁS HATÁSA AZ ÉPÍTÉSZETI KARRIERRE

A felsorolt problémák egy része a nőket súlyosabban érinti, mint a férfiakat. Minden fókuszcsoporthoz nagy hangsúllyal kerül elő az építészeti munka és anyasággal járó felelősség összeegyeztethetlensége. A munkaidő alkalmazottakat érintő rugalmatlansága (ki hozza el a gyereket az óvodából?) és az építészeti munkakultúrára jellemző túlórázás, illetve hétvégi munka nehezen, csak áldozatok árán hangolható össze a gondoskodással, amelyben a jelenleg is érvényesülő családon belüli feladatmegosztás által a nők aránytalanul magasabb szerepet vállalnak. Az építésznőknek a gyerekvállalással kétfajta elvárás között kell egyensúlyozni, ami nem egyszerű, hiszen egyfelől fontos nekik a családjuk és a gyerekeik jóléte, másfelől magas szakmai ambíciókkal rendelkeznek.

KÖZELKÉP

ZSÓFIA (40): (...) Tök jó, és hogyha az lenne, ez egy munka, amit hivatásnak is lehet mondani, de hogy nem elvárás. Tehát ha az elhivatottságod, a szakmaiságod nem abban mérnék, mennyi munkaórát és mennyi áldozatot hozol, akkor azt érezném, hogy én most egy könnyebb helyzetben vagyok, és nem érezném magam sokszor választási helyzetben.

ESZTER (46): Ezt te most érzed, hogy valaki elvárja tőled?

ZSÓFIA (40): (...) a legtöbb irodában, ahol dolgoztam, amit láttam, ott vannak ezek, hogy sok a munka, bent kell maradni. És én is rengeteget túlóráztam, a csapatért, mert a csapat. Nem tudom, és azt érzem, hogy most például nem tudok beülni egy ilyen irodába, mert hogy én fél négykor felállok. Vagy ha nem állok fel, akkor nem állok fel, de akkor annak következménye van az egész családi rendszer működésére mindennél. Ez az én döntésem, de azt érzem, hogy ez egy döntéshelyzet, hogy rengeteg ilyen döntéshelyzet van (...)

Többségük igyekszik nem hosszú időre kiesni a szakmából, melyet illusztrál az is, hogyha tudnak, már a gyermekük két-hároméves kora előtt újra visszamennek dolgozni. A gyermekvállalás kérdése viszont már a ténylegesen anyává válás előtt rengeteg frusztrációt hordoz. Ekkor a bejelentés nélkül vagy csak fizetésük egy részére bejelentett nők számára nagy szorongást okoz a GYED összege, mely a bújtatott foglalkoztatással és a minimálbérre bejelentett munkaviszonnyal csak alacsony szintet ér el. A vázolt helyzet kiszolgáltatottá teszi őket munkáltatójuk jóindulatának, legalább erre az időszakra bejelentik-e őket (a bérük nagyobb százalékára). Aggasztó számukra a gondolat, hogy mindez a partnerükre is nyomást helyez, hiszen ha nem jogosultak GYED-re, vagy csak nagyon alacsony összegre, a család jövedelmeivel járó teljes felelősség az apára kerül – aki időnként ugyanilyen, szürkefoglalkoztatott építész. A témakörben felmerült az is, hogy esetlegesen nem tudnak visszaszámenni a munkahelyükre szülés után, ez egyszerre jelentkezik félelemként és megtapasztalt gyakorlatként is. A piacon számos cég nem vállalja be részmunkaidős alkalmazottak foglalkoztatását, így hiába térnének vissza a kezdeti időben alacsonyabb óraszámban, 4 vagy 6 órában, ez bizonyos esetekben csak munkahelyváltással érhető el. A szükséges rugalmasságot többen a szabadúszásban vagy saját vállalkozásban látják, találják meg.

NŐK ÉPÍTÉSZETI TUDÁSÁNAK EL NEM ISMERÉSE

Speciális, nőket érintő probléma, hogy a tudásukat kevésbé ismerik el, mint a férfiakét, vagy szélsőséesebb esetben egyáltalán nem is feltételezik róluk, hogy építészek. Többen beszámoltak róla, hogy egyetemi évek alatt időnként még saját családjukon belül is előfordult, hogy építészeti kérdésekben nem az ő véleményüket, hanem inkább szintén építész hallgató, velük azonos képzettségi szinten álló párjuk véleményét kérték ki. A jelenség később, munkahelyi környezetben is fennáll: habár

KÖZELKÉP

közvetlen tervező kollégákkal kapcsolatban nem éreznek ilyen megkülönböztetést, szakági tervezők, kivitelezők, főképp az idősebb korosztályból, esetenként már kevésbé veszik őket komolyan.

ÉVA (53): (...) amikor elkezdtem a pályát, akkor ez abszolút így volt. Tehát egy fiatal lány megjelent egy építkezésen, bárki volt mellette, aki nem lány volt, akkor ahhoz kezdtek el beszélni. (...) És egyébként szerintem ma is van, aki ugyanezt csinálja, és van, aki nem. Tehát ezt így nem tudom azt mondani, hogy teljesen megváltozott a dolog. Nyilván az embernek más a reputációja, ha már ismerik. Ismeretlen helyzetek vannak, itt abszolút teljesen attól függ, hogy a másik... milyen szinten áll. Nem tudom másképp mondani, de hogy ő milyen szinten áll, hogy mint emberre néz valakire, vagy keresi, hogy hol van a férfi. Szóval ez szerintem a mai nap is van. Nem tudom, hogy ti mit tapasztaltok...

ANETT (29): Igen, konkrétan ilyen tapasztaltam kétszer is, mint amiről most beszéltél, úgyhogy... és ez nem tudom, 1-2 éve volt. Létező jelenség.

ÉVA (53): (...) viszont ezt szakmai körökben kevésbé érzem.

Moderátor: Úgy érted, ha valaki nem építész, akkor érzed inkább?

ÉVA (53): Inkább azt mondom, hogy a megbízó, kivitelezők. Tehát inkább ezekben a körökben. Mondjuk társtervezők körében nem érzem ezt így. Ott jó, megvolt az elején, hogy akkor a nők tegeződnek egymással, a férfiakkal meg nem, de most ezek így... szerintem ezek már lazábbak azóta (...)

Többen osztottak meg olyan élményeket, hogy idősebb kollégák egyeztetések során komolytalan becenéven szólították őket, mellyel fölényüket érzékeltették. Mindez meg tudja nehezíteni az együttműködéseket. A tapasztaltabb építésznők a kontroll és tisztelet megszerzése érdekében előre elgondolt stratégiákat követnek:

ZSÓFIA (40): Én csatlakoznék, hogy van ez, az, amit mondtál: kell egy stratégia, hogy most találkoztunk mi is egy kivitelezővel, és akkor előre kitaláltuk, hogy legyünk nagyon kedvesek, hozzunk neki kávé, főzzük meg, és majd hallgatni fog ránk az építkezés alatt. És hogy nekem erre figyelnem kell – az, amit mondasz, egy csomó ilyen helyzet van, ahol nekem kell egy stratégia, hogy előre kitalálom, hogy mi ketten vagyunk: akkor te leszel a rossz rendőr, én leszek a jó rendőr, és akkor majd valami egyensúlyra törekszünk. Holott ez nem kéne, nem.

ESZTER (46): És ezzel nem azt mondom, adott esetben... bocsánat, hogy eleve alárendelt helyzetbe hozod magad rögtön.

ZSÓFIA (40): Igen, így van. Én úgy jövök be, hogy gondolkodom, hogy én őt hogyan tudom helyzetbe hozni, hogy aztán tudjunk tulajdonképpen csupán annyit, hogy együtt dolgozni a közös célok felé, ami mondjuk egy ház.

KÖZELKÉP

Beszámoltak az őket érintő ellentmondásos helyzetről is, miszerint ha nem állnak ki magukért, néha meg sem hallják őket vagy lesöprik a véleményüket az asztalról, azonban ha túl határozottak, akkor emiatt bélyegzik meg őket. A felidézett történetek alapján bizonyos esetekben előnyös, ha nő és férfi társtervezőként együtt dolgozik, hiszen ez javítja az érdekérvényesítés hatékonyságát – azonban ennek is megvan a maga hátulütője: hiába dolgoznak egyenrangú partnerségben, a nők néha lemaradnak a fontos, a tervezőknek címzett levelezésekről, vagy nemes egyszerűséggel asszisztensként tekintenek rájuk. Mindez idővel változhat, az építész nők elmondása szerint a szélesebb körű szakmai elismertség megszerzésével és az életkor előrehaladtával egyre kevesebb hasonló esettel találkozhatnak, és abban is egyetértettek, hogy a problémakörben meghatározó faktor az „*attitűd*” és „*habitus*” is, mind az építész nők, mind a külső partnerek esetén.

A fókuszcsoportok során további generációs különbség is körvonalazódott: a fiatalabb építész nőket elsősorban az alkalmazotti lét merev keretei, a gyermekvállalás körüli bizonytalanságok és kiszolgáltatottság okozta egzisztenciális szorongás nyomasztja. Ezzel szemben a tapasztaltabb építész nők, akik régebb óta a szakmában dolgoznak, olyan strukturális problémákra fókuszáltak, mint például az átgondolt építészeti program hiánya a megrendelői oldalon, kevés nyílt tervpályázat vagy az egyetemi építészképzés problémái.

Diszkuszió

A 2016-os Mikrocenzus a foglalkozások presztízséről azt mutatja, a fennálló problémák ellenére Magyarországon az építész hivatás nagy presztízszt tudhat magáénak: akkor a rangsor 11. helyét töltötte be. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a fókuszcsoportos kutatás által feltárt állapot és felszínre került feszültségek az építész közösségen belül maradnak, ezen kívül pedig kevésbé ismertek. Nem ez az egyetlen eltérés a helyzet szakmán belüli és szakmán kívüli megítélésében. A résztvevők által megosztott élmények alapján továbbra is él a köztudatban az építészről alkotott férfikép, amit még napjainkra sem sikerült felülírni, hiába szűnt meg évtizedek óta a férfiféltetés a diplomát szerzettek körében.

Az eredmények arra is rámutatnak, a magyar építész nők problémái nagy átfedéssel vannak a korábbi, nemzetközi kutatások által feltérképezett problémahalmazal (Fowler – Wilson 2004, de Graft-Johnson et al. 2005, Heynen 2012, Sang 2014, Savitri 2021, Hartmann 2022). Érdekes módon a külföldi szakirodalomban nem hangsúlyos a szürkefoglalkoztatottság és mindennek az építész nőkre gyakorolt hatása, melyből azt az óvatos konklúziót lehet levonni, hogy a gyakran azonosított problémákkal szemben (úgy mint túlórázás, rugalmatlan időbeosztás, követelményekhez képest alacsony fizetések, szexizmus és férfidominancia) ez nem mondható olyan „általános” jellemzőnek az építészet területén, mely országhatárokon és kultúrákon átível. Az építész nők szakmai helyzetét feldolgozó szakirodalom általam

KÖZELKÉP

vizsgált merítésébe új perspektívát hoz be az építészeti munka prekarizációja, és ennek nőkre gyakorolt hatásai. A jelenség még meglehetősen alultárgyalt, nemcsak az építész nők viszonyában, de az építészetre irányuló kutatások körében általánosan. A fogalmat az építészeti munka kapcsán részletesen a 2023-as Velencei Építészeti Biennálé cseh pavilonja mutatta be, mely a fiatal építészek munkakörülményeire fókuszált. A kiállítás rámutatott, hogy a pályakezdő cseh építészek majdnem fele egy vállalkozónak dolgozik „szabadúszóként”, a munkaviszonyból származó juttatások (pl. egészség- és társadalombiztosítás) nélkül. A kutatás továbbá feltárja, hogy a 62%-uk többet dolgozik, mint napi 8 óra, ebbe beleértve a rendszeres vagy alkalmankénti hétvégi túlórákat is, mely a fiatal építészek 66%-ára jellemző. Komoly problémákat sejtet, hogy csaknem a harmaduknak nincs rendszeres vagy rögzített, szerződéses jövedelme (The office for a non-precarious future. Kurátor: Helena Huber-Doudová, Kiállítók: Eliška Havla Pomyjová, David Neuhäusl, Jan Netušil). A hazai szintén egyelőre elsősorban a szakújságírás felől kezd kibontakozni az építészeti munkakultúra kritikája, mely publicisztikákból kitűnik, hogy a rendszeres túlórázás, bérek transzparenciájának hiánya, alulfizettség, bizonytalan foglalkoztatás (például a korábbi KATA-s beszámlázás) itthon is része a szakmagyakorlásnak (Borenich 2023, Balázs – Kiss 2019). A fókuszcsoporthoz tartozó eredmények egybevágnak ezekkel a megállapításokkal, azonban fontos lenne a területet mélyebben kutatni ahhoz, hogy további következtetéseket lehessen levonni, és ne csak a gyermekek után járó juttatások szűrőjén keresztül lássuk a probléma hatásait.

Nagy Beáta és Paksi Veronika 2014-es tanulmányával szinkronban az építészet területén is megállapítható, hogy a nők karrierjében a legnagyobb kihívást a magánélet és munka közötti egyensúly megteremtése jelenti (Nagy – Paksi 2014, Paksi et al. 2022), ahogy erre Fowler és Wilson is rámutat (2004) – elsősorban a gyermekvállalás utáni gondoskodási feladatok egyenlőtlen megosztása miatt. A fókuszcsoporthoz tartozó nők többnyire kifejezték, hogy habár (sok esetben szintén építész) férjük szívesen részt venne nagyobb arányban a gyereknevelésben, szándéka egyfelől munkáltatói oldalról akadályozott (az alkalmazottak rugalmatlan időbeosztása nemcsak a nőkre vonatkozik), másfelől pedig a hazai gyakorlatok által, hiszen itthon nincs mód arra, hogy fele-fele arányban vegyék igénybe a gyermekvállalással járó szabadságot és juttatásokat. A szülési szabadságról visszatérő építész nők bizonytalansága de Graft-Johnson és munkatársai 2005-ös tanulmányában is megjelenik, melyben webes kérdőívük segítségével európai, ázsiai, ausztrál és észak-amerikai építész nők tapasztalatait is megvizsgálták. Kutatásuk során több alany jelezte, hogy a szülési szabadságuk leteltével korábbi munkahelyük megvált tőlük. Az is előtűnik, hogy az újbóli munkába álláskor csak minimális támogatásra számíthattak a visszaintegrálódásban (de Graft-Johnson et al. 2005).

Az állapotok, melyeket Fowler és Wilson 2004-ben publikált írásukban jellemeznek, már húsz éve kerültek rögzítésre, mindazonáltal megfigyeléseik egy része na-

KÖZELKÉP

gyon is aktuális a hazai építészeti közege. Az általuk is bemutatott, vállalkozói léttel kapcsolatos kételyek megjelennek a fókuszcsoporthoz tartozó kutatásban is (Fowler – Wilson 2004). Az alkalmazottként dolgozó résztvevők többször beszámoltak arról, hogy ők elsősorban tervezni, alkotni szeretnének, és nem a vállalkozáshoz, szabadúszáshoz szükséges készségeket elsajátítani, hiszen ezek gyakorlása nem komfortos számukra.

„Az a nagy hátrányom, hogy én meg nem merek kilépni ebből, és azt mondani, hogy elkezdem önállóan. (...) nagyon-nagyon sok kihívása van annak, hogy... nem tudom, tehát, hogy a csapatot vezetni, kivitelezésen műveztetni egy projektet, olyan pénzügyi dolgok, olyan szervezői feladatok, egy csomó minden, ami tök más kompetenciák. Annak a stressz része, vagy a családdal összeegyeztethetősége. Tehát hogy ezek szerintem... Nem tudom, szóval hogy így ezeket nem tudom feloldani, vagy nehezen találom...” (Fanni, 34)

Fowler és Wilson (2004) Bourdieu *Férfiuralomban* (2000) rögzített elméleti keretéből indul ki vizsgálata során. A fókuszcsoporthoz tartozó ülések eredményei több helyen szintén igazolják ezeket, helyenként kiegészítik Fowler és Wilson tanulmányának eredményeit. Bourdieu szerint a férfi-nő felosztás és a hozzájuk társított alá-fölé rendeltségi viszony két eltérő habitusba ágyazódik. Ennek során a férfi oldal sajátjává válnak azok a tevékenységek, melyek a kinthez és a nyilvánosságához, látványos tettekhez fűződnek, míg a női oldalhoz sorolódnak azok, amelyek bent, a színpalak mögött zajlanak (Bourdieu 2000). Az általa levezetettek szemléletesen leképződnek az építészetben is, és leginkább azokban a mozzanatokban érhetők tetten, mikor finoman, de kétségbe vonják a nők szakértelmét (például férfi-nő társtervezői viszonyban a megrendelők asszisztensként tekintenek rájuk) vagy nem feltételezik róluk, hogy generáltervezők lennének – széles körben elterjedt az alapfeltételezés, miszerint a nők inkább belsőépítészként dolgoznak (*„...általában az szokott lenni, hogyha bemutatkozom, és mondom, hogy építész vagyok, hogy: »belsőépítész?» »nem, építész«.”* Kinga, 32)

Megfigyelhető a Fowler és Wilson tanulmányában (2005) szemléltetett jelenség is: a magas beosztású férfiak rendszerint visszatartják a *legnemesebb feladatokat* maguknak, míg a társadalmi berendezkedés szabályai alapján ebből a nőket hajlamosak kizárni. (*„A nagy gondolatokat, mivel nem lehet sokat elsűtni, azt mindig a vezetők akarják”* Fanni, 34) Ez összefüggésben van az építészet terén észrevehető üvegplafon-jelenséggel is. Bourdieu (és nyomán Fowler és Wilson is) rámutat arra, nemcsak általánosan a foglalkoztatásban, de az egyes diszciplínákon belül is érvényesül az osztályozás, miszerint a legmegbecsültebb, legátfogóbb, legelméletibb feladatokat férfiak végzik, míg a nőkre a kisebb presztízsű, aprólékosabb, földhözragadtabb dolgok hárulnak, ez pedig a nőket alárendelt, kisegítő pozíciókba szorítja (Bourdieu 2000, Fowler – Wilson 2004). Ennek érvényességéhez érdemes felidézni

KÖZELKÉP

a tanulmányban ismertetett arányokat az akadémiai tagságokról, presztízspozíciókról és az építészeti díjak kitüntetettjeiről.

Az építésznők által érdekérvényesítés során tapasztalt és jól azonosított paradoxont Bourdieu kettős kötésenként (double bind) jellemzi: „Általánosabban szólva, a hatalmi pozíció elérése a nőket mindenkor a kettős kötés (double bind) helyzetébe hozza: ha férfiként viselkednek, megkérdőjelezzik a férfiak természetes jogát a hatalmi pozícióra; ha nőként viselkednek, tehetetlenség, az alkalmatlanság látszatával kell számolniuk.” (2000: 76) A határozottságuk miatti megbélyegzés és szakvélemény ignorálása közötti mezsgye megtalálása belső feszültséget gerjeszt. Bourdieu arra is kitér a *Férfiuralomban*, miképp emlékeztetik a hétköznapi gyakorlatokban a nőket a férfiak hatalmi fölényére: „...nem csupán a munkamegosztásban érvényesülő rangsor jelzéseinél (...) idéződnek meg (...), általánosabban szólva, a hétköznapi viselkedés jelentéktelennek tetsző apróságai, melyek egytől egyig megfoghatatlanul parányi rendreutasítások” (2000: 67). Ide sorolhatók azok a fókuszcsoportos üléseken megosztott élmények, ahol a nőket hivatalos körülmények között bizalmasan beszélgették, a felmerülő szakmai kérdéseket inkább a férfi munkatársakhoz intézték, vagy határozott fellépéseiket szeszélynek tüntették fel.

Összegzés

A BME Építészmérnöki Karán, Magyarország legnagyobb és legrégebbi építészképző helyén 2008 óta megfigyelhető a tendencia, miszerint több nő szerez diplomát, mint férfi. Ugyan ennek az elmúlt, csaknem másfél évtizednek már halványan látnunk kellene nyomait a hazai építészeti közegben, mégis, a szakma férfidominanciája továbbra is rendíthetetlenül tartja magát, Bourdieu szavaival: „a körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát” (2000: 97). Kutatásom során arra kerestem a választ, milyen a kortárs szakmagyakorló építésznők helyzetképe, milyen problémákat tapasztalnak mindennapjaik során, és mik azok a tényezők, melyek akadályozzák őket szakmai előmenetelükben.

Mindehhez először a BME ÉPK-ra beiratkozott és diplomát szerzett hallgatók arányát vizsgáltam, hogy megcáfoljam a leggyakoribb sztereotípiát, miszerint csak nagyon kevés nő választja az építészetet hivatásának. A longitudinális elemzés rámutatott, hogy a nőkre vonatkozó korlátozások 1946-os eltörlésétől kezdve szakszosan, de napjainkig folyamatosan emelkedik a nők aránya a karon. Azonban a diplomaszerezés után szétnyílik az olló: a magas, reprezentatív tisztségekben és szakmai díjakkal kitüntetettek között már alig-alig találhatunk nőket. Fókuszcsoportos kutatással e „láthatatlanságnak” okait vizsgáltam. Az ülések során több probléma is kidomborodott, melyek nemcsak a nők szakmagyakorlását befolyásolják, azonban az ő szakmai előmenetelüket egyértelműen akadályozzák a rájuk háruló kettős szerepelvárás miatt. Ezek közé a tényezők közé sorolhatók az építészeti munkakultúra

KÖZELKÉP

jellemzői, a túlórázás, rugalmatlan időbeosztás, részmunkaidős pozíciók hiánya és a teljesítmény ráfordított munkamennyiségben történő mérése; a szexizmus, melynek leghétköznapibb megnyilvánulása, hogy a nők építészeti tudását nem ismerik el a férfiakkal azonos mértékben; valamint a szürke foglalkoztatás, mely miatt a fiatal nők komoly egzisztenciális nyomásnak vannak kitéve, hiszen a félig bejelentett munkavállalói jogviszony vagy az átalányadózó beszámrlzás kiszolgáltatottá teszi őket a szülési szabadság és a gyermekek után járó juttatások igénybevételekor.

A diszkusszió során eredményeimet Bridget Fowler és Fiona Wilson 2004-es tanulmányából kiindulva Bourdieu Férfiuralom (2000) című kötetében megfogalmazott elméletével hoztam párhuzamba. A fókuszcsoportos ülések alapján rekonstruálható hierarchiák és dinamikák sok esetben megfeleltethetők a bourdieu-i elméletnek, és ahogy arra Fowler és Wilson (2004) is rámutat, az építészet területén a férfiak továbbra is ragaszkodnak kiváltságaikhoz. Újfajta látéleletet ad a szakma helyzetéről, hogy a kutatásom során megjelent a szürkefoglalkoztatás problémaköre és az ezzel járó gazdasági kiszolgáltatottság is, melyről mindeddig kevés szó esett az építészet vonatkozásában. A téma mindazonáltal mélyebb kutatást igényel ahhoz, hogy az általános hatásait is átlássuk, ne csak a gyerekvállalás előtt álló vagy kisgyermekes nők csoportjára gyakorolt vonzatain keresztül ismerjük meg.

Jelen tanulmányommal egy Magyarországon még alig-alig vizsgált kérdést szerettem volna körbejárni. Munkám során magam is folyamatosan szembesültem a rendelkezésre álló adatok hiányával, melyeknek kutatása további vizsgálódási irányokat nyithat meg. Ide tartozik az építészek ténylegesen kézhez kapott nettó bérének színvonala, és az ehhez tartozó férfi-női fizetésbeli szakadék, a Magyar Építész Kamara tagjainak nemi megoszlása, valamint az építészeti munkavégzés prekarizációjának mértéke – például, hány olyan alkalmazott dolgozik az építészet területén ma Magyarországon, aki nincs (a teljes fizetésére) bejelentve? Ezeknek az adatoknak összegyűjtése és elemzése további adalékokkal szolgálhat az építésznők helyzetének megismerésében, illetve a meglévő képet is tovább árnyalhatja.

Irodalom

Balázs B. & Kiss Á. (ed). (2019): Trust your architect. Kortárs Építészeti Központ Alapítvány, Budapest.

Borenich L. (2023): „Akkor képes az ember a legtöbbet kihozni magából, ha a főnöke egyenlő félként kezeli” – Építészet // Munka zárócikk. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/akkor-kepes-az-ember-a-legtobbet-kihozni-magabol-ha-a-fonoke-egyenlo-felkent-kezeli--epiteszet--munka-zarocikk> (Letöltés: 2024. 04. 14.)

Bourdieu, P. (2000): Férfiuralom. Napvilág Kiadó, Budapest.

KÖZELKÉP

- Cheryan, S., Ziegler, S. A., Montoya, A. K., & Jiang, L. (2016): Why Are Some STEM Fields More Gender Balanced Than Others?. Psychological Bulletin. Advance online publication. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/bul0000052>
- Cotter, D. A., Hermesen, J. M., Ovadia, S., Vanneman, R. (2001): The Glass Ceiling Effect. Social Forces, 80(2): 655–681. DOI:10.1353/sof.2001.0091
- De Graft-Johnson, A. , Manley, S. & Greed, C. (2005): Diversity or the lack of it in the architectural profession, Construction Management and Economics, 23(10): 1035-1043. <https://doi.org/10.1080/01446190500394233>
- Diplomás Pályakövetési Rendszer: Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2022.
- Eagly, A. H. & Wood, W. (2012): Social Role Theory. In Van Lange, P. A. M., Kruglanski, A. W. & Higgins, E. T. (Eds.), Handbook of Theories of Social Psychology 2: 458–476. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446249222.n49>
- Engler A., Takács-Miklósi M., Tornyi Zs. (2018): Munka-magánélet egyensúlya a női kutatói életutakban. In Tardos, K., Paksi, V., Fábri, Gy. (Eds.) Tudományos karrierrek a 21. század elején. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Faulkner, W. (2009a): Doing gender in engineering workplace cultures. I. Observations from the field. Engineering Studies, 1(1): 3–18. DOI: 10.1080/ 193786 20902721322
- Faulkner, W. (2009b): Doing gender in engineering workplace cultures. II. Gender in/authenticity and the in/visibility paradox. Engineering Studies, 1(3): 169–189. DOI:10.1080/19378620903225059
- Fowler, B. & Wilson, F. (2004): Women Architects and Their Discontents. Sociology. Volume 38(1): 101–119. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038504039363>
- Gilligan, C. (1982): In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Harvard University Press.
- Goldin, C., Rouse, C. (2000): Orchestrating Impartiality: The Impact of „Blind” Auditions on Female Musicians. American Economic Review, 90(4): 715–741.
- Hartmann, K. (2022): Black Turtleneck, Round Glasses. Jovis Verlag, Berlin.
- Heynen, H. (2012): Genius, Gender and Architecture: The Star System as Exemplified in the Pritzker Prize, Architectural Theory Review, 17(2–3): 331–345. <http://dx.doi.org/10.1080/13264826.2012.727443>
- Huber-Doudová, H. (2023): The office for a non-precarious future. Kiállítva a 18. Velencei Építészeti Biennálén. 2023. május 20. – 2023. november 26. <https://labiennale.ngprague.cz/en2023-nonprecarious-future>
- Istvánfi Gy. (2015): Adatok a magyar építészképzés műegyetemi történetéhez 1945–1990. Rendszerváltozástól rendszerváltozásig. Építés – Építészettudomány 43(1–2): 1–54. <https://doi.org/10.1556/eptud.43.2015.1-2.1>

KÖZELKÉP

- Kammermann L. (2024): A tesztszteronszagú építészetten innen és túl. Könyvajánló. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/a-tesztszteronszagu-epiteszeten-innen-es-tul-konyvajanlo> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- Keller M. (2020): „Őrizzék meg a nőiességüket akkor is, ha véletlenül diplomát szereznek” – Építész nők a szocialista nyilvánosságban. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/orizzek-meg-a-noiesseguket-akkor-is-ha-veletlenül-diplomat-szereznek-epitesznoek-a-szocialista-nyilvánosságban> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- Kiss L. (2014): A magyarországi Bologna-folyamat és a felsőoktatási intézmények képzési struktúrája. Egyetemek és főiskolák a Bologna-rendszerben. Felsőoktatási műhely, 2014: 83–98.
- Kovács D. (2023a): Ki az első magyar építész nő? Elérhető: <https://epiteszforum.hu/ki-az-első-magyar-epiteszno> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- Kovács D. (2023b): Czukor Anna, az egyetlen Kossuth-díjas építész nő. <https://epiteszforum.hu/czukor-anna-az-egyetlen-kossuth-dijas-epiteszno> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- Kovács D. (2024a): A hátsó irodából a városépítésig: Wolf Johanna pályája – Első rész. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/a-hatso-irodabol-a-varosepitesig-wolf-johanna-palyaja--első-resz> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- Kovács D. (2024b): A hátsó irodából a városépítésig: Wolf Johanna pályája – Második rész. <https://epiteszforum.hu/a-hatso-irodabol-a-varosepitesig-wolf-johanna-palyaja--második-resz> (Letöltés: 2024. 05. 14.)
- KSH (2016): A foglalkozások presztízséről. Mikrocenzus.
- Monti E. (2023): „Kihagyni az emberek felét a politikai és a városra vonatkozó döntésekből elvesztegetett erőforrás” – Interjú a Nanavízió társalapítóival. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/kihagyni-az-emberek-felet-a-politikai-es-a-varosra-vonatkozó-dontesekbol-elvesztegetett-eroforras--interju-a-nanavizio-tarsalapitoival> (Letöltve: 2024. 05. 14.)
- Monti E. (2024): Virágot is akarunk, és újraelosztást is. Elérhető: <https://epiteszforum.hu/viragot-is-akarunk-es-újraelosztást-is> (Letöltve: 2024. 05. 14.)
- Nagy B. (1997): Karrier női módra. In: Lévai K., Tóth I. Gy., (Eds.). Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. TÁRKI, Budapest.
- Nagy B., Paksi V. (2014): A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In: Spéder Zs. (Ed.). A család vonzásában – Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Népeségtudományi Kutatóintézet KSH, Budapest.
- Paksi V. (2014): Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? REPLIKA, 85–86: 193–214.

KÖZELKÉP

- Paksi V., Nagy B., Tardos K. (2022): Perceptions of Barriers to Motherhood: Female STEM PhD Students' Changing Family Plans. *Social Inclusion*, 10(3): 1–11. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5250>
- Palasik M. (2014): A magyar nő a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk*, 2003/3: 132–159.
- Pepchinski, M., Simon M. (2016): *Ideological Equals*, Routledge, New York.
- Powell, G. N., Butterfield, D. A. (2015): The glass ceiling: what have we learned 20 years on? *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 2(4): 306–326. DOI: 10.1108/joepp-09-2015-0032
- Prakfalvi E. & Ritoók P. (2011): „Építész nő van néhány” – Építész nők a két világháború közötti Magyarországon (Kutatási előzetes) In: Tóth Áron. (Ed). „És az oszlopok tetején liliumok formáltattak vala”: Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület, Budapest.
- Purcell, D., Macarthur, K., Winterwood, S. (2010): Gender and the Glass Ceiling at Work. *Sociology Compass*, 4: 705–717. DOI: 10.1111/j.1751-9020.2010.00304.x.
- Sahama, I., Wyeth, S., Pojani, D. (2021). Gender bias in the planning industry and planning outcomes. *Australian Planner*, 57(3–4): 211–221. <https://doi.org/10.1080/07293682.2021.2017994>
- Sang, K. J. C., Dainty, A. R. J. & Ison, S. G. (2014): Gender in the UK architectural profession: (re)producing and challenging hegemonic masculinity. *Work, employment and society*, 28(2): 247–264. <https://doi.org/10.1177/0950017013491306>
- Savitri, T. R. (2021): Gender Equality Issues in The Architecture Profession. *Journal of Development and Integrated Engineering (JoDIE)*, 1(2): 111–118. <http://dx.doi.org/10.17509/jodie.v1i2.49245>
- Simon M. (2003): Valami más – Beszélgetések építész nőkkel. Terc, Budapest.
- Steinpreis, R. E., Anders, K. A., Ritzke, D. (1999): The impact of gender on the review of the curricula vitae of job applicants and tenure candidates: A national empirical study. *Sex Roles*, 41(7–8): 509–528. DOI: 10.1023/a:1018839203698
- Vicsek L. (2006): Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás. Osiris tankönyvek, Budapest.

KÖZELKÉP

A hosszú távú nemzetközi kutatói mobilitást befolyásoló tényezők – résztvevők, motivációk, célországok

JÁNOSY ORSOLYA¹

ABSZTRAKT

A felsőoktatás nemzetköziesítésével foglalkozó tanulmányok jelentős része hallgatócentrikus, az egyetemek nemzetközi hallgatói létszámát, idegen nyelvű képzéseit, nemzetközi együttműködéseit, illetve Erasmus típusú hallgatói-, oktatói csereprogramokban való részvételét helyezi kutatásának fókuszába, az oktatói, kutatói mobilitások, különösen a hosszú távú mobilitás vizsgálata kevésbé kutatott terület. Mivel a hosszú távú mobilitások általában az oktató, kutató saját szervezésében, egyéni pályázat útján valósulnak meg, az intézmények nem rendelkeznek központi adatbázisokkal a mobilitások résztvevőit, létszámát, irányait illetően, a téma kutatása gyakran nehézségekbe ütközik. Jelen tanulmány célja a hosszú távú nemzetközi oktatói, kutatói mobilitás nemzetközi szakirodalmának, több országra kiterjedő, átfogó nemzetközi kutatások eredményeinek áttekintése, összefoglalása. A hivatkozott kutatások eredményeiből kirajzolódik a mobilitásokra vonatkozó nemzetközi tendenciák: a mobilitás irányai, a résztvevők aránya, kora, tudományterülete, a nemek aránya, a mobilitás célországai. A tanulmány rámutat az országok közötti jelentős különbségekre.

KULCSSZAVAK: nemzetközi kutatói mobilitás, felsőoktatás, szakmai előmenetel, tudásalapú társadalom, globális verseny

ABSTRACT

Factors Influencing Long-Term International Mobility of Academics – Participants, Motivations, Destination Countries

A significant portion of studies on the internationalization of higher education is student-centred, focusing on the number of international students at universities, foreign language courses, international collaborations, and participation in Erasmus-type student and faculty exchange programmes. In contrast, the examination of faculty mobility, particularly long-term mobility, is a less explored area. Since long-term mobility is generally organized by the faculty member through individual applications, institutions often lack centralized databases on the participants, numbers, and destination countries, making research on the topic challenging. The

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, e-mail: janosy.orsolya@unideb.hu

KÖZELKÉP

aim of the current paper is to review and summarize the international literature on long-term international faculty mobility, as well as the results of comprehensive international studies spanning multiple countries. The cited studies highlight international trends in mobility: main directions, the proportion of participants, their age, fields of science, gender distribution, and destination countries. The paper also points out significant differences between countries.

KEYWORDS: *international mobility of academics, higher education, career advancement, knowledge economy, global competition*

Bevezetés

A felsőoktatás a tudás egyetemességéből adódóan mindig is a világ egyik legnemzetközibb iparágának számított. A XX. században a globalizációs folyamatok részeként a felsőoktatás és kutatás nemzetköziesedése felgyorsult és számos tudományterületen a nemzetközi tudástranszfer elengedhetetlenné vált (Teichler 2015). A tudás alapú társadalmak folyamatos gazdasági növekedésének, globális versenyképességének biztosításához a tudományos és technológiai fejlődés, az innováció nélkülözhetetlen. Azon országok, intézmények és egyének tudnak legsikeresebbek lenni a globális versenyben, akik közvetlen gazdasági tevékenységre váltható tudást képesek előállítani. A fejlett, tudás alapú gazdaságok között zajló verseny a közvetlen gazdasági hasznot eredményező innovatív tudás előállítását és az e tudást létrehozni képes oktatók, kutatók vonzását és megtartását célozza (Cantwell 2011). A tudás előállításának értékét egyre nagyobb mértékben a tudás gazdasági haszna határozza meg, mely szorosan kapcsolódik a bevételek megteremtéséhez (Kim 2017), így a „homo academicus-nak” egyre inkább „homo economicus-szá” kell válnia (Kim 2017, Lorenz 2010).

Sokan úgy vélik (Cantwell 2011, Ackers 2008, Bauder 2015, Bilecen-Van Mol 2017, Teichler 2014), hogy az oktatói, kutatói karrier kiteljesedésének alapvető feltétele a nemzetközi tapasztalatszerzés, a hosszú távú nemzetközi, elsősorban kutatási célú mobilitás. Az innovatív tudásért folytatott globális verseny a tudást generálni képes kutatót mobilissá teszi a nemzetközi piacon, eredményeit azonban elsősorban azon intézmények kamatoztatják, melyek a kutatót alkalmazzák (Cantwell 2011).

A 2000-es évek eleje óta a nemzetközi mobilitásra fordított támogatások folyamatos növekedésével a mobilitás hatásainak vizsgálata egyre inkább a felsőoktatás-kutatás egyik fókuszterületévé vált. A felsőoktatást érintő mobilitás kutatások azonban elsősorban a hallgatói mobilitásokra fókuszálnak, jóval kisebb figyelem irányul az oktatói mobilitásokra, ezen belül is a hosszú távú oktatói, kutatói mobilitásra (Teichler 1996, 2011). Az okok a résztvevők létszámának tükrében könnyen megérthetők. Az Európai Unió legnagyobb mobilitási programja az Erasmus+ program éves szinten több mint fél millió, 505 000 oktató és hallgató számára nyújt mobilitási lehetőséget csak a felsőoktatási szektorban (Erasmus+ 2019). Ezen belül az oktatók,

KÖZELKÉP

felsőoktatási dolgozók mobilitási létszáma a program és partnerországokban összesen 107 000 fő volt 2019-ben, azaz a mobilitások 21%-a. Az Erasmus+ program rövid, jellemzően egy hetes oktatói mobilitásokhoz nyújt támogatást (Teichler 2011), de a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal bíró oktatók jelentős hányada visszatérő pályázó, aki szinte minden évben él az Erasmus-program által nyújtott mobilitás lehetőségével és így módon tartja fent és fejleszti nemzetközi kapcsolatrendszerét.

A Marie Skłodowska Curie Actions, az Európai Unió legjelentősebb kutatói mobilitást támogató programja 7 év alatt, 2014-2020 között összesen 40 000 kutató és 25 000 doktorandusz hosszú távú, 12-24 hónap hosszúságú mobilitását támogatta, amely éves átlagban hozzávetőleg 5700 kutatói mobilitást jelent világviszonylatban (Marie Skłodowska-Curie Actions 2019). Az Amerikai Egyesült Államok legnagyobb presztízsű kutatói mobilitási programja, a Fulbright Scholar Program a 2019/2020-as tanévben 946 külföldi beutazó és 760 amerikai kiutazó oktató és kutató általában 5 hónap hosszúságú tanulmányútját finanszírozta (Fulbright 2019).

A rövid, néhány hetes és hosszú távú, több hónapos mobilitás összehasonlításakor jelentős létszámbeli különbségek mutatkoznak. Csak az Európai Unió által finanszírozott fő mobilitási programok (Erasmus, Marie Skłodowska Curie Actions) létszámát figyelembe véve elmondható, hogy az Erasmus program közel hússzor több oktatónak biztosít rövid távú mobilitási lehetőséget éves szinten, mint a Marie Skłodowska Curie Actions.

A hosszú távú oktatói, kutatói mobilitás kutatását tovább nehezíti a központi adatbázisok hiánya (Teichler 2015). Míg az Erasmus- típusú mobilitások általában a felsőoktatási intézmény által az Európai Uniótól elnyert forrásból valósulnak meg intézményi koordináció mellett és a mobilitás adatai intézményi, nemzeti és uniós szinten is 2014 óta egy központi online adatbázisban vannak nyilvántartva és viszonylag könnyen elérhetők, addig a hosszú távú mobilitás általában az oktató, kutató egyéni pályázatának eredményeként, vagy egy kutatóintézet meghívására, saját szervezésben jön létre és így szórványosak a rendelkezésre álló adatbázisok.

Szinte lehetetlen teljes képet alkotni a hosszú távú mobilitások számáról, gyakoriságáról, mintázataról, mert sem a küldő, sem a fogadó országok nem követik a kutatók nemzetközi mozgását, külföldi munkavállalását (Franzoni et al. 2012a).

Jelen tanulmány célja a hosszú távú nemzetközi oktatói, kutatói mobilitás témakörében publikált több országra kiterjedő, átfogó, a nemzetközi szakirodalomban gyakran hivatkozott kutatások eredményeinek bemutatása, és a kapcsolódó nemzetközi szakirodalom által felvetett kérdések áttekintése. A tanulmány főként három nagy mintán végzett, nemzetközi összehasonlító kutatás eredményeit dolgozza fel, melyek „The Changing Academic Profession Survey”, a „GlobSci Survey”, és az Európai Felsőoktatási Térség „MORE” kutatás sorozata, továbbá egy kisebb létszámú regionális kutatását mely a „Career Tracking Survey of Doctorate Holders” címet viseli.

KÖZELKÉP

Meghatározó nemzetközi összehasonlító kutatások a hosszú távú nemzetközi oktatói, kutatói mobilitás vizsgálatára

Az oktatói, kutatói karrierpályát érintő egyik legjelentősebb nemzetközi összehasonlító kutatás, melyben egyik fókuszterület a globalizáció felsőoktatásra gyakorolt hatása, valamint a felsőoktatás nemzetköziesítési folyamatainak vizsgálata, a 2007-ben kezdődő „Changing Academic Profession Survey” (CAP) volt (Teichler et al. 2013). A kérdőíves kutatás 2007-2008 között zajlott 19 országban, a válaszadók száma a két év alatt meghaladta a 25 000 főt. Az országokat a felsőoktatásuk akkori helyzete szerint két csoportra osztották fel. A fejlett felsőoktatási rendszerrel rendelkező országok körébe 13 ország, az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada, Finnország, Németország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Portugália, az Egyesült Királyság, Japán, Dél-Korea, és mint különleges közigazgatási terület Hong Kong tartoztak, míg a fejlődő 6 ország Argentína, Brazília, Mexikó, Kína, Malajzia és Dél-Afrika voltak. Az országok saját finanszírozásban, 100, a kutatást országos szinten koordináló kutató bevonásával vettek részt a projektben. A kutatás főbb eredményeit 2011-2013 között 6 kötetben publikálták, de 2018-ig további 500 publikáció, ország- vagy téma specifikus kötet jelent meg, különböző szempontok szerint feldolgozva a kutatási eredményeket (Teichler et al. 2013, Teichler 2014). Az európai, amerikai, japán, és hong kongi felsőoktatás helyzetével külön kötetek foglalkoznak, de témaspecifikus kötetek jelentek meg a felsőoktatási karrierpályákról, a nők felsőoktatásban betöltött szerepéről, a nemzetközi felsőoktatási rangsorokról, illetve a felsőoktatás nemzetköziesedéséről is (Teichler et al. 2013, Teichler 2014).

A kutatásban a nemzetközi kutatói mobilitás vizsgálatát ún. „life course approach” alkalmazásával, azaz életpálya-elemzéssel vizsgálták, amely rámutatott arra, hogy a kutatók életük során számos, különböző típusú mobilitásban vesznek részt, gyermekkoruktól, középiskolai, egyetemi és doktori tanulmányaikon át egészen a vizsgálat idején elért pozícióikig, mobilitásuk nem csak a saját életükre, karrierpályájukra van hatással, de kihat családjuk, kollégáik, fogadó és küldő intézményeikre is egyaránt (Teichler et al. 2013, Rostan – Höhle 2014).

A CAP projekt nem volt előzmény nélküli, hiszen az első, az országok felsőoktatási rendszereit és abban az oktatók karrierlehetőségeit összehasonlító kutatás már 1992-1993 között zajlott a princetoni Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching alapítvány finanszírozásában, összesen 14 ország és Hong Kong részvételével. A válaszadó oktatók száma 20 000 fő volt. Mivel a vizsgált 15 országból 10 a CAP projektben is részt vett, a két kutatás országos adatai összehasonlíthatók és a 15 év alatt történt változások kirajzolódnak. (Teichler 2014).

Egy másik átfogó, de már tudományterület specifikus kutatás a 2011-ben 16 ország részvételével és 4 tudományterületen összesen 17 000 kutató bevonásával végzett GlobSci Survey volt. A résztvevő országok Belgium, Dánia, Hollandia, Franciaország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Svédország, Svájc, az Egyesült

KÖZELKÉP

Királyság, az USA, Kanada, Ausztrália, Japán, Brazília és India voltak, míg a vizsgált tudományterületeket a biológia, kémia, föld- és környezettudományok, valamint az anyagtudományok jelentették (Teichler 2015). A kutatása célcsoportját a 4 tudományterületen megjelenő nemzetközi tudományos folyóiratok közleményeinek levelező szerzői alkották, az ő e-mail címeik alapján határozták meg a vizsgált országok listáját (Franzoni et al. 2012b). A szerzők e-mail címei alapján meghatározott 16 „mag-országból” (Stephan et al. 2013) származott a vizsgált időszakban (2011) megjelent tudományos közlemények 70%-a. Jelentős számú kínai levelező szerző is szerepelt az első körös szűrésben, így a kutatás Kína, mint 17. ország részvételével indult el, de az alacsony válaszadói hajlandóság miatt végül a kínai válaszok nem kerültek be az elemzésbe (Franzoni et al. 2012b). Az online kérdőíveket összesen 47 304 szerzőnek küldték ki, melyből 16 827 teljesen kitöltött válasz érkezett vissza. A legaktívabb válaszadói hajlandóság Olaszország, Spanyolország és Brazília esetében mutatkozott (Stephan et al. 2013).

A kutatói mobilitás vizsgálatakor 3 tényezőt vettek figyelembe: a válaszadó jelenlegi munkahelyének országát (a publikációkban használt e-mail címe alapján); azt az országot, ahol 18 éves korában élt; és a nemzetközi tapasztalatszerzését 18 éves korától a felmérés időpontjáig (Teichler 2015).

A „Mobility patterns and career path of researchers” (MORE) kutatás-sorozat az Európai Unió minden országára kiterjedő web-alapú kérdőívek, illetve számítógépasszisztált telefonos interjúk alkalmazásával végzett kérdőíves felmérés, amely elsősorban az Európai Unió felsőoktatási intézményeiben és kutatóintézetekben vizsgálja a kutatók életpályáját. Az európai felmérésben a 28 Európai Unió tagállam és 3 társult ország (Izland, Svájc és Norvégia) vett részt. Mindegyik kutatás kiegészült egy kisebb, MORE Global elnevezésű, az egész világot felölelő alkutatással is, amelyben 21 állam, Argentina, Ausztrália, Brazília, Kanada, Chile, Kína, Kolumbia, India, Japán, Mexikó, Új-Zéland, Oroszország, Dél-Afrika, Dél-Korea, az Amerikai Egyesült Államok, az ASEAN országok: Szingapúr, Malajzia, Indonézia, Thaiföld, valamint a Horizont 2020 program társult tagjaiként Törökország és Izrael vettek részt. Ezen kutatások kizárólag online kérdőívek alkalmazásával, hozzávetőleg 4000 kutató bevonásával történtek. A két párhuzamosan futó kutatás lehetővé teszi az európai adatok összehasonlítását a világ más országainak helyzetével (European Commission 2018).

A kutatásoknak ezidáig négy hulláma volt. Az első felmérés MORE néven 2009-2010 között, a MORE 2 2011-2013 között, a MORE 3 2016-ban, míg a MORE 4 2019-2020 között felmérésenként Európában kb. 10 000 a felsőoktatásban és kutatóintézetekben foglalkoztatott kutató bevonásával zajlott. Az első három kutatás már igen sok nemzetközi szakirodalmi hivatkozással bír, míg a MORE 4 kutatás eredményei 2021-ben kerültek publikálásra. A tanulmányok a kutatók négy csoportját vizsgálják: az R1 kutatói csoport a kutatás időpontjában doktori tanulmányait végző fiatal kutatók csoportja, az R2 a már doktori fokozatott szerzett, de még önállóan kutató-

KÖZELKÉP

sokat nem végzők csoportja, az R3 a már önálló kutatásokkal rendelkezők csoportja, míg az R4 csoportba a vezető kutatókat sorolja. A hat vizsgált tudományterület, melyek az összehasonlításokban általában párban összevonva szerepelnek: a természet- és műszaki tudományok, orvos- és egészségtudományok valamint agrártudományok, illetve társadalom- és bölcsészettudományok voltak. A vizsgált kérdések felölelik a kutatók szocio-demográfiai adatait, doktori és az azt megelőző képzéseit, munkakörülményeit, karrier-pályáját, az interdiszciplináris és interszektorális mobilitási lehetőségeit, valamint a virtuális és a nemzetközi mobilitást (European Commission 2018).

Jelen tanulmány elsősorban a MORE 2 és 3 nemzetközi mobilitást érintő kutatási eredményeire fókuszál. A magyar felsőoktatás kutatás szempontjából a kutatássorozat azért bír kiemelt jelentőséggel, mert ez a legnagyobb kiterjedt, összesen 52 országot felölelő reprezentatív kutatás, amelyben a magyar kutatói csoport is megmutatkozik, a MORE 3 mintában összesen 262 fővel van jelen (European Commission 2017).

A 2017-ben hét európai országban (Ausztria, Franciaország, Hollandia, Horvátország, Luxemburg, Németország, Románia) hat egyetem és három kutatóintézet bevonásával folytatott "Career Tracking Survey of Doctorate Holders" című kutatás az intézményekben 2010 és 2016 között fokozatott szerzett doktoranduszok fokozatszerzést követő karrierpályáját vizsgálta online kérdőíves módszerrel. A kutatásban összesen 2299 válaszadó vett részt, akik 95%-a a vizsgálat idején a kutatásban résztvevő felsőoktatási intézmények egyikében állt alkalmazásban. A kutatás öt nagy kérdéskört vizsgált, melyek a doktori képzés során szerzett tapasztalatok, a fokozatszerzést követő elhelyezkedési lehetőségek, a végzetek karrierpályája, demográfiai összetétel, továbbá a nemzetközi, virtuális, illetve a szektorközi mobilitás (Boman 2017).

Az oktatói, kutatói mobilitás típusai, mobilitási ráták

Az oktatói, kutatói életpályát vizsgáló átfogó kutatások, mint a MORE kutatássorozat (European Commission 2013, 2017), a CAP (Teichler et al. 2013) és a Career Tracking Survey of Doctorate Holders (Boman 2017) a mobilitások három típusát határozzák meg. Megkülönböztetnek határokon átvétel, azaz nemzetközi mobilitást, továbbá a felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek és az ipar között megvalósuló interszektorális mobilitást, valamint a különböző tudományterületek közötti átjárást, együttműködéseket, azaz az interdiszciplináris mobilitást.

A MORE 3 kutatási eredményei szerint (European Commission 2017) az interszektorális mobilitás az Európai Unió tagállamainak átlagában még mindig alacsony, 35% körül mozog, míg az interdiszciplináris mobilitás az anyaintézményen belül

KÖZELKÉP

60%, más egyetemekkel vagy kutatóintézetekkel 57%, az ipari szereplőkkel pedig mindössze 31% az EU tagállamokban.

A nemzetközi mobilitásokat időtartamuk szerint a szakirodalom két típusra bontja, megkülönbözteti a rövid távú, Erasmus típusú, maximum néhány hét hosszúságú külföldi tartozkodást, és az ennél jelentősebb időtartamú, néhány hónap vagy akár több év hosszúságú hosszú távú mobilitást. A hosszú távú mobilitás szakirodalmi meghatározása kutatásonként eltérő, időtartamának definíciója a minimum 3 hónap és a minimum 2 év között vizsgálatonként változik. Nincs egyértelmű általános szabály arra, hogy mi tekinthető hosszú távú mobilitásnak. Egyes kutatások, mint a MORE (European Commission 2018) és a Career Tracking Survey of Doctorate Holders (Boman 2017) minimum 3 egybefüggő hónapot, mások 6 hónapot (M. Fried – Horváth 2012), vagy 1 év feletti (Hoffman 2009) időszakot, illetve a CAP kutatás például 2 év feletti külföldön eltöltött időszakot (Rostan – Höhle 2014) tekint hosszú távú mobilitásnak. A CAP kutatás (Teichler et al. 2013) esetében a mobilitásban eltöltött időszakok összeadódnak, és azon kutatót tekintik a hosszú távú mobilitásban érintettnek, aki elétpályája során összességében legalább 2 évet külföldön töltött. A teljes oktatói, kutatói életpályát vizsgálva megállapítható, hogy a hosszú távú mobilitásban való részvétel 40-50% között mozog a különböző kutatások módszertanának függvényében. A „Career Tracking Survey of Doctorate Holders” a vizsgált kutatói csoport átlagában 40%-os mobilitási arányt állapít meg (Boman 2017), a „Changing Academic Profession Survey” az karrierpálya során 42,3%-ról számol be (Guthrie et al. 2017, Teichler et al. 2013), míg a MORE 2 kutatás 48% mobilitási rátát mért (European Commission 2013). Megállapítható azonban, hogy a mobilitási aktivitás korcsoportonként, tudományterületenként, nemek szerint és országokként igen jelentős eltéréseket mutat.

A hosszú távú oktatói, kutatói mobilitás résztvevői: életkori sajátosságok, nemek közötti különbségek, tudományterületi aktivitás

KORCSOPORTOK

Korcsoportok tekintetében a kutatások (Boman 2017, European Commission 2013, 2017) általában külön kezelik a doktori képzés alatti és utáni nemzetközi mobilitást, és még a doktori képzés alatti mobilitásokat is két típusra bontják, mely lehet a fokozatszerzés céljából megvalósuló nemzetközi mobilitás, illetve a doktori képzés alatt megvalósuló külföldi részképzés, kutatási- vagy szakmai gyakorlat.

KÖZELKÉP

1. táblázat. Hosszú távú nemzetközi mobilitás a doktori képzés alatt

Doktori fokozatszerzési célú mobilitás külföldön a MORE 2 és 3 kutatások alapján					
Kutatások	EU átlag	Tudományterületek	Mobilitási ráta	Nemek	Mobilitási ráta
MORE 2	15,30%	Egészségtudomány	16,40%	Férfiak	17,50%
		Természettudomány	14,50%	Nők	12,60%
		Társadalomtudomány	15,50%		
MORE 3	16,40%	Egészségtudomány	17,10%	Férfiak	16,90%
		Természettudomány	16,70%	Nők	15,90%
		Társadalomtudomány	15,70%		
Hosszú távú nemzetközi mobilitás a doktori tanulmányok alatt a MORE 2 és 3 kutatások alapján					
MORE 2	18,30%	Egészségtudomány	16,60%	Férfiak	18,90%
		Természettudomány	16,20%	Nők	17,60%
		Társadalomtudomány	21,90%		
MORE 3	18,20%	Egészségtudomány	17,10%	Férfiak	17,70%
		Természettudomány	16,50%	Nők	18,80%
		Társadalomtudomány	21,00%		

Forrás: European Commission 2017: 98

A 1. táblázat adataiból kitűnik, hogy az Európai Unió tagállamaiban a doktori fokozatszerzés céljából megvalósuló mobilitás 15-16% körül mozog, míg a doktori tanulmányok alatti külföldi részképzés, szakmai- vagy kutatási gyakorlatban résztvevők aránya 18%. A két mobilitás típus azonban átfedéseket mutat, hiszen a 2. táblázat adatai szerint az R1 korcsoportban, a fiatal kutatók (R1) szintjén a mobilitási aktivitás 30%, azaz azon hallgatók egy része, akik külföldön folytatják doktori tanulmányaikat is részt vesznek egy harmadik országba irányuló, három hónap hosszúságot meghaladó mobilitásban.

Hangsúlyozni kell, hogy igen jelentősek az Európai Unió országain belüli eltérések. Míg a román származású doktoranduszok 45%-a szerez külföldön fokozatot és 35% feletti a görög, izlandi, ír, ciprusi vagy máltai hallgatók fokozatszerzési célú mobilitása, addig a belga és svéd PhD hallgatók mobilitási rátája nem éri el a 6%-ot ebben a kategóriában. A magyar származású doktoranduszok 22%-a szerez külföldön doktori fokozatot (European Commission 2017).

Amennyiben a doktorképzés során létrejövő három hónapnál hosszabb nemzetközi tanulmányutakat vizsgáljuk a Spanyolországban, Dániában vagy Olaszor-

KÖZELKÉP

szágban tanuló doktoranduszok 40-60%-a vesz részt hosszú távú mobilitásban, de még a Szlovéniában, Szlovákiában, Izlandon tanuló PhD hallgatók mobilitási rátája is meghaladja a 30%-ot, ezzel szemben Írország, az Egyesült Királyság, Luxemburg, Németország, Svédország rátája nem éri el a 10%-ot sem. A magyar mobilitási ráta a doktorandusz hallgatók esetében 17% (European Commission 2017).

A MORE 3 (European Commission 2018) kutatás rámutat arra, hogy ha a doktorandusz hallgató már a mesterképzése alatt folytatott nemzetközi tanulmányokat, dupla olyan eséllyel fog a doktorképzése alatt is külföldre menni, megfigyelhető tehát egyfajta nemzetközi elköteleződés. A már mesterképzés alatt mobilis hallgatók 33%-a vesz részt a doktori tanulmányai során is mobilitásban, szemben a 18%-os uniós rátával. Hasonló következtetésre jutnak más tanulmányok is (Ackers 2001, Weert 2013, Guthrie et al. 2013), melyek megállapítják, hogy azon kutatók, akik tanulmányaik egy részét külföldön végezték, vagy kutatói pályájuk kezdetén hosszabb időt töltöttek külföldön, gyakran visszatérők lesznek, nyitottabbá válnak a külföldi munkavállalás, kiküldetések és a nemzetközi együttműködések iránt.

2. táblázat. Mobilitási ráták a kutatást megelőző 10 évben (MORE 3)

Szakmai szint	R1	R2	R3	R4
Átlag életkor	30 év	36 év	41 év	45-51 év
Mobilitási aktivitás	30%	30,20%	27,50%	25,50%

Forrás: saját szerkesztés (European Commission 2017)

A MORE 2 és 3 kutatás (European Commission 2013, 2017) a már doktori fokozatot szerzett R2, R3, R4 csoporthoz tartozó kutatók körében a kutatást megelőző 10 év nemzetközi mobilitását kívánja feltárni (2. táblázat). E szerint a három csoport átlagában a MORE 2-ben kutatók 31%-a, míg a MORE 3-ban a kutatók 27%-a vett részt legalább egyszer minimum 3 hónap hosszúságú mobilitásban. A kor előrehaladtával a mobilitási kedv némiképp csökken, míg az R2-es csoportban 30,2% töltött több hónapot tanulmányúton a kutatást megelőző 10 évben, addig az R3 csoportban az arány 27,5%, az R4 csoportban 25,5% volt. Amennyiben nem csak a megelőző 10 év adatait vizsgáljuk, hanem a teljes kutatói életpályát, a mobilitási ráta további 17%-kal nő, így megállapítható, hogy az EU tagállamainak átlagában a hosszú távú, minimum 3 hónap időtartamú mobilitásban való részvétel eléri a 48%-ot (European Commission 2013).

A luxemburgi, svájci és norvég kutatók a leginkább mobilak, 50-60% közötti rátával, míg a litván, román és máltai kutatók 12-17%-os rátával a legkevésbé azok. A magyar kutatók 33%-a nyilatkozta azt, hogy a megelőző 10 évben külföldön kutatót, dolgozott és összességében 53% vett már részt kutatói életpályája során hosszú távú mobilitásban. Ha az életpálya során bekövetkezett mobilitásokat vizsgáljuk, a

KÖZELKÉP

luxemburgi, vagy svájci ráta 70-80% körüli eredményt mutat (European Commission 2017). Az immobil kutatói csoportokat vizsgálva Teichler (2015) tanulmányában is hasonló következtetésre jut. Míg a mobilitásból teljesen kimaradó oktatók, kutatók aránya Izlandon, Luxemburgban és Svájcban 15% körüli értéket mutat, addig Lettországbán 50%, Lengyelországban pedig közelíti a 70%-ot.

A korosztályok aktivitásában a Career Tracking Survey (Boman 2017) is a MORE-ral megegyező tendenciákat ír le (3. táblázat). A kutatást megelőző 7 évben történő mobilitások aránya a 30-39 éves korosztályokban a legmagasabb, 45% körüli a két korcsoportban, ezen eredményeket támasztja alá a CAP kutatás is (Rostan – Höhle 2014).

3. táblázat. Mobilitási ráták a fokozatszerzést követő 7 évben (Career Tracking Survey)

Korosztály	30 év alatt	30-34 év	35-39 év	40-44 év	45-49 év	50 év felett
Mobilitásban részt vett	34,20%	43,50%	45,60%	32,90%	14,60%	11,20%
Mobilitásban nem vett részt	65,80%	56,50%	54,40%	67,10%	85,40%	88,80%

Forrás: saját szerkesztés (Boman 2017)

Azonos eredményre jut a 2010-ben 1800 fő magyar oktatói, kutatói mintán végzett CDH- felmérés² is (M. Fried – Horváth 2012), amely a 40 éves korosztályban 34%, a 41-55 éves korcsoportban 20,7%, az 55 évnél idősebbek között 8,7%-os mobilitási arányt talált. Az említett kutatások igazolják, hogy a hosszú távú nemzetközi mobilitás szempontjából legaktívabb időszak a doktori fokozatszerzést követő posztdoktori időszak, amely jellemzően a 30-35 éves korcsoportot jelenti. Hosszabb időre vélhetően azok a fiatal kutatók vállalkoznak inkább külföldi munkavállalásra, akik még nem alakítottak ki stabil egzisztenciát, kötődéseket otthon, és külföldi tapasztalatszerzésükkel, nemzetközi kapcsolati hálójuk bővítésével kívánják a későbbi tudományos karrierjüket megalapozni (M. Fried – Horváth 2012).

² A Career Development of Doctorate Holders (CDH) kutatásba, mely az OECD, az Eurostat és az UNESCO kezdeményezésére indult 2004-ben Magyarország 2010-ben kapcsolódott be. A kutatás célja a doktori fokozattal rendelkező oktatók, kutatók életpályájának vizsgálata volt. A kutatás kérdései vizsgálták a doktori képzést, a kutatók munkaerőpiaci helyzetét, karrierpályájuk jellemzőit és érintették a hosszú távú nemzetközi mobilitást is. Mobilitás tekintetében a felmérés a MORE kutatásokhoz hasonlóan a megelőző 10 évet, tehát a 2000–2010 közötti időszakot vette figyelembe és a 6 hónapnál hosszabb külföldi tartózkodásokat vizsgálta. A magyarországi kutatásban összesen 1764 oktató, kutató vett részt (M. Fried – Horváth 2012).

KÖZELKÉP

Nemek közötti egyenlőtlenség

A társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva megállapítható, hogy a doktori képzés alatti mobilitások és a rövid távú, Erasmus-típusú mobilitások esetében nem mutatkoznak számottevő különbségek a nemek között, a férfi-női arány kiegyensúlyozott (Weert 2013, Rostan – Höhle 2014), a MORE 3 (European Commission 2017) kutatás adatai alapján a nők doktori képzés alatti mobilitási aktivitása még 1%-kal meg is haladja a férfiakét, amint az az 1. táblázatban látható. A doktori fokozat megszerzése után, a karrierpálya előrehaladtával azonban a nők hátránya egyre fokozódik férfi kollégáikkal szemben (Guthrie et al. 2017). Az idézett kutatások (Teichler et al. 2013, Boman 2017, European Commission 2013, 2017) egybehangzóan azt mutatják, hogy a nők hosszú távú mobilitáshoz való hozzáférése a doktori fokozat megszerzése után 30%-kal alacsonyabb, mint a férfiaké (4. táblázat), míg a MORE 2 kutatás (European Commission 2013) rámutat, hogy a nemek közötti különbség 5 százalékponttal nő az R2, 8 százalékponttal az R3, és 9 százalékponttal az R4 kutatók körében. A 2016-ban végzett MORE 3 kutatás (European Commission 2017) adatai szerint az Európai Unió tagállamaiban a teljes kutatói közösséget vizsgálva a férfi-nő arány 61-39% volt, míg az R4 kutatói csoportban a nők aránya már csak 25%, melyet a kutatás az üvegplafon érvényesüléseként értelmez.

4. táblázat. Hosszú távú mobilitásban való részvétel a doktori fokozatszerzést követően nemek szerint³

Nemek	Career Tracking Survey	MORE 2	MORE 3
Férfiak	47,70%	34%	29%
Nők	29,30%	25%	25%
Átlagos mobilitási ráta	40%	31%	27%

Forrás: saját szerkesztés (Boman 2017, European Commission 2013, 2017)

A 30% nemek közötti eltérést a Magyarországon végzett CDH-kutatás is igazolja, mely szerint a doktori fokozatot szerzett férfi kutatók 23,1%-a, míg a női kutatók 15,9% vett részt 6 hónapot meghaladó időtartamú mobilitásban (M. Fried –Horváth 2012).

A hosszú távú mobilitásban résztvevő nők között is többségben vannak az egyedülálló, gyermektelen nők (Weert 2013), de a párkapcsolat, a család, gyerekek mind-

³ A három kutatás adatainak összehasonlíthatósága szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy a Career Tracking Survey egy frissen, a kutatást megelőző 7 évben doktorált kutatói kört vizsgál, míg a MORE2 és 3 adatai a teljes kutatói állomány a kutatást megelőző 10 évben történő mobilitási arányait mutatja.

KÖZELKÉP

két nem estében visszatartó erőt képvisel. A MORE 2 (European Commission 2013) adatai azt mutatják, hogy az egyedülálló doktoranduszok 20%-a, míg a gyermeket nevelő doktoranduszok 12%-a vállalkozik külföldi fokozatszerzésre, míg a MORE 3 vizsgálat (European Commission 2017) eredményei szerint a gyermektelen kutatók 38%-a, míg a gyermekekkel rendelkező, családós kutatók 26% vett részt hosszú távú mobilitásban. Érdekes módon, az olyan házaspárok esetében, ahol a pár mindkét tagja kutatóként dolgozik a mobilitási ráta 10%-kal magasabb, 37%-ot ér el.

Tudományterületek közötti különbségek

A kutatások eredményei megegyeznek abban, hogy a hosszú távú mobilitások jelentős többsége kutatási céllal valósul meg, az oktatási célú külföldi munkavállalás a kiutazások mindössze 9%-át jellemzi (Rostan – Höhle 2014) és ezek is elsősorban az idősebb kutatók körét érintik. A fiatalabb korosztályokban, az oktatói, kutatói pálya kezdetén inkább a kutatási célú mobilitás a jellemző. Érdekes azonban, hogy a mobilitási ráta az alap- és elméleti kutatásokat végző kutatók esetében jelentősen magasabb, mint az alkalmazott kutatásokat végző kollégáik esetében (Teichler et al. 2013, European Commission 2013). Egy, az Egyesült Királyságban végzett felmérés szerint az alapkutatásban dolgozó kutatók háromszor olyan arányban, 48%-ban vesznek részt fokozatszerzésüket követően hosszú távú mobilitásban, mint az alkalmazott tudományterületen dolgozó kutatók, akik esetében csak 16% vállal munkát külföldön (Zubieta 2009).

A hosszú távú mobilitást vizsgáló átfogó nemzetközi kutatások eredményei a tudományterületi aktivitás tekintetében térnek el egymástól leginkább, amint az az 5. táblázatból is kitűnik például az agrártudományok esetében. A tudományterületi aktivitást erősen befolyásolja a korcsoport, a nem, a családi állapot és a küldő ország is. Az 1. és 5. táblázatot összevetve látható, hogy a doktori fokozat megszerzését célzó mobilitás az egészségtudományi területen a legmagasabb, 16,4%-17,1% a MORE 2 és 3 kutatásokban, a természettudományi terület ebben a kategóriában 14,5%-16,7% aktivitást mutat, míg a társadalomtudományok területén 15,5%-15,7% rátát mérnek. A sorrend már a doktori képzés alatti részképzések, kutatási- és szakmai gyakorlatok esetében is megfordul, a társadalomtudományok mutatják a legmagasabb aktivitást 21,9%-21% rátával, míg az egészségtudomány 16,6%-17,1% eredményt hoz (European Commission 2017).

A fokozatszerzést követően a tudományterületek közötti különbségek tovább nőnek (5. táblázat). A természettudományi terület minden kutatás szerint a legaktívabb, ezt követi a mérnöki és műszaki terület, valamint a társadalom- és bölcsészettudomány. Az orvosi és egészségtudományi terület mobilitási aktivitása jelentősen csökken a doktori fokozatszerzést követően (Weert 2013, Boman 2017, European Commission 2013, 2017).

KÖZELKÉP

5. táblázat. Hosszú távú mobilitásban való részvétel a doktori fokozatszerzést követően tudományterületek szerint⁴

Tudományterület	Career Tracking Survey	MORE 2	MORE 3
Természettudomány	54%	38%	31%
Műszaki tud. és technológia	27%	31%	24%
Orvos- és egészségtudomány	23%	18%	19%
Agrártudomány	5%	24%	19%
Társadalomtudomány	26%	30%	30%
Bölcsészettudomány	22%	30%	23%

Forrás: saját szerkesztés (Boman 2017, European Commission 2013, 2017)

A European Research Council (ERC) kutatási eredményei (Nedeva et al. 2012) a társadalom- és bölcsészettudományt ítélik legaktívabbnak mobilitás szempontjából míg az élettudományok területét a lepasszívabbnak (Weert 2013). Figyelembe véve, hogy az élettudományok átfedést mutathatnak a más kutatásokban természettudományi, agrártudományi, vagy orvostudományi területtel, az ERC- kutatás eredményei a természettudományok megítélésében némiképp ellentmondanak az idézett kutatásoknak, de az agrár- és orvostudományi terület mobilitási hajlandóságáról alkotott véleményt megerősítik.

A magyar mintán végzett CDH-kutatás szerint szintén a természettudományok a leginkább aktívak, 26%-a a természettudományi területen dolgozóknak részt vett min. 6 hónap külföldi mobilitásban, míg a bölcsészettudományok esetében a kutatás 20%, az agrártudományok esetében 13,5%-os mobilitási arányt mutat. Érdekes magyar adat, hogy a 40 év alatti orvostudományok területen PhD-fokozattal rendelkező férfiak körében a nemzetközi mobilitási ráta igen magas, 47,5%-ot mutat (M. Fried – Horváth 2012).

Motivációs és gátló tényezők, húzó- és tolóerők

A nemzetközi mobilitás szakirodalmából (Bauder 2015, Cantwell 2011, Guthrie et al. 2017) egyértelműen kitűnik, hogy a mobilitási döntés mögött meghúzódnak a legfőbb motiváció az egyéni szakmai fejlődés és ezáltal a sikeres karrierpálya elérése. A kutatók nem elsősorban anyagi boldogulásukat szeretnék a mobilitás által biztosítani,

⁴ A Career Tracking Survey a kutatást megelőző 7 évben doktorált, frissen fokozatot szerzett kutatói kört vizsgál, míg a MORE2 és 3 adatai a teljes kutatói állomány a kutatást megelőző 10 évben történő mobilitási arányait mutatja.

KÖZELKÉP

sokkal inkább a legújabb szakmai ismeretek, a tudás megszerzésének vágya ösztönzi őket (European Commission 2017). A mobilitás egyéni, stratégiai döntés eredménye (Guthrie et al. 2017) melynek elsődleges célja a nemzetközi kutatási kapcsolatrendszer kialakítása, fejlesztése (Stephan et al. 2013, Franzoni et al. 2012a), olyan jó nevű, magas szakmai presztízsű intézményekben vezető kutatókkal való közös munka, mely a kutató szakmai karrierjét előreviszi (Guthrie et al. 2017, Weert 2013). Sokan, különösen Európában úgy vélik, hogy a sikeres kutatói karrier előfeltétele egy hosszabb távú külföldi mobilitás (Cantwell 2011, Ackers 2008, Bauder 2015).

A MORE 2 és 3 kutatások eredményei (6. táblázat) is azt mutatják, hogy a mobilitási döntést befolyásoló vezető motivációs tényezők a nemzetközi kapcsolatrendszer fejlesztése, a karrierfejlődés, vezető kutatókkal való együttműködés, fejlett kutatási infrastruktúrához és kutatásfinanszírozási forrásokhoz való hozzáférés, kutatási autonómia (European Commission 2013, 2017). A kutatások rámutatnak, hogy a karrierfejlődéshez kapcsolódó célok sokkal erősebb hatással bírnak a mobilitási döntésre, mint a személyes vagy magánéleti tényezők (Guthrie et al. 2017). A MORE kutatások az európai és a Global Survey-re nézve is azonos eredményre jutottak (European Commission 2017). A Globsci Survey már doktorált kutatói körében a vezető pull-faktor a külföldi fogadóintézmény adott kutatási területen elért nemzetközi presztízse, kiváló kutatói és magas színvonalú kutatási infrastruktúrája (Stephan et al. 2013).

6. táblázat. A nemzetközi mobilitás főbb motivációs tényezői a fokozattal rendelkező kutatók körében az Európai Unión belüli mobilitások esetében a MORE 2 és MORE 3 kutatások alapján

Motivációs tényezők	MORE 2	MORE 3
Nemzetközi kapcsolatrendszer fejlesztése	n.a.	83,30%
Karrierépítés	83,10%	80%
Együttműködés vezető kutatókkal	74,70%	78,80%
Kutatási autonómia	46,70%	76,40%
Fejlett kutatási infrastruktúrához való hozzáférés	69,30%	74,70%
Kutatásfinanszírozási források	70,30%	68,30%
A képzések magas színvonala	59%	67,90%
Megfelelő álláslehetőség elérhetősége	68,70%	65,10%
Kultúra és nyelv	58,10%	57,40%
Az oktatás és kutatás közötti egyensúly	n.a.	55,70%
Jövedelem	40,60%	53,30%

KÖZELKÉP

Személyes/ családi okok	46,70%	45,50%
Stabil munkahely	30,10%	39,40%
Társadalombiztosítás és egyéb támogatások	21,60%	41,40%
Nyugdíj		32,10%
Munkafeltételek	56%	n.a.

Forrás: European Commission 2017: 116.

A táblázatban felsorolt motivációs tényezők elsősorban húzóerőként értelmezhetők a mobilitásban résztvevő egyén szempontjából, megmutatják, hogy mi teszi a fogadó országot, intézményt vonzóvá egy kutató számára, egyben tükrözik a kiutazók elvárásait is a mobilitásukkal szemben.

A tolóerőket vizsgálva, több kutatás (Guthrie et al. 2017, Morano-Foadi 2005) is említést tesz a küldő országok kutatási infrastuktúrájának, kutatásfinanszírozásának rosszabb körülményeiről, megfelelő kutatói pozíciók hiányáról, alacsony kutatói bérekről. Ezen tolóerők az Európai Unió tagállamain belül elsősorban a kelet-európai tagállamokat érintik, míg a fejlett skandináv régióra nem jellemzők (Guthrie et al. 2017, Morano-Foadi 2005).

A motivációk és a külső kényszerítő körülmények, push-faktorok vizsgálata alapján a MORE 2 és 3 kutatás (European Commission 2013, 2017,) a mobilitások három típusát különbözteti meg, melyek a „forced/escape” azaz „kényszerű/ menekülő” mobilitás; az „expected/chosen” azaz „elvárt/választott” mobilitás és az „exchange” azaz „csere alapú” mobilitás. A „kényszerű mobilitás” alatt azt a helyzetet értik, amikor a kutató körül különböző okokból elfogy a levegő, nem talál végzettségének megfelelő pozíciót, nincs forrás a kutatásai finanszírozásához, nem biztosítottak a megfelelő infrastrukturális feltételek, vagy akár az országban uralkodó politikai helyzet miatt dönt a mobilitás mellett. A összesített kutatási adatok szerint az európai mobil kutatók 16,1%-a jelezte azt, hogy mobilitási döntését legfőképp az említett tényezők hatására, kényszerből hozta meg, fő oknak a karrierlehetőségek hiányát emelték ki.

Az „elvárt mobilitás” esetében a mobilitási döntés meghozatalakor leginkább a küldő intézmény, ország elvárása érvényesül, csak úgy tud a kutató szakmailag ott-hon érvényesülni, fejlődni, szintet lépni, ha külföldön is tapasztalatot szerez, nemzetközi folyóiratokban publikál. A tanulmányutak 32,1%-a az „elvárt” típusba tartozik. A harmadik, ún. „csere-alapú” mobilitás, mely a mobilitások 43,7%-át teszi ki, a kutató egyéni motivációjából, saját döntéséből ered, legfőbb célja a tudáscsere, jó gyakorlatok elsajátítása, nemzetközi kutatói hálózatokba való bekapcsolódás, és a kutatói előmenetel felgyorsítása.

A magyar mintában a kutatók 17%-a sorolta külföldi tartózkodását a „kényszer” kategóriába, 28% nyilatkozta, hogy külföldi tartózkodását leginkább az intézményi

KÖZELKÉP

„elvárások” hatására vállalta, 35% utazott saját belső motivációi alapján, míg 20% jelölt meg egyéb okokat (European Commission 2017).

A mobilitásban már részt vett kutatók a mobilitás gátló, nehezítő tényezőiként leggyakrabban a külföldön megvalósítani kívánt kutatáshoz szükséges források megszerzését (Weert 2013, Guthrie et al. 2017) jelölik meg első helyen, ezt követi a megfelelő kutatási pozíció elnyerése, a külföldi tartózkodás finanszírozása, a külföldi életük megszervezése, a kinti kutatási infrastruktúra elérése, míg 6. helyre sorolják a személyes és családi okokat (European Commission 2017). A MORE 2 kutatás adatai alapján Weert (2013) megállapítja, hogy a doktori hallgatók 64%-a, míg a már doktorált kutatók közül 43% jelöli a kutatási források elnyerését meghatározó nehézségnek. Az Európán kívülről Európába mobilitásra érkező kutatók azonban legnagyobb nehézségnek házastársuk munkahelyi elhelyezkedését tartják (Guthrie et al. 2017).

Bár a család, gyermekek, személyes okok szolgálhatnak motivációs tényezőként is a mobilitási döntés meghozatalakor, mégis a szakirodalom gyakrabban hivatkozik rájuk gátló tényezőként (Ackers 2008, Weert 2013), főként a mobilitásból kimaradó kutatói csoport döntési szempontjai alapján. Ők leggyakrabban (MORE 2 67%, MORE 3 77%) a családi elkötelezettséget, magánéleti okokat jelölik meg a mobilitástól való tartózkodásuk okaként (European Commission 2017).

A mobilitás célországai, országtípusok, földrajzi aszimmetria

Az országok felsőoktatásának, kutatásának nemzetköziesítési törekvései nagyfokú eltéréseket mutatnak. A nemzetköziesítési folyamatokat az ország gazdasági és politikai ereje, földrajzi kiterjedése és elhelyezkedése, kulturális dominanciája, felsőoktatásának minősége, az országban, valamint a tudományban használt nyelve, továbbá korábbi nemzetköziesítési törekvései alapjaiban határozzák meg (Kalvemark-van der Wende 1997, Teichler 1999, Teichler et al. 2013). A felsőoktatás intézményrendszerének nemzetköziesítési törekvései szempontjából Teichler (Teichler 1999, Enders-Teichler 1995) az országokat négy típusba sorolja. Az első a „would-be internationalization”, azaz a „jó-lenne nemzetköziesítés”, a második a „life or death internationalization” azaz az „élet-halál kérdése” típusú, a harmadik a „two-arenas” azaz a „két-arénás országok”, a negyedik pedig az „internationalization by import” azaz, az „import típusú nemzetköziesítési” folyamatokat jelenti⁵ (Dabney-Fekete 2020). A „jó lenne” típusba azon elsősorban közép- és kelet-európai országok tartoznak, akik motiváltak lennének nemzeti együttműködések kialakítására, de felsőoktatásuk, kutatási infrastruktúrájuk alulmaradottsága miatt nem tekintik őket egyenrangú partnernek. A második csoport azon országok köre, melyekben szinte „élethalál kér-

⁵ Az első három típus Dabney-Fekete (2020) fordítása.

KÖZELKÉP

dése” a nemzetközi folyamatokba való bekapcsolódás, sikeres kutatói karrier nem képzelhető el kiterjedt nemzetközi kapcsolatok nélkül, ilyenek például Svédország vagy Izrael. Az ún. „két-arénás” országok csoportjába tartozik Németország vagy Japán, melyek magas szintű kutatási infrastruktúrával rendelkeznek, egyenrangú partnerként viselkedhetnek a nemzetközi együttműködésekben, de a kutatói érvényesüléshez nem minden tudományterületen elengedhetetlen feltétel a nemzetközi beágyazottság, a hazai feltételrendszer is elegendő. Az „import-típusú” országok között vezető helyen az USA áll, melyet az Egyesült Királyság követ. Az Egyesült Államok elsősorban külföldi kutatók meghívása és fogadása által biztosítja felsőoktatása, kutatási tevékenységeinek nemzetköziesítését, sokszínűségét. Publikációik, kutatási eredményeik többségét szinte csak hazai, angol nyelvű folyóiratokban jelentetik meg és elsősorban hazai konferenciákon vesznek részt. Mivel a világ más pontjairól származó kutatók „házhöz jönnek”, kutatóiknak nincs szükségük hosszabb időt tölteni külföldön, nemzetköziesedésük meg tud valósulni az otthoni környezetükben is (Teichler 1999, Teichler et al. 2013).

Némiképp eltérő megközelítésben, az említett szempontrendszert (Teichler 1999) leegyszerűsítve, az országokat három csoportra bonthatjuk. Vannak az inkább küldő-típusú országok, a jellemzően fogadó típusú országok, illetve a küldő-fogadó, azaz a két-arénás- típusba tartozó országok, melyekben a ki- és beutazók aránya egyensúlyban van. A különböző országok felsőoktatása közötti kapcsolatot a wallerstein-i világrendszer-elmélet (Wallerstein 2000) alapján egyfajta centrum-periféria viszonyként lehet értelmezni (Altbach 2004, Cantwell 2011), melyben a fejlődő felsőoktatással rendelkező országokból a fejlett kutatási infrastruktúrával rendelkező országok irányába áramlik a munkaerő. A centrum-periféria viszony nem feltétlenül csak gazdasági értelemben érvényesül a felsőoktatásban, hanem intellektuális értelemben is érzékelhető (Kim 2017). Erős hierarchia alakult ki a nemzetközi akadémiai szférán belül, melynek csúcsán az Amerikai Egyesült Államok áll, akit az Egyesült Királyság követ (Bauder et al. 2018). Az angol nyelvterületek, legfőképpen az USA és az Egyesült Királyság egyértelmű nyelvi és földrajzi hegemoniája rajzolódik ki a kutatásokból (Guthrie et al. 2013, Bauder 2018, Teichler 2015, Boman 2017).

A 2011-ben 16 ország részvételével végzett GlobSci kutatás (Franzono et al. 2012) eredményei (Teichler 2015) is az említett országtípusokat mutatják. Összevetve az adott országban dolgozó külföldi kutatók arányát a nemzetközi tapasztalattal rendelkező kutatók arányával (7. táblázat) láthatjuk, hogy az USA-ban, amely tipikusan fogadó-ország, 38,4% a külföldi kutatók aránya, míg 19,2% amerikai kutató rendelkezik nemzetközi tapasztalattal. A másik végletet India jelenti, mint küldő-ország, ahol a felmérés idején a külföldiek aránya nem érte el az 1%-ot sem, de mobilitási tapasztalattal a kutatók 75,1%-a rendelkezik. Az adatok alapján inkább küldő ország jelleget mutat Olaszország, Japán, Spanyolország és Brazília is. A kiegyenlített kutatói cserét folytató, küldő-fogadó típusúhoz tartozó országokat Svájc, Kanada, Ausztrália, Svédország jelenti, de még az Egyesült Királyság is ebbe

KÖZELKÉP

a csoportba tartozik. A adatok szerint a vizsgált országok esetében az USA, Japán és Olaszország kivételével a hosszú távú mobilitásban való részvétel aránya meghaladja az 50%-ot, az országok átlagában 55,4%-ot mutat (Franzoni et al. 2012a). A korábban említett kutatásokhoz képest jelentősen magasabb mobilitási ráta értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a kutatás természettudományi területen zajlott, olyan kutatók részvételével, akik nemzetközi folyóiratokban megjelent cikkek levelező szerzői voltak.

7. táblázat. A származási ország és a fogadóország közötti mobilitások a GlobSci Survey kutatásban résztvevő országok viszonylatában

Ország	Az országban dolgozó külföldi kutatók aránya	Jelenleg külföldön dolgozó kutatók aránya	Nemzetközi tapasztalattal rendelkező kutatók aránya
Amerikai Egyesült Államok	38,40%	5,00%	19,20%
Ausztrália	44,50%	18,30%	62,90%
Belgium	18,20%	21,70%	52,80%
Brazília	7,10%	8,30%	51,10%
Dánia	21,80%	13,30%	54,30%
Egyesült Királyság	32,90%	25,10%	56,40%
Franciaország	17,30%	13,30%	59,20%
Hollandia	27,70%	26,40%	53,10%
India	0,80%	39,80%	75,10%
Japán	5,00%	3,10%	39,50%
Kanada	46,90%	23,70%	66,80%
Németország	23,20%	23,30%	59,00%
Olaszország	3,00%	16,20%	40,00%
Spanyolország	7,30%	8,40%	63,10%
Svájc	56,70%	33,10%	78,40%
Svédország	37,60%	13,90%	53,90%

Forrás: Teichler 2015: S25

A Carrier Tracking Survey of Doctorate Holders kutatás mobilitásban részt vett válasszadóinak 68%-a nyilatkozta azt, hogy már legalább egyszer dolgozott külföldön

KÖZELKÉP

az Európai Unión belül, 34% vett rész mobilitásban Észak-Amerikában, és 10% vállalt munkát a világ más részein. Az európai célországot választó kutatók 60%-a egy külföldi országban élt a doktori fokozata megszerzése óta, 35% két-három országban is dolgozott, míg mindössze 5% azok aránya, akik háromnál több országban is kipróbálták magukat (Boman 2017).

A MORE 2 és 3 felmérés adatai is az angol nyelvterületek kiemelt kutatóvonzó képességét támasztják alá. A 8. táblázat adatai mutatják, hogy a MORE 2 kutatásban a fokozattal rendelkező európai oktatók körében az angol nyelvterületek a kutatók 32%-át, a MORE 3-ban 26,5%-át, míg a doktoranduszok 25,9%-át fogadták. Az európai kutatók számára az országok rangsorát az USA vezeti, de megosztott második helyen az Egyesült Királyság és Németország, harmadikon pedig Franciaország áll.

Ha a tengerentúlon munkát vállaló európai kutatók célországait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kutatók 53%-a az USA-ban, 15% Ausztráliában, 6% Kanadában, 5% Japánban és 3% Szingapurbán helyezkedett el (European Commission 2013).

8. táblázat. Vezető célországok a MORE 2 és 3 kutatásokban megkérdezett mobilitásban már részt vett kutatók körében (%)

Fogadóország	Az országot választók aránya MORE 3 PhD	Az országot választók aránya MORE 3 poszt-PhD	Az országot választók aránya MORE 2 poszt-PhD
Amerikai Egyesült Államok	11,80	15,50	18
Egyesült Királyság	11,70	11	11
Németország	11,40	11,20	11
Franciaország	7,30	6,60	8
Svédország	4,30	3,10	2
Spanyolország	4,20	3,30	3
Olaszország	3,70	5	4
Svájc	3	4,30	4
Belgium	2,80	3,10	3
Kanada	2,40	n.a.	3
Ausztria	n.a.	2,80	3
Hollandia	n.a.	n.a.	4

Forrás: saját szerkesztés (European Commission 2013, 2017)

KÖZELKÉP

A mobilitási áramlatok irányait vizsgálva a GlobSci kutatás adataiból regionális tendenciák is megfigyelhetők. Közeli vagy szomszédos országok, illetve azonos (vagy rokon-) nyelvet használó országok között intenzívebb a kutatók mobilitása. Hollandiában, Belgiumban, Dániában és Svájcban magas a német kutatók aránya, Brazíliában az argentin, kolumbiai és perui származásúak vezetik a listát, Japánba legmagasabb számban kínai és dél-koreai kutatók érkeznek, Spanyolországban az argentin származású kutatók aránya jelentős (Franzoni et al. 2012a). A MORE 3 kutatásban is hasonló tendenciákat látunk. Spanyolországba legnagyobb arányban olasz (16,7%) és portugál (11,1%) származású kutatók érkeznek, míg Svédországból Finnországból (19,5%), Észtországból (12,6%) és Németországból (10,3%) fogad (European Commission 2017).

Az mobilitások irányaira vonatkozóan a hivatkozott kutatásokból az alábbi tendenciák figyelhetők meg: Az európai kutatók számára az Amerikai Egyesült Államok a legnépszerűbb célország, a kutatók 12-18%-a választja, de az európai kutatói mobilitások legalább háromnegyede Európán belül valósul meg, vezető célországai az Egyesült Királyság, Németország és Franciaország.

Az angol-nyelvetterületek közötti kutatói mozgás, kutatócsere is igen jelentős. A GlobSci felmérésben a brit mobilitásban részt vett kutatók 47%-a az USA-t választotta mobilitása helyszínéül, és 17-17% járt Kanadában, illetve Ausztráliában (Franzoni et al. 2012a). Ugyanakkor az Egyesült Királyság vezető helyen áll a doktori-, posztdoktori képzésekben, 2014-ben doktoranduszainak 42% külföldi volt (Guthrie et al. 2017). Mivel fokozatot szerzett kutatóinak 80% még tanulmányai befejezése után is évekig az országban marad (Guthrie et al. 2017), gyakran hivatkoznak az országra a "posztdoktorok paradicsomaként" (Morano-Foadi 2005:150). A kifejezés azonban nem csak a külföldi posztdoktorok magas arányát tükrözi, hanem egy olyan kutatási környezetet, ahol fejlett az infrastruktúra, magas a kutatásfinanszírozás, jelen vannak a világ országainak vezető kutatói és határozott idejű munkaszerződésekkel várják a fiatal kutatókat (Morano-Foadi 2005). Az USA és az Egyesült Királyság között kiegyenlített kutatócsere zajlik, a fiatal kutatók nagyobb arányban választják az Egyesült Királyságot, míg az idősebb kutatói kör az Egyesült Államokat (Kim 2009).

A mobilitások célországainak vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg a célország nyelvénél szerepéről sem. Mivel az angol nyelv a tudomány közvetítőnyelvénél, lingua franca-jává vált a 21. században, az angol nyelv magas szintű ismerete számos tudományterületen az érvényesülés elengedhetetlen feltétele lett (Bauder et al. 2017) tovább növelve az angol nyelvterületek kutatóvonzó képességét.

KÖZELKÉP

A mobilitás nyereségei

A MORE 2 kutatásban (European Commission 2013) a mobilitás karrierre gyakorolt hatásainak vonatkozásában a kutatók 74%-a érzékelte a külföldi tartózkodása pozitív hatását a nemzetközi tudományos kapcsolatrendszerének kiszélesedésére, 80% a kutatási készségeinek fejlődésére, 60% a kutatási eredményeinek javulására. A válaszadók 55%-a vélekedik úgy, hogy a mobilitás előmozdította a karrierjét, 45% érzékeli a nemzetközi kutatóközösség elismerését és 33% gondolja úgy, hogy jobb álláslehetőséghez vagy munkahelyi előmenetelhez jut a mobilitásból kifolyólag. Mindössze a kutatók 17%-a érzékeli a mobilitás jövedelmére gyakorolt pozitív hatását, míg 43% számol be a mobilitás hatására elszenvedett emelkedett költségekről, jövedelemkiesésről (Teichler 2015).

Az említett kutatások a mobilitás hatásait többnyire a kutatók véleménye, szubjektív megítélése alapján vizsgálják, nehezen mérhetők, és összehasonlíthatók a mobilitás valós nyereségei.

Az USA–Egyesült Királyság–Európa közötti rangsor azonban visszatérő kérdés. Melyik célországgal nyer többet egy adott területen dolgozó kutató a mobilitása után? Több kutatás eredményei (Bauder et al. 2017, Veugelers-Van Bouwel 2014) is azt mutatják, hogy a mobilitásban részt vett kutatók elfogadnak, hisznek egy olyan tudományos hierarchiában, melynek középpontjában az USA és az angol nyelvterületek állnak, az Egyesült Államoknak továbbá egyfajta „prémium hatást” (Veugelers-Van Bouwel 2014: 361) is tulajdonítanak. A MORE kutatás amerikai ösztöndíjasai is erősebb pozitív hatásról számolnak be, mint európai mobilitásról visszatérő kollégáik, ugyanakkor ezek a kutatók karriercentrikusabbak és erősebb motivációkkal is rendelkeznek mint társaik (Veugelers-Van Bouwel 2014). Számokkal alátámasztva csak néhány elemzés ad objektív eredményt: Franzoni megállapítja (Franzoni et al. 2012a), hogy a mobilitásban részt vett kutatók publikációinak száma meghaladja otthon maradó társaikét, míg Guthrie (Guthrie et al. 2017, Elsevier 2013) a brit kutatók esetében kétszer magasabb citációs indexről tesz említést a mobilitásról való hazatérésük után.

Összegzés

Jelen tanulmányban ismertetett nemzetközi kutatások a hosszú távú nemzetközi mobilitáshoz kapcsolódó kérdéseket elemzik. Több vizsgált szempontból nagyon hasonló, szinte azonos kutatási eredményekre, következtetésekre jutnak, míg néhány kérdésben az eltérő módszertanból eredően különbségeket fedezhetünk fel.

A hosszú távú mobilitás időtartamának meghatározása is jelentős eltéréseket mutat, a MORE kutatások minimum három hónapban, a GlobSci Survey vagy a magyar CDH vizsgálat hat hónapban, a CAP Survey minimum két év időtartamban definiálják a hosszú távú mobilitást.

KÖZELKÉP

A kutatások a vizsgált országok átlagában a kutatói életpálya során 40-55% közötti mobilitási rátákat írnak le. A CAP kutatás 42,4%-os mobilitási arányt, a Glob-Sci az Európai Unió tagállamai esetében 54,6%-os, míg az összes vizsgált ország viszonylatában 55,3%-os, a MORE 48%-os arányt említ. A mobilitási ráták a vizsgált országok, célországok, tudományterületek, nemek és korcsoportok függvényében jelentős különbségeket mutatnak.

A mobilitás célországait illetően érzékelhető a Globális-Észak szívó hatása, tehát döntően a fejlettebb felsőoktatással és kutatási infrastruktúrával rendelkező országokból irányul a fejlettebb, magas színvonalú infrastruktúrával és kutatás finanszírozással rendelkező, elsősorban angol nyelvterületek irányába. Az angol nyelvterületek hegemoniája minden kutatásban kirajzolódik. A nemzetközi hierarchia csúcsán az USA áll, őt követi az Egyesült Királyság, majd Európában Németország és Franciaország, világviszonylatban pedig Ausztrália és Kanada.

A mobilitások főként kutatási céllal valósulnak meg, oktatási célú mobilitás mindössze 10%. A kutatások is elsősorban alapkutatásra, vagy elméleti kutatásra irányulnak, kevés az alkalmazott kutatás. A tudományterületi különbségek nem egyértelműek, kutatásonként eltéréseket mutatnak, de a tudományterületi aktivitást a korcsoport jelentősen befolyásolja. A doktori fokozat megszerzését célzó mobilitások esetében az orvos- és egészségtudományi terület a legaktívabb, míg a fokozatszerzést követően a természettudományi, műszaki, társadalomtudományi, bölcsészettudományi területek mutatják a legnagyobb aktivitást.

A kutatások egyértelműen megmutatják, hogy a női kutatók alul reprezentáltak a hosszú távú mobilitások terén, minimum 30%-kal kevesebb nő vesz részt a hosszú távú külföldi munkavállalásban, mint férfi és a házasságban élő, illetve gyermeket nevelő kutatók nehezebben jutnak ki külföldre, mint egyedülálló kollégáik. A rövid távú külföldi utazások, illetve a doktori tanulmányok alatt megvalósított ösztöndíjak esetében a hozzáférésben nincs jelentős nemek közötti különbség. A legnagyobb mobilitási kedv a posztdoktori időszakot jellemzi, a 30-40 éves korosztály a legaktívabb, a hosszú távú külföldi tartózkodások aránya a karrierpálya előrehaladtával csökkenő tendenciát mutat.

A hosszú távú mobilitás keretében kiutazó kutatók legfőbb motivációs tényezői a következők: nemzetközi szakmai kapcsolatrendszer építése, magas szintű kutatási infrastruktúra és kutatásfinanszírozás megszerzése, önálló kutatási tevékenység, nemzetközi publikálási lehetőségek és karrier fejlődés. A gátló tényezőknél a leggyakrabban említett faktorok a család és a magánéleti okok, a mobilitáshoz és a kutatásokhoz szükséges anyagi támogatások megszerzésének nehézsége, illetve a megfelelő pozíció megszerzése.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Ackers, L. (2001): The Participation of Women Researchers in the TMR Marie Curie Fellowships, European Commission, DG Research, Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg
- Ackers, L. (2008): Internationalisation, Mobility and Metrics: A New Form of Indirect Discrimination? *Minerva* 46 (4): 411-435. <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11024-008-9110-2> utolsó letöltés: 2020. 01. 05.
- Altbach, P. G. (2004): Globalisation and the University Myths and Realities in an Unequal World *Tertiary Education and Management* 10(1) 3-25. 10.1023/B:TEAM.0000012239.55136.4b. https://www.researchgate.net/publication/44836805_Globalisation_and_the_University_Myths_and_Realities_in_an_Unequal_World utolsó letöltés: 2024. 08. 10.
- Bauder, H. (2015): The international Mobility of Academics: A Labour Market Perspective, *International Migration* 53(1): 83-96. 10.1111/j.1468-2435.2012.00783.x https://www.researchgate.net/publication/264464952_The_International_Mobility_of_Academics_A_Labour_Market_Perspective. (Utolsó letöltés: 2023. 08. 12.)
- Bauder, H. – Lujan, O. – Hannan, C. A. (2018): Internationally mobile academics: Hierarchies, hegemony, and the geo-scientific imagination. *Geoforum* 89, 52-59. <http://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/97865.pdf>. (Utolsó letöltés: 2020. 01. 05.)
- Bilecen, B. – Van Mol, C. (2017): Introduction:international academic mobility and inequalities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(8): 1241-1255. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2017.1300225?scroll=top&needAccess=true> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 18.)
- Boman, J. (2017): Career Tracking Survey of Doctorate Holders, Final Report. European Science Foundation, http://www.esf.org/fileadmin/user_upload/esf/F-FINAL-Career_Tracking_Survey_2017_Project_Report.pdf. (Utolsó letöltés: 2018. 04. 20.)
- Cantwell, B. (2011): Transnational Mobility and International Academic Employment: Gatekeeping in an Academic Competition Arena. *Minerva*, 49(4): 425-445. 10.1007/s11024-011-9181-3
- Dabney-Fekete, I. D. (2020): Nemzetköziesedő tudomány – A felsőoktatásban dolgozó oktatók nemzetközi aktivitása. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ.
- Dervin, F. – Dirba, M. (2008): Figures of strangeness:blending perspective from mobile academics. In: Byram, M. – Dervin, F. (eds.): *Student, Staff and Academic Mobility in Higher Education*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 237-259.

KÖZELKÉP

- Enders, J. – Teichler, U. (1995): Der Hochschullehrerberuf im internationalen Vergleich. Bonn: Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft, Forschung und Technologie
- Elsevier (2013): International Comparative Performance of the UK Research Base-2013. Department for Business, Innovation and Skills (BIS) UK <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c256740f0b645ba3c6fae/bis-13-1297-international-comparative-performance-of-the-UK-research-base-2013.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 01.)
- European Commission (2013): MORE 2 Support for continued data collection and analysis concerning mobility patterns and career paths of researchers https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/policy_library/indicators_report.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- European Commission (2013): MORE 2 Higher Education Sector Report https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/policy_library/final_report_0.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- European Commission (2017): MORE 3 Final Report: Comparative and policy-relevant analysis. https://cdn1.euraxess.org/sites/default/files/policy_library/final_report_2.pdf. (Utolsó letöltés: 2020. 12. 06.)
- European Commission (2018): MORE 3 Survey on researchers in European Higher Education institutions. https://cdn1.euraxess.org/sites/default/files/policy_library/survey_on_researchers_in_european_higher_education_institutions.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 18.)
- Erasmus+ Annual Report 2019: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/30af2b54-3f4d-11eb-b27b-01aa75ed71a1/language-en> (Utolsó letöltés: 2023. 08. 18.)
- Franzoni, C. – Scellato, G. – Stephan, P. (2012a): Foreign Born Scientists: Mobility Patterns for Sixteen Countries. National Bureau of Economic Research https://www.researchgate.net/publication/233880767_Foreign_born_scientists_Mobility_patterns_for_16_countries (Utolsó letöltés: 2020. 12. 06.)
- Franzoni, C. – Scellato, G. – Stephan, P. (2012b): Patterns of international mobility of researchers: evidence from the Globsci survey. https://www.researchgate.net/publication/265667194_Patterns_of_international_mobility_of_researchers_Evidence_from_the_GlobSci_survey (Utolsó letöltés: 2020. 12. 08.)
- Fulbright Foreign Scholarship Board (2019): Annual Report 2019 https://eca.state.gov/files/bureau/fulbright_2019report_final_0.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 08. 16.)
- Guthrie, S. – Lichten, C. – Corbett, J. – Wooding, S. (2017): International Mobility of Reserchers – A review of the literature. Rand Europe, Cambridge <https://royal->

KÖZELKÉP

- society.org/~media/policy/projects/international-mobility/researcher-mobility-report-review-literature.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04. 25.)
- Hoffman, D. M. (2009): Changing academic mobility patterns and international migration: what will academic mobility mean in the 21st century? *Journal of Studies in International Education*, 13, 347–364.
- Kalvemark, T. – Van der Wende, M. (1997): National Policies for the Internationalisation of Higher Education in Europe. *Hogskoleverket Studies* 1997: 8 S.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED432190.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 28.)
- Kim, T. (2009): Shifting Patterns of transnational academic mobility: a comparative and historical approach, *Comparative Education*, 45(3): 387–403. 10.1080/03050060903184957
- Kim, T. (2017): Academic mobility, transnational identity capital, and stratification under conditions of academic capitalism, *Higher Education*, 73(6): Special Issue: The New Political Economy of Higher Education: 981–997. <https://www.jstor.org/stable/26448737> (Utolsó letöltés: 2023. 05. 11.)
- Leung, M. W. H. – Waters, J. L. (2017): Educators Sans Frontières? Borders and Power Geometries in Transnational Education. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43(8): 1276–1291. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2017.1300235> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 19.)
- Lorenz, C. (2010): Higher Education Policies in the European Union, the ‘knowledge economy’ and neo-liberalism, *EspacesTemps.net* <https://www.espacestemp.net/en/articles/higher-education-policies-in-the-european-union/> (utolsó letöltés: 2024. 08. 10.)
- Marie, S. – Curie, A. (2019): Driving innovation, supporting researchers’ mobility and cultivating excellence in doctoral and postdoctoral training Facts & Figures <https://ancd.gov.md/sites/default/files/document/attachments/MSCA%20Facts%20and%20Figures.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 08. 16.)
- Morano-Foadi, S. (2005): Scientific Mobility, Career Progression, and Excellence in the European Research Area. *International Migration* 43(5): 133–160. https://www.researchgate.net/publication/227864482_Scientific_Mobility_Career_Progression_and_Excellence_in_the_European_Research_Area1 (Utolsó letöltés: 2020. 12. 19.)
- Mosoniné Fried, J. – Horváth, D. (2012): Tudományos fokozattal rendelkezők életpálya vizsgálata, fókuszban a mobilitás. *Magyar Tudomány*, 2012/8.
- Nedeva, M. – Braun, D. – Edler, J. – Glaser, J. – Laredo, P. – Laudel, G. – Luukkonen, T. – Stampfer, M. – Thomas, D. – Whitley, R. (2012): Understanding and Assessing the Impact and Outcomes of the ERC and its Funding Schemes: (EURECIA) Final

KÖZELKÉP

- Synthesis Report https://ris.utwente.nl/ws/portalfiles/portal/5143648/eurecia_final_synthesis_report.pdf (Utolsó letöltés: 2024. 08. 01.)
- Rostan, M. – Höhle, E. (2014): The International Mobility of Faculty. In: Huang, F. et al (eds.): *The Internationalisation of the Academy, The Changing Academic Profession in International Comparative Perspective*. Springer, Dordrecht Researchgate https://www.researchgate.net/publication/278658754_The_International_Mobility_of_Faculty (Utolsó letöltés: 2020. 01. 05.)
- Siekierski, P. – Lima, C. M. – Borini, F. M. (2018): International Mobility of Academics: Brain Drain and Brain Gain. *European Management Review*, 15: 329–339. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/emre.12170> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 05.)
- Stark, O. – Helmenstein, C. – Prskawetz, A. F. (1997): A brain gain with a brain drain. *Economic Letters*. 1997. Vol. 55, issue 2, 227–234. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165176597000852> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 30.)
- Stephan, P. – Franzoni, C. – Scellato, G. (2013): Choice of country by the foreign born for PhD and postdoctoral study: A sixteen-country perspective, NBER Working Paper Series, National Bureau of Economic Research, Cambridge MA <https://www.nber.org/papers/w18809> (Utolsó letöltés: 2023. 08. 01.)
- Teichler, U. – Arimoto, A. – Cummings, W. K. (2013): The Changing Academic Profession: Major findings of a comparative survey, Springer, Dordrecht. 10.1007=978-94-007-6155-1
- Teichler, U. (1996): Research on Academic Mobility and International Cooperation in Higher Education. In: Blumenthal, P. – Goodwin, C. – Smiths, A. – Teichler, U. (eds.): *Academic Mobility in a Changing World. Regional and Global Trends*. Jessica Kingsley Publisher, London, 338–358.
- Teichler, U. (2011): Academic staff mobility. In: Teichler, U. – Ferencz, I. – Wachter, B. (eds.): *Mapping Mobility in Higher Education in Europe. Volume I: Overview and Trends*, Deutscher Akademischer Austausch Dienst, Bonn.
- Teichler, U. (2014): The Academic Profession between National Characteristics and International Trends. *Hungarian Educational Research Journal*, 4(1). http://herj.lib.unideb.hu/file/3/55d3153b4d721/szerzo/eredeti_2014_04_17_teichler.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- Teichler, U. (2015): Academic Mobility and Migration: What We Know and What We Do Not Know. *European Review*, 23: 6–37. *Academia Europae* <https://www.cambridge.org/core/journals/european-review/article/academic-mobility-and-migration-what-we-know-and-what-we-do-not-know/64FD3D7C022788BC9B2A00D2B3780B77> (Utolsó letöltés: 2018. 05. 14.)

KÖZELKÉP

- Teichler, U. (1999): Internationalization as a Challenge for Higher Education in Europe. *Tertiary Education and Management Vol.5* 5-23. Kluwer Academic Publishers https://www.researchgate.net/publication/44826481_Internationalisation_as_a_Challenge_for_Higher_Education_in_Europe (Utolsó letöltés: 2020. 12. 14.)
- Universities UK (2007): Talent Wars: The International Market for Academic Staff. London, Policy Briefing <https://dera.ioe.ac.uk/26319/1/TalentWars.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 19.)
- Veugelers, R. – Van Bouwel, L. (2015): The Effects of International Mobility on European Researcher, *Research in Higher Education*, 56(4): 360–377. 10.2139/ssrn.2381994
- Wallerstein, I. (2000): The Essential Wallerstein, New Press, New York, 129–148. <https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php?do=download&did=87612&kod=JMMZ108> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 20.)
- Weert, E. (2013): Support for Continued Data Collection and Analysis Concerning Mobility Patterns and Career Paths of Researchers. European Commission, Brüsszel.
- Zubieta, A. F. (2009): 'Recognition of Weak Ties: Is There a Positive Effect of Post-doctoral Position on Academic Performance and Career Development?' *Research Evaluation*, 18(2): 105–115. <https://doi.org/10.3152/095820209X44344>

KÖZELKÉP

Women's Work and Land Reform in Zimbabwe A Feminist Political Economy of Social Reproduction¹

NEWMAN TEKWA²

ABSTRACT

While the future of work in Africa is increasingly becoming an important area of research, a feminist political economy of social reproduction holds potential to illuminate the gendered and geographical nature of women's work in a context of radical land reform. Time-use surveys data was gathered across three study areas, two land reform and one non-land reform sites. This was complemented with in-depth and focus group discussions in the land reform sites with participants drawn from participating female and male-headed households. While literature on women's work is accumulating, this has not been extended to integrate a feminist social reproductive lens on African rural women's work in a context of land reform. The none or malrecognition of social reproduction by the State makes the latter an agent of depletion – a gendered form of structural and everyday violence on women. While liberating, radical land reforms, of their own, do not necessarily improve the care burden of women. This is compounded by the debt crisis crippling many countries of the global South.

KEYWORDS: women's work, land reform, depletion, social reproduction, Zimbabwe

ABSZTRAKT

Női munka és földreform Zimbabweban. A társadalmi reprodukció feminista politikai gazdaságtana

Miközben egyre fontosabb kutatási kérdés Afrikában a munka jövője, a társadalmi reprodukció feminista politikai gazdaságtana lehetőséget kínál arra, hogy rávilágítson a nők munkájának nemek szerinti és földrajzi jellegét tekintve is radikálisnak mondható földreform összefüggéseire. A tanulmányban szereplő időmérés-felmérés adatait három vizsgálati területen gyűjtötték össze, két földreform által érintett, valamint egy nem érintett helyszínen. Ezeket a vizsgálatokat kiegészítették a földreform helyszínein folytatott mély- és fókuszcsoporthozos interjúkkal, amelyeken női és férfi háztartásvezetők is részt vettek. Bár egyre több szakirodalom foglalkozik

¹ The author acknowledges the generous support obtained from the National Research Foundation of South Africa for providing the financial resources for the doctoral and post-doctoral research from which this study draws from. The views expressed therein in reflect the authors' and not the organisations mentioned.

² South African Research Chair in Social Policy, College of Graduate Studies, University of South Africa; e-mail: tekwanewman@gmail.com

KÖZELKÉP

a nők munkaerőpiaci helyzetével, kevés terjed ki a feminista társadalmi reprodukciós szemlélet integrálására az afrikai vidéki nők munkájával kapcsolatban a földreform kontextusában. A társadalmi reprodukció állam általi el nem ismerése vagy félreismerése a társadalmi reprodukciót a megfosztás egyik eszközévé teszi - a nőkkel szembeni strukturális és mindennapi erőszak nemi alapú formájává. A radikális földreformok, bár felszabadítóak, önmagukban nem feltétlenül javítják a nők ellátási terheit. Ezt súlyosbítja a globális Dél számos országát sújtó adósságválság.

KULCSSZAVAK: nők munka, földreform, kizsákmányolás, társadalmi reprodukció, Zimbabwe

Introduction

Zimbabwe recently implemented a radical land redistribution exercise that brought back land reform on the development agenda and attracting wide scholarly attention including from geographers (see Fraser 2008, McCusker – Fraser 2008). Zimbabwe's land reform represents a radical outlier as it represents leftist state-led land redistribution executed a neoliberal context where market-led agrarian reforms are the norm (McCusker – Fraser 2008, Wolford 2007: 550, Fraser 2008: 310). Suggesting its significance to geographical inquiry, Fraser (2008: 310) asserted that 'no other place better exemplifies the deserved centrality of the land question and land reform to debates regarding development than Zimbabwe.' While the radical land reform programme in Zimbabwe was borne out of geohistorical struggles for addressing material inequality and rectifying historical social and economic injustices, geographical studies of land reform are yet to engage adequately with subject formation and the politics of difference, especially those relating to women's work as the politics of land reform are also politics of difference (Fraser 2008: 317, Blaut – Haring – Keefe – Wisner 1977: 127, Weiner – Levin 1991: 113). The study of women's work in Africa constitutes a research niche that is receiving greater attention in recent times following dramatic changes that have accompanied the continent's involvement in contemporary neoliberal global restructuring (Donahoe 2004). These transformations, despite opening up new spaces for women to engage economically, continue to deepen constraints on women's income earning opportunities. Although farming in Africa was historically as much a women's as a men's activity, recent growth in the non-traditional sectors, particularly export agriculture, has been heralded as opening new spaces for women as farmhands – opportunities argued not necessarily as ideal (Fonjong – Gyapong 2021: 2).

While the above remains important, feminist scholarship and activism in the Global North beginning the 1970s highlighted the centrality of social reproduction which presently is being acknowledged as a fundamental issue in the perpetuation of capitalist production and gender inequality at global and local levels (Arslan 2021: 2, Blaut et al. 1977: 127, Ferguson 2019). Parallel conversations have been underway in the global South, particularly from a feminist geography perspective.

KÖZELKÉP

Despite the broadness of social reproduction, geographers have sought to highlight its specificities by locality and for different subject identities. While Katz (2002) highlighted the shifting conditions of social reproduction under globalisation, and the need to build transnational and international solidarity to counter the imperative of the latter, highlighting its peculiarity Bhagat (2023) explored social reproduction of migrant queer refugees in Nairobi, Kenya, Cape Town, South Africa and in Paris, France. Closer home, Ansell (2008) explored the role of schools in social reproduction in a context where families have been devastated by the HIV and AIDS pandemic in Lesotho. Focusing on Zimbabwe but framed within social corporate responsibility, Gregoratti and Tornhill (2023) advocate for a business case for unpaid care and domestic work (UCDW), particularly the role of corporate companies in transforming gender unequal responsibilities in Zimbabwe and Philippines.

In addition to the above, an emerging and interesting subject discussion relates to depletion social reproduction (DSR) (Rai et al. 2014). Depletion social reproduction, defined as the highly gendered and resource draining effect of doing social reproduction labour, is caused by the gap between inputs to social reproduction and social reproductive labour and the outflows from humans, typically women, through their bodies via the effort required to provide house and care work (Rai et al 2014: 89). This paper adds to the above on-going conversations with a particular focus on rural women's work in a less discussed, localised and distinct context of land reform. This aligns with African feminist approaches which had stressed the inclusion of oppressions experienced by poor rural African women, often not considered (Tamale 2020: 3). The above is accomplished through a comparative analysis of the performance of the Phase One land reform and resettlement in Zimbabwe (1980-1998) and Phase Two land reform and resettlement (2000's onwards) in terms of State support towards social reproduction in resettlement areas.

Specifically, highlighting women's work in fast-track land reform sites in Chiredzi district of Zimbabwe, the following constitutes the paper's main hypothesis. By not providing the basic infrastructure for social reproduction to what extent is the Zimbabwean State itself an agent of depletion? This hypothesis is tested using the following research questions.

- How can insights from a Marxist and feminist political economy perspectives on social reproduction illuminate analyses of rural women's work in Zimbabwe fast-track areas?
- What is the appropriate role of the State in shaping rural women's experiences of the 'everyday' in contexts of radical land reforms?
- What are the implications of unsupported social reproduction on depletion, particularly for rural women in Zimbabwe fast track areas?

The paper seek to make a contribution firstly to the gender and land literature in Africa and more specifically bringing a depletion social reproduction perspective to

KÖZELKÉP

the study of the fast-track land reform programme in Zimbabwe. I argue that the none or malrecognition of social reproductive work by the State exemplified by unsupported social reproduction in fast-track land reform sites does not only intensify depletion but represents a form of gendered structural and everyday violence on women due to its bodily impact and on their everyday lives.

The rest of the paper is organised as follows. The next section provides the methodology used to gather the materials used in the paper. This is followed by a theoretical contextualization of the study within the literature including a research background that provides a comparative review of Phase One and Two of the Zimbabwean land redistribution and resettlement programme. The conclusion is preceded by discussion section divided into two segments evaluating the Zimbabwean State either as an agent against or for depletion. The first segment presents results from the literature based on secondary data, whereas the second draws from fieldwork data.

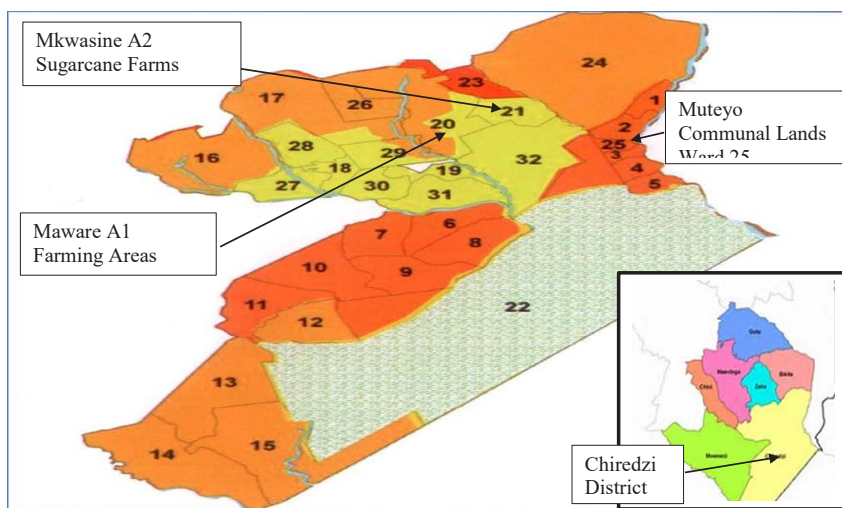
Methodology

Sources of data presented in the paper included both secondary and primary data covering Phase One (1980-1998) and Phase Two (2000 onwards) of the land reform and resettlement programmes in Zimbabwe. Secondary data were drawn from government documents on the Zimbabwean Phase One land redistribution and resettlement programme on infrastructure and service provision within resettlement areas. Two sources of secondary data provided a perfect fit with the research questions that guided this research. The first source of secondary data was the Government of Zimbabwe (1980) policy document, *Intensive Resettlement: Policies and Procedure, Government of Zimbabwe 1980*. The policy document provides a policy prescription and planning criteria guiding infrastructure and service provision within the country's land redistribution and resettlement programme from the time of independence to date. On the social reproduction side, the policy sets out water supply provisions, provision of social services including education and health, provision of rural business service centres, access to roads and other amenities including telecommunications by population size. On the production side, the policy document specific tillage services and inputs provision per resettled family in addition to provision of extension services (crop and livestock production). With the first document providing a benchmark to assess the performance of the programme in relation to infrastructure and service provision, the second policy document, *Government of Zimbabwe Policy Paper on Land Redistribution and Resettlement, 1996*, provides a performance assessment of Phase One Land Redistribution and Resettlement with regard to service provision. On the social reproduction front, infrastructure components assessed germane to the study included the provision of

KÖZELKÉP

boreholes, schools, clinics, toilets and roads whilst production assessments covered staff houses, administration blocks, dips, fencing, inputs provision and land preparation. The target numbers, actual accomplishment and percentage achievement per infrastructure component provided a perfect fit with the study's research questions.

Complementing the above is fieldwork data conducted in Chiredzi district, located 342 kilometres from the capital Harare to the southeast in Masvingo province, Map 1. Fieldwork was conducted in 3 study sites. Site 1 Maware A1 resettlement area is a former extensive wildlife ranch that was largely uninhabited with the exception of a few houses dotted along the Manjirenji-Mkwasine canal. In the 2000s, communities from the surrounding communal areas occupied this wildlife ranch that was subsequently sub-divided into self-contained A1 small-scale fast track family farms.

Map 1. Geographical Location of Chiredzi District and the Research Study Sites
Source: Chiredzi District Agriculture and Extension Office.

Site 2, formerly Mkwasine Sugar Estate and its white-owned out grower sections, was wholly acquired by the government during the fast-track period and allocated to land reform beneficiary households as sugarcane plots. The sugarcane plots allocated to female-headed as well as male-headed and reform beneficiary households averaged 20 ha in size, with beneficiary families accommodated in former estate managers' houses while others occupied former farm workers' compounds. Apparently, the pre-existing socio-material conditions for social reproduction and their implications for rural working women's work between the two study sites are

KÖZELKÉP

incomparable. Site 3, used as a counterfactual, is a communal site within Chiredzi district representative of surrounding communal areas within and outside the district (Masvingo province) where the majority of the land reform beneficiaries, particularly the small-scale A1 land reform beneficiaries originated from.

Study participants were randomly drawn from Ward Agricultural Extension registers which lists all households in a given ward. A random numbers table was used to select 40 participating households from each study site equally divided by gender of household head. Attrition led to the reduction of the sample size from the initial 120 to 105 households. Designed with a social reproductive lens the instrument gathered data pertaining to public provision of basic infrastructure and service including a primary school, creche/childcare centre within a radius of 3 km; a secondary school, health centre/clinic, a shopping/grocery centre, grinding mill, bus stop, telecommunication services within a 5 km radius. This was in addition to provision of safe and protected sources of drinking water, sanitation/toilet and laundry/washing facilities within 500m.

A household time-use survey (TUSs) – a geographical tool that measure and analyse time spent by women and men on different activities over a specified period (Statistics South Africa 2013: 3) – was integrated into the instrument. TUSs represents one of the methodologies in feminist political economy analysis, which, when applied in an agrarian context illuminates how women and girls in peasant households allocate their time on different activities each day (Rai et al. 2010: 11). Within a depletion social reproduction framework, TUSs measure the effects of unsupported social reproduction on the time devoted by women and girls to unpaid care work – insights into some aspects of development not yet fully explored” (Chen – Vanek – Lund – Heintz 2005). The tool gathered data on women’s daily time allocation (time spent in hours) on productive work, that is, average daily time spent on the farm or in the fields; average daily time spent on household chores, that is, combined time spent cooking, washing dishes, bathing children, fetching water, firewood and other household social reproductive work. An accompanying question sought to whether participants felt time short to do other things apart from farm (productive) and household work (reproductive) such as taking personal care, rest and leisure. Delving deeper into depletion social reproduction, the instrument gathered the following data, distance to the nearest source of safe drinking water; the amount of water used daily in each participating household; the mode of transport used to transport household water; the frequency (trips) per day to the source to collect water; time taken for a round trip to and from the water source including the seasonality of the water source. The same data was collected on the type and source of fuel used for heating and cooking by each participating household. This was in addition to household gender relations for married couples particularly spousal sharing of household chores covering male participation in household water and

KÖZELKÉP

wood collection, cooking, dish washing, bathing children, taking care of sick children, taking children to school among others.

The quantitative data was complemented by 30 purposively selected in-depth interviews with female respondents drawn from participating female and male-headed households in addition to two focus group discussions held separately with each gender. The qualitative study sought to capture rural working women's daily experiences, opinions and feeling about the 'everyday'. Field access was facilitated by the Sam Moyo African Institute of Agrarian Studies (SMAIAS) with Chiredzi being one of the districts the institute has been conducting longitudinal studies since the 2000s. Sharing the same language and culture with the study participants entailed being simultaneously an insider and outsider. However, coming from a 'middle-class' and 'educated' background had potential to create unequal power relations with the research participants, majority of whom were rural farmers. More so being a male researcher, with a commonly held assumption that "feminist research should be 'by, for and about women'; its best women conduct research with other women and that men cannot effectively study women (Manohar et al. 2019: 1604). My male gender required constant reflexivity on my relationship with the meaning, interpretation, representation, knowledge and power dynamics involved in the whole research process.

The State, Rural Women's Work and Experiences of the 'Everyday'

The rhetoric on gender equality and women's empowerment in Africa only begins to bear meaning and content when African states and governments acknowledge and take upon themselves to underwrite the social reproduction costs within capitalist modes of production (Naidu – Ossome 2016: 58). A Marxian social reproduction school conceptualises social reproduction (SR) to refer to the "daily reproduction of households through the acquisition and provision of basic needs as food, shelter, clothing, health and education among others" (Naidu – Ossome 2016: 52). Broadly it would "include the biological reproduction, everyday survival, accumulation of education and skills critical in participating in the capitalist economy (Bhattacharya 2013: 1)" and inculcating the necessary value systems referred to as 'labour power' (Ferguson – McNally 2015) or human capacities (Braunstein 2015). Arslan (2021: 2) defined the term social reproductive work to refer to women's unpaid reproductive work (that is, housework and care work), mostly undertaken in the family. Marxist social reproduction feminists underline the importance of women in the production and reproduction of the working classes conceptualising "labour power as a produced means of production" (Bhattacharya 2013:1, Braunstein 2015: 3). Thus, within contemporary capitalist economies social reproduction hinges on three institutions – households/families/communities; markets and the State (Naidu –

KÖZELKÉP

Ossome 2016: 50, Braunstein 2015: 1). From a Marxist feminist perspective, the socialization of labour power reveals the gendered and oppressive relations mediating social reproduction within the family/household, a non-capitalist social formation, historically the largest sphere of social reproduction and remains so to date (Naidu – Ossome 2016: 61, Braunstein 2015: 3, 10). Within the regeneration, maintenance, and reproduction of current and future classes of workers, women's involvement in these processes, particularly their capacity to bear children, had resulted in the disproportionate burden of social reproduction falling on their shoulders – a root cause of female oppression and gender inequities both in the public and private spheres (Bhattacharya 2013: 1, Braunstein 2015: 3, see also Ferguson 2019).

The labour force is reproduced both in the long run through the preparation of the next generation of workers to enter the labour force and in the short the run, in terms of the daily care activities given to workers to enable them to resume their productive work (Folbre 1994). All the direct and indirect care services that support unpaid (care) work in the home or community becomes critical (Braunstein 2015). From Marxist social reproductive perspective, the invisibility and exclusion of reproductive work from national accounts underlies the exploitation of non-wage labourers with the latter considered a personal service outside capital (Dalla Costa – James 1971 cited in Arslan 2021: 5, see also Ferguson 2019: 130). Wage work and those who perform it, mostly males, have been privileged over unwaged work and those who often performs it, mostly women (Arslan 2021: 5). While the feminist struggle for the recognition of the 'production of life' as 'work' continues, States still have the obligation to provide services critical for providing care, particularly in developing contexts where infrastructure and public services can be so limited (Braunstein 2015). Everyday practices ought to be the focus for any comprehensive feminist political analysis of social reproduction as the latter is about 'the caring and provisioning of the everyday' (Bakker – Silvey 2008 cited in Arslan 2021: 5). A co-constitutive relationship exists between social reproduction and the 'everyday' as the two tend to mutually shape each other alongside patriarchal capitalist relations that tend to permeate all aspects of women's everyday lives (Elias – Rai 2019: 206). Two important points are important to highlight in this discussion. First, is the concomitant shift of social reproduction responsibilities from the State to families, specifically to women that accompanied liberalisation in the Global South and elsewhere alongside the direct influence of the latter on State policies and programmes (Ewig 2008). Second, is the need to consider gender inequalities and social reproduction in the Global South considering colonialism particularly in analyses of State programmes implemented to redress legacies of the latter (Arslan 2021: 5). Land reform, social reproduction support infrastructure and rural women's work being a particular case in point. The latter makes rural women's experiences of the 'everyday' an acute and integral part of the ongoing African feminist political

KÖZELKÉP

struggle for self-determination, women's appropriate roles and contributions to their national economies (Elias – Roberts 2016: 795).

While the mutual interaction between the productive and the reproductive spheres in capitalist relations of production have been highlighted, the role the State in shaping the relations of social reproduction cannot be further emphasised. The State, as an agent in shaping labour relations and processes both in the market and family, can 'intervene to offset or offload the high costs of social reproduction onto or away from the family at different moments in different locales' (Naidu – Ossome 2016: 58). Context-specific studies of the State involvement in production and social reproduction and the implication thereof are vital as they reveal the geographical situatedness of everyday life (Cookson 2016: 1188, Elias – Roberts 2016). I sought to highlight the later with particular focus on land reform and resettlement programme in Zimbabwe.

Land Reform and Resettlement in Zimbabwe: An Overview

While the objectives of implementing land reform can be social, political, and economic, a productivist perspective had eclipsed other objectives, particularly issues of women and gender (Gonese – Marongwe – Mukora – Kinsey 2005: 3, Wolford 2008: 559, Fraser 2008). Feminist and gender scholars writing on land reform and resettlement and more broadly on the land question have deployed various theoretical perspectives to voice issues of concern to women. Intersecting patriarchy, women and land several feminist scholars highlighted the extent to which women were marginalised in both Phase I and Phase II of the land reform and resettlement programme, though to a lesser degree in the latter ((Jacobs 1983: 34, Goebel 2005: 44, Chingarande 2008, Manjengwa – Mazhawidza 2011, Bhatasara 2011, Gaidzanwa 2011: 9). As patriarchal state policy specified only men as holders of farming rights, women were illegible for allocation of resettlement land with their access mediated through a male relative (Gaidzanwa 1981, Mutopo 2011, Chenaux-Repond 1993). Highlighting the 'indifference of hegemonic masculinities,' the involvement of the State in land allocation and registration has a concomitant effect leading to the creation of new rights through the State for men to the detriment of women (Bhatasara 2011: 316). Additionally, patriarchal institutions such as marriage and inheritance laws continued to disadvantage women in terms of access to land (see Cheater 1981, Gaidzanwa 1981, Jacobs 1983). A few scholars applying a feminist Marxist perspective to analyse relations of production and gendered divisions of labour within resettlement sites (Chingarande 2008, Manjengwa – Mazhawidza 2011, Bhatasara 2011, Goebel 2005). Though not applying TUSs this scholarship highlighted the lack of basic service in fast-track areas. The focus of this paper concurs with gender and feminist activists' longstanding question on the

KÖZELKÉP

commitment of the Zimbabwean State to women's issues and gender equality including in land, which according to their perspective, has always been ambivalent (Essof 2013: 36, Ranchod-Nilsson 2006: 49). The above feeds into a large body of existing literature on women and land in Africa, particularly the gendered implications of tenure reforms of customary land (Amanor 2012, Tsikata 2016). Recent scholarly interest focused on the gendered effects of large-scale land acquisitions on the continent (Fonjong – Gyapong 2021).

Using a Marxist and feminist political economy approach infused with depletion social reproduction perspective, this paper adds onto the above conversations to juxtapose land reform policy planning documents vis-à-vis implementation outcomes on the ground. Depletion social reproduction, an emerging subject defined as the highly gendered and resource draining effect of doing social reproduction labour, is caused by the gap between inputs to social reproduction and social reproductive labour and the outflows from humans, typically women, through their bodies via the effort required to provide house and care work (Rai et al 2014: 89). The concept describes a situation when human resources outflows exceed resource inflows because of carrying out social reproductive work over a threshold of sustainability, making it harmful for those engaged in it, particularly women (Rai et al. 2014 cited in Lingham – Johnson 2024). Germane to this study, DSR extends to measure the resources available in any given context (inflows) vis-à-vis time spent doing social reproductive (outflows) (Lingham – Johnson 2024). This has been a subject of inquiry for feminist geographers in varying in geographical contexts.

Discussion of Results

PRODUCTION AND SOCIAL REPRODUCTION LINKAGES: PHASE ONE LAND REDISTRIBUTION AND RESETTLEMENT PROGRAMME

Apart from addressing historical and colonial injustices, one of the objective of the land reform and redistribution programme, as stated in the policy document, *Intensive Resettlement: Policies and Procedures (Government of Zimbabwe 1980)*, was to provide, at the lower end of the scale, economic opportunities (work) for people, including women who had no land and without employment and therefore classified as destitute. The *Intensive Resettlement: Policies and Procedures* policy document took cognisance of the inter-relationship between productive and reproductive realms as it emphasised the expansion and improvement of infrastructure and services that were needed to promote the growth of people and economic production (Government of Zimbabwe 1980: 2). Physical infrastructure critical for social reproduction was provided at a rate of 1 borehole (with a hand pump) per village of up to 25 families. Social services such as primary schools were publicly funded at a rate of 1 classroom per 20 families with the Ministry of Education responsible for staffing.

KÖZELKÉP

Similarly, clinics were funded at a rate of 1 per 300 to 500 families with the Ministry of Health responsible for staffing. Through roads, village access roads and their maintenance were the responsibility of the Ministry of Roads. On the production side, government provided tillage funded at a rate of 0.5 hectares per family for initial establishment. Agricultural and livestock health advice was funded at a rate of 1 extension worker per 200 and 500 families, respectively. This was in addition to provision of staff quarters within the resettlement areas. Rural service centre layout and were also done by the government (see Planning Criteria for Providing Physical Infrastructure, Social and Support Services (1980-98). The above highlights the central role of the State in terms of policy provisions, in facilitating women's participation in economic production within resettlement areas. The State took upon itself the obligation for the provision of infrastructure and services critical in reconciling the productive and reproductive work thus shaping women's experiences of the 'everyday'. Table 1 below provides gendered performance assessment of Phase One land redistribution and resettlement programme in Zimbabwe from a feminist political economy perspective. At 75.6 per cent overall performance rate it can safely be argued that considerable achievements were evidently registered in the physical development of services in the resettled lands (Rukuni 1994, GOZ 1996). By 1996 out of a target of 3, 238 boreholes the percentage achievement was pegged at 91.0 per cent. Similarly, the programme's performance regarding the provision of health and education services were pegged at 83.0 per cent and 86.0 per cent, respectively.

Table 1. Performance Assessment Phase One Land Reform Programme

Infrastructure Component	Unit	Target Number	Actual Accomplishment as of September 1996	% Achievement
Boreholes	No.	3 238	2 940	91
Fencing	Km	19 718	6 510	33
Schools	No.	358	309	86
Clinics	No.	130	108	83
Staff houses	No.	1 035	971	94
Administration blocks	No.	89	71	80
Dips	No.	603	544	90
Land Preparation	Ha.	35 000	29 000	83
Toilets	No.	66 850	23 024	34
Roads	Km.	9 496	7 752	82
% Overall Programme Performance				75.6

Source: GOZ (1996: 10)

KÖZELKÉP

Only two infrastructure components recorded a performance score below 50 per cent namely, provision of fencing and toilets (sanitation) which recorded a performance rate of 33.0 per cent and 34.0 per cent respectively. As a result, Phase One Resettlement Programme had been applauded by many as having attained evidently considerable achievements in making available the necessary social services to resettled communities (Rukuni 1994). The researcher's personal visit to one Phase One land reform and resettlement scheme juxtaposing one of the research sites, Nyangambe Old Resettlement Scheme, showed electrified and piped water resettlement villages with a well-built and furnished primary and secondary school, and a health facility close to a business centre where grinding mills, shops and bars were located. The statistics highlight the importance of the State involvement in both production and social reproduction, and an agent against depletion. Apart from enhancing general living standards within rural communities, from a social reproductive perspective, such government efforts contributed to lessening the social reproductive burden on women, positively shaping women's experiences of the 'everyday' thus facilitating the participation of women in productive work on their newly acquired farms.

Phase Two Land Redistribution and Resettlement Programme

Phase Two land reform and redistribution covers the period 2000-2004 in the Zimbabwe land reform programme. Contrastingly, unlike Phase One, which provided basic support services before or as soon as settlers occupy redistributed land (Moyo 1995, Zimbabwe Farmers Union (ZFU) 1995), as argued by Gonese and Mukora (2003: 30), Phase Two commonly referred to as the 'fast track' ultimately focused more on the allocation or redistribution of the land resource and a retrospective approach to infrastructure and supportive framework that could facilitate or complement effective agricultural productivity and consolidate community development. Table 2 presents access to basic services within the study sites.

KÖZELKÉP

Table 2. Percentage Access to Basic Services Within Reasonable Distance

	Small-scale A1 Areas	Medium-scale A2 Areas	Communal Counterfactual	Performance Phase One
Access safe drinking water	2.9	100.0	100.0	91.0
Primary school	0.0	100.0	100.0	86.0
Creche/childcare centre	0.0	100.0	100.0	–
Clinic/health care centre	0.0	100.0	100.0	83.0
Shopping/grocery centre	0.0	100.0	100.0	–
Grinding mill	43.0	100.0	100.0	–
Bus stop	0.0	100.0	100.0	82
Telecommunication	0.0	100.0	0.0	–
Sanitation/toilet	42.4	100.0	57.5	34
Washing facilities	2.9	53.1	57.5	–
% Service Coverage 9.0 95.3 81.5				75.6

Source: Own Fieldwork (2016)

While the fast-track policy prescriptions de-emphasised infrastructure and service provision ahead of land acquisition, allocations and beneficiary emplacement, the socio-material conditions for social reproduction within fast track vary considerably within local contexts. Despite being a fast-track area, the Mkwesine A2 sugarcane farming area is well serviced with regard to basic services and infrastructure critical for social reproduction. Similarly, the counterfactual communal area scored as high as the Medium-scale A2 sugarcane farming areas and Phase One land reform areas with coverage for service provision reaching 81.5 percent, 95.3 percent and 75.6 percent, respectively. The conspicuous absence of the State in shaping relations of production and reproduction within fast track areas is reflected within A1 small-scale farming areas where coverage for service provision is dismally below 10.0 percent. Virtually most of the basic service critical for community development are absent from access to safe sources of drinking water, child care, primary and secondary schools, healthcare centres and washing facilities. Individual households that reported access to any of the above services are private rather than publicly provided. Table 3 below presents time allocations by women across the three study sites and available time for leisure.

KÖZELKÉP

Table 3. Time-use Surveys and Rural Working Women's Experiences of the 'Everyday'

Women's 'Everyday' Average Time Spent (Hrs)	Small-scale A1 Areas	Medium-Scale A2 Areas	Counterfactual Communal Area
% House and caring work > 6hrs	54	28	15
Field productive work > 6hrs	48.5	18.8	65.0
% Women reporting working day > 12hrs	100.0	46.9	80.0
% Women Reporting Time Poverty	78.8	59.4	70.0
% Use of wood fuel for heating and cooking	100.0	18.8	100.0
% Average household size (members)	9.4	7.9	7.8
% Spousal sharing house and caring work (married couples)	47.6	43.8	52.6

Source: Own Fieldwork (2016).

Household-based time-use surveys revealed acute implications of the State's absence in shaping relations of production and reproduction and rural working women's experiences of the 'everyday.' Due to lack of basic infrastructure and services critical for social reproduction 54 percent of participating working women in A1 small-scale farming areas reported house and caring work as consuming more than 6 hours of their day time. Several factors explains this, including large family sizes averaging 9.4 persons per household, strong patriarchal norms manifesting in low spousal sharing of housework reported at 50 percent, use of wood fuel by all participating households with women as the main collectors. The geographical difference in the impact of the State policy to de-emphasise service provision during the fast track becomes more visible when compared to the other two study sites. Women in the A2 sugarcane farming areas allocated only half whilst those in the communal counterfactual site slightly above a quarter of the time allocated by women in the A1 small-scale farming area to social reproductive work. A combined assessment of the daily time allocated to productive and reproductive work gives a better appreciation of women's time allocation in fast-track sites. All participating women in the small-scale A1 area reported a working day greater that 12 hours, cumulatively combining house and farm work. The figure declines sharply to less than 50 percent for participating A2 medium-scale women farmers, although it remains relatively higher for women in the counterfactual communal site. The high use of electricity (81.2 percent), use of hired labour on farms and paid helps within the household explains the reduced total working day for working women in the A2 sugarcane

KÖZELKÉP

farming areas. Highlighting the level of depletion, 78.8 percent of participating A1 women reported time poverty relative to 59.4 per cent of women in the A2 sugarcane farming areas. Contextualising the above time use data are excerpts from in-depth interviews with participating women from the A1 small-scale study site:

As a woman I work both in the household and on the farm. We do not have a maid to assist with household chores. I am expected to work both in the field and in the home. As a result, I may fail to find time for my own personal activities (In-depth Interview Married A1 Land Beneficiary 14 May 2016)

All these tasks wait for me from collecting household water, firewood and other tasks including farm work. We obtain water from the canal which is unprotected. Sources of safe and clean drinking water are too far, and we actually do not go there (In-depth Interview A1 Land Beneficiary 08 May 2016).

We obtain water from the canal, there are no wells. Most people obtain their drinking water from the canal. During periods when they clean the canal and there is not water flowing, we obtain water from more than 10 kilometres away. Firewood is also a challenge. This increases the burden on us as women (In-depth Interview Married A1 Land Beneficiary 14 May 2016)

Household reproductive roles are for women. When we come from the field, he (husband) will sit, and I must do the cleaning, washing, cooking, collecting water and firewood and all other household tasks. So, there is always plenty of work for me. We do not have a maid... Firewood is also becoming scarce, I need at least two hours to fetch for firewood. I ferries the firewood by head. My husband may assist in cutting (In-depth Interview Married A1 Land Beneficiary 11 May 2016).

The accounts explicitly provides a fuller picture of the nature of rural women's work within Zimbabwe land reform areas highlighting the interrelationship between productive and social reproductive work for these rural working women. Their experiences of the 'everyday' has been made more acute due to the State absence in shaping relations of production and reproduction within resettlement areas. Putting it in a nutshell and expressing the ever ending heavy burden, one small-scale A1 female respondent summed it all in the words; "...there is always plenty of work for me". This explicitly highlight the gendered implications of the fast-track policy decision to de-emphasise service provision and give precedence to the acquisition and allocation in the process of speeding up the land reform and resettlement programme. As argued by Gonesse and Mukora (2003) the socio-economic background and condition of the targeted beneficiaries warranted that infrastructure and other support services be provided primarily from state resources, partly as a

KÖZELKÉP

public responsibility and partly an expression of national priorities in sectoral development and resource allocation. While policies guiding service provision remained applicable, close to two and half decades post-fast track, the retrospective approach to social service provision is yet to materialise. Many resettled households exist in areas deficient of basic services critical for their social reproduction deepening gender inequalities the same land reform programme sought to transform.

A Marxist-feminist approach to social reproduction coupled with a feminist political economy of the 'everyday' reveals that the absence of basic infrastructure under fast-track not only deprives the resettled communities of access to essential infrastructure and social services, but also pose as a serious threat to depletion. While this is attributed to several economic and political factors, the none or malrecognition of social reproductive work in fast-track areas is explained by the indifference of hegemonic masculinities prevalent in the State and its machinery (Bhatasara 2011: 316). This ultimately counters the stated objectives of the land reform exercise in addition to deepening gender inequalities in the affected areas. Feminist scholars have cautioned against simplistic assumptions of the direct correlation between land reform and the liberation of women as land reform does not automatically guarantee that women will be better off (Jackson and Pearson 1998 cited in Bhatasara 2011: 317). What became evident is that production and reproduction are intertwined in women's experiences of the 'everyday' with the State becoming an agent for depletion in fast-track resettlement areas. This underlines the need to analyse rural women's work and their experience of production and reproduction from an integrated and relational approach as the latter are not separated but mutually linked leading to localised and geographically distinct forms of exploitation and subordination of women. Such an analysis reasserts gender inequity in work as the contemporary and unresolved agrarian question in many agrarian transitions and the importance of instituting land and agrarian reforms at levels sufficient for social reproduction for gender equality (Naidu – Ossome 2016: 50, 53).

The implementation of the fast-track land reform programme highlight the extent to which gender blindness and androcentrism provides conduits for patriarchy to continue shape State policies, even left ones. Issue of women and gender are commonly subsumed and get lost under the broader national struggles, including radicalised land reforms shedding light on the intractable nature of patriarchy within the state and state policies but with long-term impacts that disproportionately affect women. Prevailing gender regime remains of particular importance. As argued by Essof (2013: 34), the first decade post-independence was a period of more gender progressive legal reforms that favoured women in many spheres of life. As witnessed in Phase One land reform, the period was more accommodative to issues of women and gender. However, this drastically changed when the state became more radicalised in the late 1990s and the 2000s resulting in reversals of the many gains women had made since independence as witnessed in the lack of

KÖZELKÉP

consideration of women's issues in the fast-track land reform programme. Gender equality do not have a formative impact on policy formulation, choices and priorities including in the allocation of resources. The same State that had previously promoted positive conditions for rural working women during Phase One of the Land Reform Programme, became itself a key agent of depletion (Lingham – Johnson 2024).

Conclusion

While the geography of land reform is beginning to accumulate, this has not been integrated to issues of social reproduction with the two conversations developing parallel to each other. In this paper I sought to extent the discussion with a particular focus on the future of rural African women's work in a context of land reform where most women within these contexts have taken farming as an economic occupation of choice. In thinking about the future of work for women a Marxist feminist analysis of social reproduction illuminates the interface of the latter with women's experience of the 'everyday'. This is in addition to the critical role of the State as an agent in shaping the relations between production and reproduction and working women's experience of the 'everyday'. We illustrate this argument by reference to the Zimbabwe two phase land reform and resettlement programme. Two government policy documents on the country's land reform programme, namely the *Intensive Resettlement: Policies and Procedure, Government of Zimbabwe 1980* and the *Government of Zimbabwe Policy Paper on Land Redistribution and Resettlement, 1996* were the key sources of secondary data used in the study. The first policy document provides policy prescriptions and planning criteria guiding infrastructure and service provision within the country's land redistribution and resettlement programme. The second source provided a performance assessment of Phase One Land Redistribution and Resettlement with regard to service provision. The target numbers, actual accomplishment and percentage achievement per infrastructure component provided a perfect fit with the study's research questions. Primary data focused mainly on Phase Two of the country's land redistribution and resettlement programme. Time-use surveys, designed with a social reproduction lens, gathered data regarding rural working women's time allocations for unpaid reproductive work, leisure and paid productive work within a context of land reform. This was complemented with in-depth and focus group discussions with women participants drawn from participating land reform beneficiaries. Key findings from the study indicates the commendable performance of Phase One Land Redistribution and Resettlement Programme and the prominent role played by the Sate in shaping relations of production and reproduction and working women's experiences of the 'everyday'. This contrasted markedly with Phase Two Land Redistribution and Resettlement in which Sate policies ignored issues of reproduction particularly so women as they de-emphasised

KÖZELKÉP

infrastructure and service provision by giving precedence to production factors. The implications of this neoliberal policy shift on rural women's work is reflected in the State's absence in shaping rural women experiences of the 'everyday'. The socio-material conditions for social reproduction and rural women's experience of the 'everyday' within Phase Two resettlement areas became largely dependent on pre-existing social service provision prior to settler emplacement. These experiences are unbearable for resettled families allocated land on newly opened and previously uninhabited land where women find themselves in areas with no access to safe drinking water sources but to drink from open canals with negative implications on women's work. Such gender analysis of government programmes has implications for policy and practice. The need for Zimbabwean government to urgently attend to its retrospective approach infrastructure and service provision in fast-track areas remains an important focus area to track and for future research. The findings have policy implications for countries yet to implement extensive land redistribution programmes, particularly South Africa where land reform remains a pressing case. Beyond, the paper's findings call for a feminist orientation in national policy making processes to allow for gender equality to have a formative impact on policy choices and priorities including the allocation of resources. Such political moves require having gender and feminist lens applied to every policy issue, including the design and implementation of radical land reforms to ensure that every aspect that affect women's quality of life is accorded equal political consideration. It remains imperative to continue organising, mobilising, and advocating for transformative social change and the liberation of women, as the Zimbabwean case illustrates State ambivalence and the potential of patriarchy to continue shaping State policies, even left ones with implications for the future of rural women's work in Africa.

Chapter Summary

The paper uses a political economy of social reproduction to understand issues of women's work in the global South within a context of land reform. Since independence in 1980 Zimbabwe has been implementing land and agrarian reform to correct past racial injustices backing date to the beginning of the 20th century. This programme that began in 1980 and concluded by a recent controversial restructuring of the land ownership can be divided into two phases. Phase One when the government had financial resources to finance the programme and Phase two which took place around 2000 when the state lacked the financial resources but forced to proceed with the reform exercise. Using a mixed methods approach and drawing from both primary and secondary data, the paper analyses how the government fared in terms of provision of infrastructure necessary for social reproduction and the impact of state capacity women's work within resettlement areas, particularly from a social

KÖZELKÉP

reproductive perspective. Phase one fared successfully well as the government managed to provide the basic infrastructure necessary for social reproduction. Time-use surveys conducted in Phase Two resettlement areas revealed that, while access to land improved the productive capacities of women and enhancing the welfare of their households relative to their male counterpart, this came with increased social reproductive burden due to the absence of social reproductive infrastructure in the new resettlement areas close to two and half decades post-land reform. Linking to current debt crisis in which most global South countries found themselves, including Zimbabwe and the extent to which the latter continues to constrict resources available for development, the paper highlights the interconnectedness of macro-economic conditions and localised gendered patterns of women's work. While it remains important to continue organising, mobilising, and advocating for transformative social changes, macro-economic conditions continue to have a retarding effect with negative policy implications for the future of rural women's work in Africa.

References

- Amanor, K. S. (2012): Land Governance in Africa: How Historical Context Has Shaped Key Contemporary Issues Relating to Policy on Land. Framing the Debate Series, 1. Rome, International Land Coalition (ILC)
- Ansell, N. (2008): Substituting for Families? Schools and Social Reproduction in AIDS-affected Lesotho. *Antipode*, 40: 802–824.
- Arslan, A. (2021): Relations of production and social reproduction, the state and the everyday: women's labour in Turkey, *Review of International Political Economy*, 1–23.
- Bhagat, A. (2023): Queer Global Displacement: Social Reproduction, Refugee Survival, and Organised Abandonment in Nairobi, Cape Town, and Paris. *Antipode*, 55: 1517–1537.
- Blaut, J. M. – Haring, K. – O'Keefe, P. – Wisner, B. (1977): Theses on peasantry. *Antipode*, 9: 125–127.
- Braunstein, E. (2015): Economic growth and social reproduction: Gender inequality as a cause and consequence. Discussion Paper for Progress of World's Women 2015–2016, No. 5 September 2015. UN Women
- Bhatasara S. (2011): "Women, land and poverty in Zimbabwe: Deconstructing the impact of the Fast Track Land Reform Program", *Journal of Sustainable Development in Africa* 13(1): 316–330.

KÖZELKÉP

- Bhattacharya, T. (2013): What is social reproduction theory? Magazine Socialist Worker. <https://socialistworker.org/2013/09/10/what-is-social-reproduction-theory>
- Cheater, A. (1981): 'Women and their participation in commercial agricultural production.' *Development and Change*, 12 (July), 349–377.
- Chen, M. – Vanek, J. – Lund, F. – Heintz, J. – Jhabvala, R. – Bonner, C. (2005): Progress of the World's Women 2005: Women, Work and Poverty. New York, UNIFEM
- Chenau-Repond, M. (1993): *Gender biased land-use rights in Model A Resettlement Schemes of Mashonaland, Zimbabwe*. Harare, Rubicon Zimbabwe
- Chingarande, S. (2008): Gender and the struggle for land equity. In Contested terrain: Land reform and civil society in contemporary Zimbabwe. Moyo, S. – Helliker, K. – Murisa, T. (eds.): Pietermaritzburg, South Africa, S&S publishers, 275–304.
- Donahoe, D. A. (1999): Measuring women's work in developing countries. *Population and Development Review*, 25: 543–576.
- Elias, J. – Rai, S. M. (2019): Feminist everyday political economy: Space, time, and violence. *Review of International Studies*, 45(2), 201–220.
- Elias, J. – Roberts, A. (2016): Feminist global political economies of the everyday: From bananas to bingo. *Globalizations*, 13(6), 787–800.
- Essof, S. (2013): *SheMurenga: The Zimbabwe women's movement 1995–2000*. Harare, Weaver Press
- Ewig, C. (2008): Reproduction, re-reform and the reconfigured state: Feminists and neoliberal health reforms in Chile. In: Bakker, I. – Silvey, R. (eds.): Beyond states and markets: The challenges of social reproduction. Routledge, 143–158.
- Fergusson, S. – McNally, D. (2015): Social reproduction beyond intersectionality: An Interview: Viewpoint Magazine, October 31, 2015.
- Fonjong, L. – Gyapong, A. (2020): Plantations, women and food security in Africa: Interrogating the investment pathway towards zero hunger in Cameroon and Ghana. *World Development*, 138 (2021), 1–8.
- Fraser, A. (2008): Geography and land reform. *Geographical Review*, 98: 309–321.
- Gaidzanwa, R. (1981): 'Promised land: Towards land policy for Zimbabwe.' MA Thesis. Institute of Social Science, Netherlands
- Goebel, A. (2005): Zimbabwe's 'Fast Track' Land Reform: What about women? *Gender, Place and Culture*, 12(2), 154–172.
- Gonese, F. T. – Marongwe, N. – Mukora, C. – Kinsey, B. (2005): *Land Reform and Resettlement Implementation in Zimbabwe: An Overview of the Programme against Selected International Experiences*. SN Publishers

KÖZELKÉP

- Gonese, F. T. – Mukora, C. M. (2003): *Beneficiary selection, infrastructure provision and beneficiary support*. Centre for Applied Social Sciences, University of Zimbabwe Land Tenure Centre, University of Wisconsin–Madison
- Government of Zimbabwe (1980): *Intensive Resettlement: Policies and Procedures*
- Government of Zimbabwe (1996): *Policy Paper on Land Redistribution and Resettlement in Zimbabwe*. Harare Land Reform Task Force (1999): *Inception Phase Framework Plan: 1999-2000*, GOZ, Harare
- Statistics South Africa (2013): *A survey of time*. Pretoria, Statistics South Africa
- Government of Zimbabwe (2022): *History of Zimbabwe-The Liberation War, 1965–1980*. Harare, Zimbabwe
- Gregoratti, C. – Tornhill, S. (2024): *The Making of a Business Case for Unpaid Care and Domestic Work in the Global South: New Frontiers of Corporate Social Responsibility?* Antipode
- Jacobs, S. (1983): 'Women and land resettlement in Zimbabwe.' *Review of African Political Economy*, 10: 27–28, 33–50.
- Katz, C. (2001): *Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction*. Antipode, 33: 709–728.
- Lingham, J. T. – Johnston, M. (2024): *Running on Empty: Depletion and Social Reproduction in Myanmar and Sri Lanka*. Antipode
- Manjengwa, J. – Mazhawidza P. (2011): *The Social, political and economic transformative impact of the fast-track land reform program in the lives of women farmers in Goromonzi and Vungu-Gweru districts of Zimbabwe. A Project "Securing Access to Land: Linking Research and Action*. ILC
- Manohar, N. – Liamputtong, P. – Bhole, S. – Arora, A. (2019): 'Researcher positionality in cross-cultural and sensitive research.' In: Liamputtong, P. (ed). *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Springer Nature: Singapore, 1602–1607.
- McCusker, B. – Fraser, A. (2008): *Land reform in the era of neoliberalism: Case studies from the Global*. *Geographical Review*, 98: iii-vi
- Moyo S, (1995): *The Land Question in Zimbabwe*. SAPES Books, Harare
- Mutopo, P. (2011): 'Women's struggles to access and control land and livelihoods after fast-track land reform in Mwenezi District, Zimbabwe' *Journal of Peasant Studies*, 38(5): 1021–46.
- Naidu, S. C. – Ossome, L. (2016): *Social Reproduction and the Agrarian Question of Women's labour in India*. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 5(1): 50–76.

KÖZELKÉP

- Rai, S. M. – Hoskyns, C. – Thomas, D. (2010): Depletion and social reproduction. Working Paper 274/11 for Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR) Department of Politics and International Studies, University of Warwick
- Rai, S. M. – Hoskyns, C. – Thomas, D. (2014): Depletion: The cost of social reproduction. *International Feminist Journal of Politics*, 16(1): 86–105.
- Ranchod-Nilsson, S. (2006): 'Gender politics and the pendulum of political and social transformation in Zimbabwe.' *Journal of Southern African Studies*, 32(1): 49–67.
- Tamale, S. (2020): Decolonization and Afro-feminism. Ottawa, Daraja Press
- Tsikata, D. (2016). "Gender, Land Tenure and Agrarian Production Systems In Sub Saharan Africa". *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 5(1): 1–19.
- Weiner, D. – Levin, R. (1991): Land reform and agrarian transition in South Africa. *Antipode*, 23: 92–120.
- Wolford, W. (2007): Land Reform in the Time of Neoliberalism: A Many-Splendored Thing. *Antipode*, 39: 550–570.
- Zimbabwe Farmers Union (Z.F.U) (1995): *Resettlement Programme in Zimbabwe: Options for the Future* (Unpublished Conference Report)

KÖZELKÉP

Vallásosság megélése a börtönben

Hosszúidős fogvatartottak körében végzett kvalitatív kutatás első eredményei

MIKLÓSI MÁRTA¹ – FEKETE MÁRTA² –
TIHANYI MIKLÓS³ – SIVADÓ MÁTÉ⁴

ABSZTRAKT

A vallás számos pozitív hatást fejt ki a fogvatartott életében, segíti a börtönkörülményekkel való megbirkózásban, képes jelentősen csökkenteni a bebörtönzéssel járó problémákat. Kvalitatív kutatásunkban hosszúidős fogvatartottakat kérdeztünk meg 3 magyarországi büntetés-végrehajtási intézetben félig strukturált interjú módszerével arról, hogyan vélekednek a vallásosságról, gyakorol-e hatást a vallás életvezetésükre, illetve, hogy milyen szerepet prognosztizálnak a vallásnak büntetésük lejártát követően. A szakirodalom feltárását követően három kutatási kérdést állítottuk fel. Feltételeztük, hogy a börtönbüntetés olyan válsághelyzet az egyén életében, amely nyitottá teszi őt a vallási értékrend felé; a vallásosság befolyásolja az egyén értékrendjét, ezen keresztül világ jelenségeihez való viszonyulását; a vallásos fogvatartottak alacsonyabb biztonsági kockázatot jelentenek. A fogvatartottak társadalomba történő visszailleszkedésén túlmutatóan az interjúk elemzése során a narratívák némelyikéből nemcsak a reintegráció igénye rajzolódik ki, hanem a szolgálat célként történő megfogalmazása is tetten érhető.

KULCSSZAVAK: vallásosság megélése börtönben, megtérés, hosszúidős fogvatartottak, félig strukturált interjú, reintegráció

ABSTRACT

Experiencing religiosity in prison. First results of qualitative research among long-term prisoners

Religion has several positive effects on the life of the prisoner, helping him to cope with prison conditions and can significantly reduce the problems associated with imprisonment. In our qualitative research, we asked long-term prisoners in 3 prisons in Hungary, using a semi-

¹ Miklósi Márta PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, BTK Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet, Művelődéstudományi és Humán Tanulmányok Tanszék; miklosimarta@unideb.hu

² Fekete Márta PhD, egyetemi adjunktus, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Rendészeti Magatartástudományi Tanszék; feke.marta@uni-nke.hu

³ Tihanyi Miklós PhD, egyetemi docens, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Közbiztonsági Tanszék; tihanyi.miklos@uni-nke.hu

⁴ Sivadó Máté PhD, egyetemi docens, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Kriminológiai Tanszék; sivado.mate@uni-nke.hu

KÖZELKÉP

structured interview method, about their perceptions of religiosity, the impact of religion on their life management, and the role they predict religion to play after the end of their sentence. Following a review of the literature, three hypotheses were put forward. We hypothesized that imprisonment is a crisis in the individual's life that makes him or her open to religious values; religiosity influences the individual's values and, through them, his or her attitude towards world phenomena; religious prisoners are a lower security risk. The hypotheses are confirmed. Beyond the reintegration of prisoners into society, the analysis of the interviews reveals that some of the narratives not only reflect a desire for reintegration but also a desire to serve as a goal.

KEYWORDS: *experiencing religiosity in prison, conversion, long-term prisoners, semi-structured interviews, reintegration*

Bevezetés

Számos kutató foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért fordul sok fogvatartott a valláshoz szabadságvesztés büntetésének letöltése során (Clear – Sumter 2002, Maruna – Wilson – Curran 2006, McCullough – Willoughby 2009, Thomas – Zaitzow 2006). A kérdés megválaszolása összetett feladat, a vallás sok területen nyújt segítséget ahhoz, hogy a fogvatartott könnyebben elviselje a börtönben töltött éveket, hónapokat.

A vallás képes jelentősen csökkenteni a bebörtönzéssel járó problémákat és fájdalmakat, megküzdési technikákat és biztonságérzetet ad számukra a sokszor igen nehéz, értékek nélküli körülmények között (Lehoczki 2020). A vallási aktivitásokon való részvétel támogatja a fogvatartottakat abban, hogy megbirkózhassanak az emberpróbáló börtönkörülményekkel és az immanens börtönártalmakkal, úgy, mint a dehumanizációval, a detrimentalizációval vagy az elidegenedéssel (Clear et al. 2000).

A vallásosság hozzájárul az érzelmi stabilitáshoz, kiegyensúlyozottabbá teszi a személyiség egészét, pozitívan hat a testi, lelki egészségre. Emellett kétségtelen, hogy az egyházi programokon való részvétel hasznos időeltöltési mód is, mert minél több programot szerveznek a büntetés-végrehajtási intézetek a fogvatartottak számára, annál kisebb az esélye, hogy a semmittevés agresszív cselekedetekbe toroklik, így a fogvatartottak a felesleges energiáikat értelmes tevékenységekbe tudják csatornázni (Fox 1982).

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogyan vélekednek interjúalanyaink a vallásosságról, gyakorol-e hatást a vallás életvezetésükre és ha igen, milyen hatást. Szerettük volna megtudni, hogy a fogvatartottak milyen szerepet prognosztizálnak a vallásos nevelésnek és a vallásnak büntetésük lejártát követően. Kvalitatív kutatásunkban 16 fogvatartottat kérdeztünk meg az interjú módszerével három hazai büntetés-végrehajtási intézetben ezekről a kérdésekről és megvizsgáltuk, hogy az interjúalanyok narratívái egybecsengenek-e a kutatók megállapításaival.

KÖZELKÉP

Szakirodalmi áttekintés

Mióta büntetés-végrehajtási intézetek léteznek, a börtönökben elérhető a fogvatartottak számára a vallásos tevékenység, az egyházi jellegű tevékenység a legrégebb óta jelen levő rehabilitációs, reintegrációs eszköz. Az elmúlt 30 évben számos kutató foglalkozott annak vizsgálatával, vajon miért válnak fogékonyabbá vallási kérdéseken a szabadságvesztés büntetésüket töltő fogvatartottak (Camp – Daggett – Kwon – Klein-Saffran 2008, Clear – Sumter 2002, Mears – Roman – Wolff – Buck 2006). Az erre a kérdésre adott válaszban számos pozitív határról lehet beszámolni. A vallásos tevékenység csökkenti a stresszt, hozzájárul ahhoz, a fogvatartottak kontrollálni tudják viselkedésüket, csökkenti a fegyelmi események gyakoriságát és javítja a szabadulás utáni reintegrációt (Rowell – Rodriguez – Dammer 1987).

A kutatók egyetértenek abban, hogy a rácsok mögötti vallásgyakorlás hatásait két nagy csoportba sorolhatjuk – követve Gordon Allport jól ismert elméletét –, megkülönböztetjük a belső és külső előnyöket ebből fakadóan (Allport 1960, Clear – Sumter 2002). A belső előnyök (intrinsic benefit) közé tartozik a börtönkörülményekhez való gyorsabb alkalmazkodás, a szégyenérzet és büntudat érzetének csökkenése, a méltóság megőrzése, illetve visszanyerése, az önbizalom erősítése mellett a pozitív életcélok megtalálása (Clear – Sumter 2002, Dammer 2002, O'Connor – Duncan 2011). A külső előnyök (extrinsic benefit) közé soroljuk a börtönkápolna biztonságát, ahol a börtön negatív hatásai ki vannak zárva, a fogvatartott kicsit „ki tud szabadulni” ebből a zárt világból a vallás segítségével (Clear et al. 2000: 65). További előny a fogvatartott kapcsolati hálójának bővülése a vallás által, akár a börtönlelkésszel, akár a többi fogvatartottal kiépített kapcsolat segítségével, érzelmi támogatást biztosítva ezáltal számára ebben a nehéz időszakban (Thomas – Zaitzow 2006).

Számos vizsgálat irányul annak feltárására, milyen hatást gyakorol a szabadulás utáni életre a börtönben töltött időszak alatti aktív vallásos részvétel. Annak ellenére, hogy számtalan pozitív hatása fedezhető fel a börtönben folytatott vallásos tevékenységeknek, megoszlanak a vélemények visszaesésre gyakorolt hatásáról. A kérdéssel foglalkozó kutatások kevés bizonyítékot találtak arra vonatkozóan, hogy a rácsok mögötti aktív vallásos élet jelentősen csökkentette volna a visszaesés valószínűségét a vallásos fogvatartottak esetében szabadulásuk után, ugyanakkor rámutattak arra, hogy azon fogvatartottaknál, akik hosszú időn át vettek részt vallásos programokon (Jones – Schmid 2000, Roman et al. 2007), vagy aktívabbak voltak ezeken az alkalmakon (Johnson – Larson – Pitts 1997), kisebb arányban találkozunk visszaeséssel (Johnson 2004, Thomas – Zaitzow 2006). Más kutatók úgy tapasztalták, hogy azon fogvatartottak esetében, akik hosszú időn át vettek részt vallásos programokban szabadságvesztés büntetésük során, kisebb visszaesési rátával számolhatunk (Roman et al. 2007). Johnson, Larson és Pitts kutatásában arra az eredményre jutott, hogy bár a vallásos programokon részt vevő fogvatartottak és a nem vallásos fogvatartottak esetében közel azonos volt a visszaesés mértéke, de azoknál

KÖZELKÉP

a fogvatartottaknál, akik aktívabbak voltak a Biblia-foglalkozásokon (more active in Bible study), az utánkövetés első évében kisebb mértékben kerültek be ismét a börtönbe (Johnson – Larson – Pitts 1997). Johnson utánkövetéses vizsgálata is azt az eredményt hozta, hogy bár a vallásos fogvatartottak 2-3 évvel a szabadulás után még kisebb arányban kerültek vissza a börtönbe, azonban az évek múlásával ez a hatás egyre csökkent, majd meg is szűnt, ugyanolyan arányban váltak visszaesővé három évvel a szabadulásuk után (Johnson 2004). Weaver és Campbell szerint összefüggés fedezhető fel a börtönben megélt vallásosság, vallási közösséghez tartozás és a szabadulás utáni könnyebb reintegráció között, mert a vallással elmélyülten foglalkozó szabadult fogvatartottak könnyebben találhatnak munkát, szállást, nagyobb eséllyel juthatnak szociális ellátáshoz is, így ennek eredményeképp kisebb lehet körükben a visszaesés aránya (Weaver – Campbell 2015).

Jones és Schmid azt állapította meg, hogy azoknál a fogvatartottaknál, akik rövidebb büntetésüket töltötték a börtönben, ezen kevesebb mint 3 év alatt nem jött létre olyan meghatározó jelentőségű átalakulás a személyiségükben, mint a hosszabb ítéletet töltő fogvatartottak esetében. (Jones – Schmid 2000) Azon fogvatartottak esetében, akik *hosszabb* időt töltöttek a börtönben, eltérő, összetettebb adaptálódási folyamattal találkozhatunk és számukra az alkalmazkodás egy időben hosszabb folyamatot jelent. Thomas és Zaitzow tanulmányában részletesen foglalkozott a hosszú ítéletesek vallási megélésével. Megállapították, hogy a fogvatartottak egy részénél ez az adaptálódási folyamat kontraproduktív és negatív, deviáns magatartási minták felerősödésével járt, másoknál visszalépést jelentett korábbi életmódjukhoz képest. Ugyanakkor a fogvatartottak egy szűk, de meghatározó csoportja esetében mindez magával hozta a bűncselekmény elkövetésének megbánását és együtt járt azzal, hogy megpróbálták visszaszerezni a kontrollt életük felett önmaguk megváltoztatásával a vallás és a spiritualitás eszközeivel (Thomas – Zaitzow 2006).

A társadalom elvárja, hogy a fogvatartottak bebörtönzése segítse a visszaesés elkerülését. Ha azonban a börtönben nem történik semmi olyan, ami változást ösztönözne, a visszaesési arány nem fog csökkenni (Smit 2010). Smit azt állítja, hogy az erkölcsi átalakulás, vagyis az eddig követett erkölcsi érvelés megváltozása jótékony hatással lehet a társadalomba való sikeres visszatérésre. Az ilyen erkölcsi átalakulás úgy érhető el, hogy a rabok lehetőséget kapnak a bűnösségről és a megbocsátásról való gondolkodásra, ha hajlandóak beszélni magukról és nyitottak a változásra (Smit 2010).

A módszer

A kutatás módszeréül az interjút választottuk, hiszen a téma feltárása során célunk nem számszerű adatok kinyerése volt, hanem interjúalanyaink vélekedésének, attitűdjének megismerése. Az interjúval kapcsolatban Gorard úgy fogalmaz, hogy „a tör-

KÖZELKÉP

ténetek könnyebben megragadnak az emberi elmében, illusztratív jellegük megkérdőjelezhetetlen” (Gorard 2004: 7). Amikor a hit megéléséről, a vallásosság manifesztációjáról beszélünk, akkor inkább ezekre a történetekre vagyunk kíváncsiak. Gorard vélekedését Buda Béla is megerősíti, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a kérdőíves megkérdések az emberekben rejlő mélyebb rétegeket nehezkesebben közelítik meg (Buda 2012), a magyarázat iránti igényt felváltja a megértés iránti igény (lásd például Sántha 2006). Ehhez Seidman hozzáteszi, hogy az interjú felvétele során a kérdezőnek figyelemmel kell lennie a válaszadó jelenlétére, energiaszintjére, érzelmi reakcióira, az eltelt időre (Seidman 2002). Ezek – és főleg az érzelmi reakciók – utólagos, tudatos kutatói reflektálása (is) biztosítja a kvalitatív kutatások validitását. Nagyon fontos szem előtt tartani, hogy hiába hasonlítanak az interjúk hétköznapi beszélgetéseinkhez és kapcsolódásainkhoz, azokat nem lehet kutatói fegyelem és tudatos jelenlét nélkül végezni, hiszen végső soron a beszélgetések célja a kutatás.

A kvalitatív kutatások validitására visszatérve, azt szolgálja a Denzin által triangulációnak nevezett feltétel, amely szerencsés, ha mind a kutatás megtervezésekor, kivitelezésekor, mind pedig az elemzés során teljesül. A trianguláció lehetőséget ad arra, hogy egyazon jelenséget többféle oldalról tudjunk vizsgálni, így biztosítja a módszer objektivitását. Denzin szerint a triangulációnak négy területe van, mégpedig (1) az adatok, (2) az elméletek, (3) a módszerek és (4) a kutatók háromszögelese (Denzin 1970, 2018). Jelen kutatás megtervezése során külön figyelmet szentelünk az adatok és a kutatók háromszögelésének.

A zárt intézetekben lefolytatott vizsgálatok különösen nagy odafigyelést igényelnek a kutatóktól, hiszen az alapvető kutatásetikai szabályok szem előtt tartása, az önkéntesség és az anonimitás elvének betartása mellett (Babbie 2001) ügyelni kell arra, hogy – lévén sérülékeny áldozatokkal van dolga a kutatónak – a „ne árts” alapvetés ne sérüljön (Quina et al. 2015). Szükséges tisztában lenni az esetlegesen a fogvatartottakat jellemző kognitív kompetenciákkal és ennek megfelelően, kellő türelemmel állni hozzájuk a kutatás során (Fox – Zambrana – Lane 2011).

Az interjú kérdéssor

A kérdéssor összeállításánál a börtönkapcsolatok dialogikus jellegét tartottuk szem előtt (lásd például Kreager – Kruttschnitt 2018), így, ebben a rendszerszemléletben gondolkodva, készült egy fogvatartotti és egy lelkészi interjú kérdéssor. A lelkészekkel készült interjúkban – röviden összefoglalva, hiszen e tanulmányban ezekkel a narratívákkal nem foglalkozunk – elsősorban a börtönlelkészi szolgálat választása mögötti motiváció feltárását, a börtönmisszió céljának meghatározását, a vallás felé fordulásnak a fogvatartott fegyelmi helyzetére vonatkozó hatásainak megismerését, a hitre térés hosszútávú hatásait és lehetőségeit vizsgáltuk.

KÖZELKÉP

A fogvatartotti kérdéssor öt nagyobb témacsoport köré épült, melyből a (2)–(5) kérdések kapcsolódnak szorosan a kutatás témájához:

1. jégtörő, bemutatkozás, öndefiníció;
2. vallásosság percepciója, azzal kapcsolatos vélekedések megismerése (mit jelent számára a vallás, miben nyilvánul meg a vallásossága, milyen felekezetbe jár);
3. hittel kapcsolatos mélyebb élmények azonosítása, motiváció megismerése (van-e meghatározó referenciaszemély a hitélet gyakorlásában – akár lelkész, meghatározó jellegű vallásos élmény);
4. vallás megélése a börtönfalakon belül (3 szó, mit jelent számára a vallás, vallás szerepe a szabadulás utáni életében);
5. attitűdváltozások a vallás hatására (börtönbüntetés előtti életmód értékelése, megtérés előtti élet értékelése, vallás befolyásoló szerepe viselkedésére rövid- és hosszútávon).

Az interjúk félig strukturáltak voltak, és a kérdéssort úgy állítottuk össze, hogy a narratívák elemzésével lehetővé váljon a hosszúidős (legalább tizenöt évi szabadságvesztés büntetését töltő) fogvatartottak körében a vallásosság, a megtérés motivációs hátterének, illetve annak a magatartásra gyakorolt hatásának megértése mind a zárt intézetben belül, mind pedig a büntetés utáni életre vonatkozóan.

A szakirodalom feltárását követően az alábbi kutatási kérdéseket határoztuk meg:

1. A börtönbüntetés olyan válsághelyzet az egyén életében, amely nyitottá teszi őt a vallási értékrend felé. Ennek oka lehet a talajvesztés érzete éppúgy, mint a korábbi tettek valós megbánása. *A vallással megismerkedve, elfogadva annak tanításait, a fogvatartottak valláséleti szempontok szerint is ártértékelik saját korábbi életüket, helyüket, szerepüket a társadalomban.*
2. A vallásosság befolyásolja az egyén értékrendjét, ezen keresztül világ jelenségeihez való viszonyulását. *Ez a befolyásoló szerepe tükröződik az egyén magatartásán és életkilátásain is.*
3. A vallásos fogvatartottak alacsonyabb biztonsági kockázatot jelentenek.

Az interjúk felvételének körülményei

Az interjúk felvételére három olyan zárt intézetben került sor, ahol nagyítéletes fogvatartottak töltik büntetésüket: Sátoraljaújhelyen, Szegeden és Tiszaökon. Az interjúban való részvétel kutatási engedély alapján, előzetes állományilletékes parancsnoki beleegyezés szerint és önkéntes alapon történt, a kutatáséleti szabályok szem előtt tartásával. A trianguláció alapvetéseit figyelembe véve az interjúk felvételekor két kutató volt jelen, egyikük a beszélgetést vezette, a másikuk a háttérbe vonulva, megfigyeléseket végzett. A beszélgetésekről hangfelvétel készült, melyek a későbbiekben anonimizálva átírásra kerültek, az elemzés során a kutatók a leírt szövegekkel

KÖZELKÉP

dolgoztak. Egy-egy interjú átlagosan 30-50 percet vett igénybe. Összesen 16 interjú került felvételre 2022 novembere és 2023 februárja között, ebből 7 a Szegedi Fegyház és Börtönben, 5 a Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtönben, 4 a Tiszalöki Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben. A 16 beszélgetés nemek szerinti aránya: 14 férfi és 2 nő, a börtönlelkészek megítélése szerint mindannyian aktívan vesznek részt vallási gyakorlatokon.

Az elemzés módja

A kódolás, címkézés manuálisan történt: a legépelt interjúszövegek lapszélére, megjegyzés rubrikába kerültek a címkék, kategóriák. A címkézés során is szem előtt tartottuk a trianguláció elvárásait (Denzin 1970, 2018), így azt nem egy kutató végezte, illetve egymás kódjaira is reflektáltunk. Így születtek meg a végleges kód kategóriák. A kézi kódolás a szöveg mélyrehatóbb elemzését teszi lehetővé, ám nagymértékben épít a kutató reflexivitására, különösen akkor, amikor a kódolás, nagyobb tömegű szöveg elemzése során, már rutinszerűvé válik, vagy preconcepciózussá lesz (Molnár 2016). Ezért is fontos az, hogy több kutató is kódolja a szöveget. A kódolással egyidejűleg már a narratívákat is gyűjtöttük. Az egyes fogalmi egységek esetén az alábbi címkéket alkalmaztuk és gyűjtöttük hozzájuk narratívákat, illetve az elemzések is ezeket szem előtt tartva valósultak meg. A listában vastag betűvel jelöltük azokat a témaköröket, melyeket jelen tanulmányban az alábbiakban részletesebben elemzünk.

- A büntetés előtti élet és a büntetés megélésének reflektálásával kapcsolatban az alábbi vélekedések jelentek meg:
 - a) vallásos élet jelentősége a büntetés előtt is,
 - b) az önérdék-vezérelt, anyagiaktól függő élet,
 - c) a kapott büntetés eltúlzott,
 - d) megérdemelt büntetés,
 - e) vallás hatására változni.
- A büntetés alatti élet és a hit összefüggéseiről a következő címkék születtek:
 - a) önkontroll,
 - b) közösséget és jövőképet ad, nehéz élethelyzetben átsegít,
 - c) segít az átkeretezésben,
 - d) saját fontosság megélése azáltal, hogy az egyén referenciaszemélyé válik közösségében.
- A büntetés utáni élet prognosztizálását az alábbiak mentén tették meg a megkérdezettek:
 - a) vallás jelen van,
 - b) megfelelő közösség megtalálása miatti aggodalom,

KÖZELKÉP

- c) szolgálat és segítség jellemzi,
- d) vallásos lét mint munkalehetőség.
- A vallásosság percepciója, a vallás megélése esetén a következők kerültek említésre:
 - a) saját referenciaszemély fontossága (rendszerszemlélet),
 - b) a vallás mint átkeretezés (fontosság érzése),
 - c) vallás mint hagyomány,
 - d) rítusok jelentősége a vallásos létben (mint ami a börtönéveken átsegít),
 - e) hitélet a börtönben, az intézet adta lehetőségek.

A fenti fogalmi egységekben és címkéket követve gyűjtöttük és elemeztük – szakirodalomba ágyazva – az interjúkból kinyert szövegeket, vélekedéseket.

Eredmények

Ebben a fejezetben részletesen bemutatjuk, hogy milyen eredményeket kaptunk arra vonatkozóan, mit ad a hit a fogvatartottaknak, illetve, az egyén milyen szerepet prognosztizál a vallásnak az életében, különösen a szabadulás utáni éveit tekintve.

A büntetés alatti élet és a vallásosság kapcsolata

Kíváncsiak voltunk arra, mit ad a hit a fogvatartottaknak, hogyan segíti őket abban, hogy meg tudjanak birkózni a hétköznapi nehézségeivel, problémáival. Az ehhez kapcsolódó kérdésekre érkezett válaszok arra mutattak rá, hogy a megkérdezettek számos pozitív irányú változást tapasztaltak magukon, mióta a valláshoz fordultak. Ez egybecseng a téma kutatóinak véleményével, a hitnek, a vallásosságnak meghatározó szerepe lehet a lelki egészség megőrzésében (Clear et al. 2000, Dezutter – Soenens – Hutsebaut 2006, Koenig – McCullough – Larson 2001, Pargament 1997, Said – Butler 2023). Tény azonban, hogy a vallás hatásait nem lehet csupán pszichológiai és szociális folyamatokkal megmagyarázni, ennél jóval összetettebb hatásrendszer-ről beszélhetünk, ahogyan erre a következőkben bemutatásra kerülő fogvatartotti válaszok is rámutattak.

A fogvatartottak a vallás börtönben folyó életre gyakorolt hatásainak vizsgálatára irányuló kérdéseinkre adott válaszai szorosan kapcsolhatóak a Pargament nevéhez köthető vallásos megküzdés elméletéhez. Ez az elmélet kiemeli, hogy a vallás többféle funkciót szolgál, így segítve a megküzdést az élet kihívásaival. Beszélhetünk a lelki hatásokról, az identitáskeresésről, a szorongás csökkentéséről, a vallásos értelem, az élet értelmének kereséséről, a közösségi előnyökről, vagyis a másokkal való kapcsolódás lehetőségéről és a cselekvő stratégiákról (Pargament – Feuille – Burdzy 2011). Kutatásunk eredménye is ezt mutatja, amikor a megkérdezett fogvatartottak

KÖZELKÉP

összefoglalták, milyen változások következtek be életükben a vallásnak köszönhetően, számos pozitív hatásról számoltak be interjúválaszaikban, ahogyan ezt ebben a fejezetben részletesen bemutatjuk

A vallás hatására a fogvatartottak önkormányzottak gyakorolnak, visszatartó erővel bír számukra (Maruna – Wilson – Curran 2006), hogy olyan tetteket kövessenek el, ami nem helyes, megjelenik az interjúban a megtartó erő a rossz cselekedetektől, ahogyan ezt a 2. számú fogvatartott is megfogalmazta.

„Hatalmas visszatartó ereje van annak, hogy hogy semmi olyat ne tegyen az ember, ami rendellenes. Tehát nagyon nagy visszatartó ereje van annak, hogy hogy hiszünk Istenben és hiszünk abban, hogy ez az út, amin járunk ez egy sokkal jobb út, mint amin előtte jártunk.” (FT2)

A vallás reményt, optimizmust és biztonságérzetet ad a fogvatartottaknak, „önmagában a vallásos aktivitás ‘más’, speciális lelkiállapotot eredményez, célt ad az életnek, hatást gyakorolhat akként, hogy azokat a pozitív karakterjegyeket fejleszti, amelyek csökkentik a testi és lelki betegségeket” – fogalmaz Sári (Sári 2016: 66), emellett növeli az együttérzésre való képességet és a kontroll érzését, átsegít a nehéz élethelyzeteken is, ahogyan erre a 11. és 15. sz. fogvatartottak is rámutattak válaszaikban.

„Plusz energiával úgy feltölti az embert, hogy jóleső érzéssel megy el innét mert tudom azt, hogy először is, hogy rossz helyre nem jövök rossz emberekkel nem találkozok és, hogy rossz dolgokról nem hallok.” (FT11)

„Édesanyám, amikor meghalt, ez lehet, hogy negatívan hangzik, de pozitív élményként tekintettem rá, hogy tudtam, hogy ő most már jó helyen van. És nem azt mondom, nem volt gyász, mert egy hétig nem volt olyan kellemes érzés, de nem zárkoztam magamba és nem lettem depressziós. Olyan könnyen felül tudtam kerekedni az Úr segítségével, hogy anyukám már nincs, hogy ez is indokolt volt számomra. Nehezebb lett volna hit nélkül.” (FT15)

A fogvatartottak a vallás és a spiritualitás eszközeivel gyakran megpróbálják visszaszerezni a kontrollt életük felett önmaguk megváltoztatásával (Abu-Raiya – Pargament 2015, Clear – Sumter 2002, Thomas – Zaitzow 2006). Vallják, nem ítélik meg, nem követelődnek, lépéseket tesznek az önmegtartóztatás irányába, akár sok mindent megvonnak maguktól, ahogyan ezt a 10. számú fogvatartott is említette az interjúban.

„Mert, hogyha megkérdezik tőlem, hogy mire van szükségem akkor a vallásból kiindulva mindig azt mondom, hogy semmire. És tényleg nem, tehát hogyha

KÖZELKÉP

úgy vesszük gyakorlatilag nekem ez hátrány, mert nyilván szükségem lenne sok mindenre. De nem fogom mondani, merthogy nem akarom őket se terhelni és a vallás arra erősít.” (FT10)

A vallásos emberek esetében gyakran megjelenő érzés az alázat, amely közvetett módon, de befolyásolni képes a viselkedést (Emmons – Paloutzian 2003). Sárík is kiemeli ezt munkájában, véleménye szerint a vallásos emberek körében a hála, a megbocsátás és az alázat nagyobb szerepet kap hétköznapi szinten, ami pozitív hatást gyakorol a személyiség egészére is. (Sárík 2016: 67). Megjelenik ez az interjúválaszokban is, a 15. számú fogvatartott így fogalmazta meg, milyen változások következtek be az életében a vallásnak köszönhetően.

„Valahogy a presztízst is elhagytam. Nincs presztízsz. Most megfogom a partvist, a felmosót, takarítok minden nap, ha kell itt is, nem érdekel, ki mit szól. Ez a helyes, úgy érzem.” (FT15)

A vallás gyakorlása, a Biblia olvasása megnyugtató erővel hat, türelemre neveli a fogvatartottakat, érzelmi stabilitást ad, feltölt energiával, ahogyan ezt kutatásaiban Lee és Ashton is megállapítja (Lee – Ashton 2012, McCullough – Willoughby 2009). Egybecsengenek ezzel az interjúalanyaink válaszai is, a vallásosság hozzájárul az érzelmi stabilitáshoz, kiegyensúlyozottabbá teszi a személyiség egészét, pozitívan hat a testi, lelki egészségre, erre utal a 14. fogvatartott interjúválaszában.

„[...] más lenne hit nélkül, nem lenne ennyire kiegyensúlyozott és egy békésnek mondható még idebent, ha lehet így mondani, és kiegyensúlyozott, mert mert akkor úgy élném meg a hétköznapiakat, hogy feszélyezve, idegeskedve, ugye ez sem sikerült, most nem engedtek ki, most nem kaptam esetleg egy levelet meg, vagy nem tudtam telefonálni. Még ezeket úgy fogom jelenleg föl, hogyha nem sikerült, most nyilván ennek volt egy oka, majd holnap sikerülni fog, és akkor ezt én harmonikusan élem meg itt a nemleges dolgot is. [...] ha valami felidegesít fogom magam mérgesen kiveszem a Bibliát, szívem szerint a falnak is tudnám csapni, mindegy hol valahol fellapozom, elkezdem olvasni és akkor megnyugodok. Próbálok nem feldúltan ingerülten, agresszívan vagy egyéb módon reagálni, vagy negatívan levezetni, hanem inkább tényleg asszertívan.” (FT14)

A vallásosságnak egyik potenciális ereje a közösségiségében van, különösen egy olyan világban, amely az individualizmus nagymértékben teret nyert – fogalmaz Lasch (1996). A szakirodalom beszámol arról, hogy a vallásosság megélése során a társas támasz, a valahová tartozás, a másokkal való kapcsolódás kiemelt erőforrás lehet a mindennapok kihívásaival, stresszel való megküzdésben (Fox 1982, Parga-

KÖZELKÉP

ment – Feuille – Burdzy 2011, Stauder 2008), „a vallás, illetve a vallási közösséghez tartozás az elérhető támogató kapcsolatok számát növelheti” (Kézdy et al. 2010: 2). A vallásosság közösségi aspektusában azáltal képes hatást gyakorolni, hogy „hasznos és tartalmas programokban való részvétel mellett intézményi keretrendszerében kötődést, elkötelezettséget biztosít” (Sárik 2016: 60). Ez a pozitív hatás tetten érhető számos interjúalany válaszában is, ahogyan például a 7. és a 11. sz. fogvatartott is megfogalmazta:

„Tulajdonképpen, ami a vallásomat erősíti, az a közösség.” (FT7)

„Azokkal az emberekkel egy közösségbe menni, akik hittestvérek, akik valóban szeretik Jézust, akik valóban kapcsolatban vannak istennel, aki őszintén imádkoznak.” (FT13)

Thomas és Zaitzow ezt a hatást a bandához, csoporthoz tartozáshoz (gang affiliation) hasonlította, mivel mindkettő olyan szubkultúra formaként jelenik meg, amely elősegíti, hogy a fogvatartott megbirkózzon a bebörtönzés hatására érzett érzelmi izolációval, elszigetelődéssel, emellett elősegíti a szolidaritás érzésének felébredését (Thomas – Zaitzow 2006).

A vallás által nyújtott segítségek közé soroljuk az átkeretezés eszközét, amely szintén több interjúalany válaszában is tetten érhető. Az átkeretezés gondolkodásunk sajátosságát jelenti, ugyanis mindig valamilyen értelmezési keretet használunk az életünkben. A vallásos személyek által használt megküzdési stratégiák egyike a nehéz helyzetek pozitív átértékelése, a támaszkeresés Istenben, amikor a vallásos ember Isten szeretetében és gondoskodásában bíz, ez a magatartás gyakran megjelenik fogvatartottak körében is (Kézdi 2006, Maruna – Wilson – Curran 2006, Said – Butler 2023, Tversky – Kahneman 1981), ahogyan ez tetten érhető például a 7. sz. és a 10. sz. fogvatartottak válaszában is.

„És hogyha nem lett volna vallás, akkor talán még mindig azt a miérteket keresnénk, még mindig ott tartanánk, hogy ugyanúgy, mint az összes többi ember, aki nem vallásos, hogy háborog, panaszkodik [...] Lehet, hogy kéne, de most idebent megkapok mindent, odahaza van minden az otthoniaknak, úgy-hogy jól elvagyok, ők is jól vannak.” (FT7)

„Az ember, amikor lebontja, aztán felépíti magát és akkor megpróbál bizonyos dolgokra ráállni.” (FT10)

A vallásos értelemdadás, átkeretezés hatékonyan működik, ha „a személy Isten szeretetét, akaratát fedezi fel az eseményekben, és hiszi, hogy az események Isten irányítása alatt állnak” – fogalmaz Kézdi (Kézdi 2006: 80), amely megállapítás egybeesik az

KÖZELKÉP

interjúalanyok válaszaival is. Néhány válaszdó megmagyarázhatatlan pozitív élményekről beszélt, a 15. sz. fogvatartott számára Isten szeretete igen intenzív érzékként jelent meg.

„Az a helyzet, hogy nagyon sok olyan élményem volt, például volt olyan, hogy dicsőítettem az Urat többekkel a színpadon és egyszer csak egy nagy forróság és nagy melegség átvált és úgy elkapott a sírás, hogy a gitárt is majd' el kellett dobnom, nagyon nehezen tudtam visszatartani. És akkor voltunk vagy harmincan vagy huszonöten a gyülekezetben [...] és akkor vagy tizenöt ember ugyanúgy elkezdett sírni meg a pásztor is ugyanúgy könnyezett, hát olyan jó élmény volt, hogy nem azért sírtam merthogy, olyan rossz minden, hanem olyan mintha átölelt volna.” (FT15)

A büntetés utáni élet és a vallásosság kapcsolata

A narratívák elemzésekor arról is szerettünk volna képet kapni, hogy az egyén milyen szerepet prognosztizál a vallásnak az életében, különösen a szabadulás utáni éveit tekintve. A 20. század végén, 21. század elején megszülető szociológiai-kriminológiai kutatások kiemelik a vallás megtartó, bűnmegelőzésre ható erejét, és nemcsak lélektani szempontokat vizsgálva, ahogyan erre fentebb is utaltunk. A vallási tanítások egyes elemei, a rítusok jelentősége, az azonos gondolkodások egymásra hatása jelenik meg a vallásos élet értékelésével kapcsolatos elméletekben (Földvári 2003), a lélektani befolyás mellett a (vallásos) közösség megtartó erejére is reflektálnak ezek a kutatások (Sárik 2016). A közösség nemcsak a börtönfalakon belül képes a fogvatartottat megtartani, és ez a tény kirajzolódni látszik a fenti narratívaelemzésekből is, de a szabadulás után is reménysugárként van jelen az életében. Egyrészt biztosítja a valahova tartozás érzését, az értelmes, értékes programokon való részvétel lehetőségét. A vallásosság, a spiritualitás jelentősége pedig megjelenik az egészségre gyakorolt hatás reflektálásában (például a szerfogyasztás elhagyásában, a depresszióval való megküzdésben), illetve a reziliencia elemeként is. Hosszútávon a vallásos hit képes a személyiség formálására is, a deviáns magatartások átkeretezésében segítséget nyújt, a normakövető magatartás kialakításában segít (Clemmer 1940, 1958), így közvetett módon a bűnisméltásra is befolyása van. Ebben a folyamatban tehát mind a vallás, a hit spirituális oldala, mind pedig a hittel élő közösségek megtartó ereje nagy szerepet vállal (Pargament – Park 1997, Pargament – Brant 1998, Sárik 2016).

A fenti motívumokat kerestük mi is a vallásnak a börtönbüntetés utáni életben vállalt szerepét feltérképezendő. Az általunk elemzett narratívák jelentős részében megjelenik a vallási közösség megtartó ereje, talán ez az a vélekedés, ami a leghangosabban rajzolódik ki a börtönbüntetés utáni életet reflektáló narratívákból.

KÖZELKÉP

Ennek egyrészt oka lehet az is, hogy a hosszú elzárást követően a fogvatartott valamilyen (értékteremtő) kapaszkodót keresve, optimálisnak ítéli meg egy hitközösséghez való tartozás lehetőségét. Ez fakadhat a bűnelkövetés előtti életre visszanyúló, vagy a börtönfalak között tett „fogadalomból” adódó okokból, ahogyan az alábbi fogvatartotti idézetekből is látható:

„Nekem biztos, hogy fog folytatódni a vallásgyakorlat, mert [...] ott van a templom nem messze, két utcára van tőlünk, és folyamatosan, amikor kint voltunk, együtt jártunk a családdal, barátok, ismerősök és még van olyan ismerős, aki még él, kilencvenkét éves és együtt voltam velük gyerekként a templomban. És alig várja, hogy hazamenjek és együtt elmenjünk a templomba. Azt mondta, hogy [...] meg szeretné élni, hogy együtt elmegyünk a templomba.” (FT3)

„Szeretnék gyülekezetet, meg ilyesmit. [E]z egy fogadalom számomra. Ezt 10 éve tettem meg, ha szabadulok, minden vasárnap elmegyek a templomba. Ez egy gyerekkori akárm, hogy anyu nem tudott minket hordani.” (FT16)

A vallásos közösséghez tartozáshoz természetesen hozzákapcsolódik a szolgálatteljesítés iránti igény is. A börtönfalakon belül megélt hit „előnyei” között, korábban láthattuk, erőteljesen jelen van az egyén saját maga fontosságának promotálására vonatkozó szükséglet, az az iránti vágy, hogy ő maga is referenciaszeméllyé váljon. Ez megjelenik akár abban a vélekedésben, hogy a hitben az egyén megélheti, hogy Isten számára fontos, illetve konkrét szolgálat esetén ő maga is visszaadhat valamit mindabból, amit a vallástól kapott. Daniel szerint a börtönfalakon belül hivatkozási alappá váló fogvatartottak körében kevésbé fellelhető a reményvesztettség érzése, az öngyilkossági, önsértési szándék (Daniel 2006). Úgy véljük, hogy ennek hatása kiterjedhet a szabadulás utáni életre is.

„Én úgy érzem, hogy meghatározó szerepe lenne a vallási életnek, illetve a hitnek, mert a megfelelő közösség megtalálása után szerintem egy teljesen beilleszkedhető életet tudnék kialakítani. Tehát a szabadulás utáni életemet én mindenféleképp szolgálattevéssel álmodtam..., vagy gondolom is, illetve képzelem el és tervezem, hogy a megfelelő közösséget megtalálva, oda beilleszkedve és tényleg csak akár szolgálatot egy kántori állással, vagy egy valamilyen szereppel betölteni.” (FT4)

Egyes interjúkból a fogvatartottnak az a terve rajzolódik ki, hogy ő – mint börtönviselt – kifejezetten fogvatartottakkal, elkövetőkkel kapcsolatos munkát kíván végezni, mintegy referenciaként állva előttük.

KÖZELKÉP

„Van még egy-két dolog, amit létre szeretnék hozni, [...] nem csak a baptisták keretein belül, hanem pár szervezettel együtt szeretnék dolgozni. A-ékkal is szeretnék összedolgozni, meg Magyarországon a német katolikus gyülekezeti csoportban is. A fogvatartottak, akik már szabadultak, ott egy kicsit nézni, ügyelni rá, hogyan alakul az élet, mit lehetne tenni. Van egy pár dolog.” (FT14)

„[É]n is elmehetnék velük másik börtönbe, rabokhoz, mint hogy ők bejönnek például ide, mert ővelük is van három olyan személy, aki valamilyen bűncselekményért már ült börtönbe’. Letöltötte a bűncselekményét, elvégezték börtön-évek alatt a kurziót, és most ugye, mint szabad civil emberek kurziót végeztek, ugyanúgy mehetnek a büntetés-végrehajtási intézetekbe.” (FT11)

A gyermekekkel, fiatalkorúakkal való bűnmegelőzési munka is sok beszámolóban teret nyer, többek között a 15-ös és 16-os számú fogvatartotti beszámolókból is:

„Valamint most nagyon szívemen viselem az olyan gyermekeknek a sorsát, akik szülők nélkül nőnek fel, vagy mélyszegénységben élnek. Itt a tiszalöki gyermekotthon 4-es számú gyermekotthonnak szoktunk is élelmiszer-, vagy ruhacsomagot küldeni, mikor mit, éppen ahogy összegyűlik, többen is. A gyerekekkel szeretnék majd – ha nem is úgy, hogy a környezetemben foglalkozni – hanem úgy szeretnék nekik segíteni, hogy egy kicsit jobb életük legyen.” (FT15)

„[V]annak ezek a 13–14 éves gyerekek, most már nyomják a gurukat sajnos és [...] magam köré gyűjteni őket, [...] ha nem is tudok egy termet bérelni, vagy valami, otthon egy nappaliba, vagy valami..., próbálni elmesélni nekik az én élettörténetemet. Mesélni nekik, hogy én hogy találtam meg valamilyen szinten az Urat, soha az életemben, soha nem olvastam el a Bibliát. A börtönben olvastam el először. Kint sose olvastam volna el. [...] Talán szeretném nekik minden alkalomnál, csak hogy egy igen lehessen. Aztán ezzel, akár ami mondjuk 3 hónap, megismerjék a Bibliát. Ha már csak egy embert érintene meg, már jó lenne.” (FT16)

Az utolsó idézetben kifejezetten jól látható tehát, hogy a hitre, mint bűnmegelőzési lehetőségre is tekintenek az elítéltek, amelynek gyakorlásával a normakövető magatartás elsajátítható. Ezen kívül, amikor a börtönviselt egyén referenciaszeméllyé lép elő, az nemcsak a saját magával kapcsolatban kialakított pozitív véleményt erősítheti, hanem megerősített hatást is gyakorolhat a bűnelkövetésbe belesodródni kezdődő fiatal életekben. Ezek a vélekedések fontos értéknek jelennek meg a büntetés letöltése utáni élet vizionálásában.

Ugyanakkor egyes beszámolókból az is kiderül, hogy a fogvatartottak számára az is szempont, hogy jó közösségbe kerüljenek: *„nehogy egy ilyen lébec gyülekezetbe’*

KÖZELKÉP

találjam magam” (FT15), és emiatt biztosan segítséget fognak kérni majd a lelkészüktől. Az abbéli félelmek is megfogalmazódnak, hogy mi történik, ha nem fogadja be őket a közösség az ő múltjukkal. Sok esetben nem is a büntetés letöltése okoz nehézséget a fogvatartott számára, hanem annak elképzelése, hogy mi lesz utána. Ebben azonban a hit nagy megtartó erőként van jelen.

„Ezt letudom becsülettel és utána kezdődik a neheze, hogy a kinti életben, hogy tudok majd helytállni. Egy félelmem van, hogy hogy fogok én magamnak olyan hívő közösséget találni, egy gyülekezetet, ahol engem el fognak fogadni. 15 év börtön után nyilván dolgozni fogok, mert nagyon jó szakmám van és az idén érettségizek is, de hogy mennyire ítélező a kinti közösség, ezt nem tudom. Nyilván nem, lehetnek azok, lehet, csak az én félelmem. Majd meglátjuk. Nagyon szeretnék. Kint lesz a neheze, azt tudom, de én helyt fogok állni.” (FT15)

A társadalommal kapcsolatos prekonceptciók néhol eltúlzottként jelennek meg a fogvatartotti narratívákban, ám ezek az „előítéletekkel” szennyezett vélekedések nem segítik a fogvatartottat abban, hogy szabadulása után tiszta lappal induljon. Az alábbi fogvatartotti idézetben kevésbé jelenik meg a vallás jelentősége, annak ellenére, hogy ő az, aki kijelenti, hogy „hát, hogy máshogy lehet megmaradni vallás nélkül most ebben a civilizációban? Szerintem ez nekem kell is, illetve már nem úgy kell, hogy én meg fogom tartani, hanem nem tudom elképzelni a napomat nélküle” (FT10), inkább az attól való félelem, hogy nem fog tudni megfelelően beilleszkedni a társadalomba. Igaz, hogy a lenti elítélt meglehetősen hosszú elzárást tölt a börtönben, tehát nehezen képes jövőt tervezni.

„[I]tt most arról van szó, hogy igenis az embereknek azt kéne megnézni a megbocsátáshoz, hogy az ember az milyen most. Tehát nem azt várom, és sőt én nem várok úgy megbocsátást, nyilván azt se tudnák, sokan nem tudják, hogy mit tettem, meg nem is tudják azokról az emberekről, hogy mit tettek. [...] ha már kijön egy ember a börtönből, akkor már azt mondják, hogy ott egy bűnöző. [...] De amikor én élném azt a kis egyszerű életet, és megenném mondjuk a bundáskenyeret, vagy a rántottát, ezek nagyon egyszerű dolgok, de például 10 éve nem ettem bundáskenyeret. Tehát egy ilyen dologba belegondolva, akkor, hogyha én lemegyek valahova és azt mondják, hogy várjál csak, ez nem most jött ki a börtönből? És kitalál rám valamit, akkor most én mindig egy diktafonnal, illetve mindig egy bekamerázott, mint az autókban a kis kamera, olyannal legyen én is bekamerázva, amikor elmegyek a boltba egy tejért? Csak azért, hogy biztosítsam magam azzal, hogy ne legyen egy olyan utálat tárgya, ami még vissza is hat rám? Mert mondjanak rólam akármit, engem nem érdekel. De viszont, hogyha ok nélkül tesznek valami ilyesmit, akkor az zavarni fog, és ezt a megbocsátást szeretném az emberektől.” (FT10)

KÖZELKÉP

A megbocsátás aktusa talán a hittel élő közösségekben könnyebben, gyorsabban elvárható, mint más közösségekben, az elítéltek talán ilyesfajta nyitottságot is várnak azoktól a csoportoktól, melyekbe szabadulásuk után bekerülnek.

A fenti narratívák némelyikéből kirajzolódik a szolgálat iránti igény, ami kifejezetten a segítő attitűd promotálását helyezi fókuszba. Ezek némelyikében tetten érhető a fenti idézetből is jól látható fogvatartotti szükséglet, mégpedig a börtönviselték és a társadalom közötti híd építésének szükségessége. Hiszen hosszú távon ez is biztosítja azt, hogy a börtönből szabaduló integráns részét képezhesse annak a közösségnek, amelybe visszakérül.

„Én mióta bent vagyok, létrehoztam egy alapítványt, az [...] nevű alapítványt. És én egy olyan csapatot hozok létre, ami hitben él elsősorban, és segíteni fogjuk az elesetteket a börtönben, a börtönhöz közeli embereket, azoknak a családját és a sértetteket, akik sérültek ebbe' a dologba', egy hidat szeretnék építeni a börtönlakók és a társadalom közé, mert nagyon nagy gát van közöttünk, nagyon-nagyon gyűlölnek bennünket.” (FT2)

Érdekes szempontként rajzolódik ki a fogvatartotti beszámolókból a vallásos élet és a munkalehetőség közti összefüggések reflektálása. A fogvatartotti munkáltatás az egyik legerősebb nevelési, korrekciós – tehát reintegrációs – célt szolgáló eszköz (Ivanics 2022, Czenczer – Sztodola 2020), a vallás spirituális és közösségi hatásai is szintén letagadhatatlanok a reintegrációs célokat szem előtt tartva, így a kettő „kombinálása” kézenfekvőnek tűnik. Adott esetben „könnyű” munkalehetőséget (legalábbis a munkakeresés szempontjából egyszerűbb, ha az egyén organikusan kerül egy közösségbe, amely a lelki és anyagi fejlődését egyaránt szolgálja) is jelenthet a fogvatartott számára, így alapvetésnek tűnik, hogy egyes elítéltek a hittel élő közösségekre nemcsak, mint spirituális közösségek tekintenek, hanem munkavégzési lehetőséget is látnak bennük. A munka, amely „megóv a bajtól”, hiszen felelős polgárrá tesz, és a hit gyakorlásának lehetőségeire az alábbi, 14-es fogvatartotti narratíva szolgálat példát az általunk felvett interjúkban.

„Viszont most én aktívabb szeretnék lenni már csak azért is, mert olyan közösségbe fogok visszamenni, [...] olyan helyen fogok dolgozni első pár évemben, ahol egy kicsit aktívabban tudok a hitközösségbe menni. Nemzetközi projekt koordinátorként a baptistákhoz fogok menni itt Magyarországon. Nem hagyhatom el az országot, amíg nem telik le a feltételes és nekem a baptistáknál van egy elhelyezési lehetőségem. Szóval nekem vannak alapjáraton terveim, hogy aktívabban szeretném most már egy kicsit és nem lesodródni, mert az mindig bajba került [sic!].” (FT14)

KÖZELKÉP

A praktikus magyarázatokon túl a hit spirituális jelentősége is kirajzolódni látszik az idézetekből. Amikor nincs különösebben ehhez kötődő „érdek”, terv, hanem amikor a fogvatartott önmagának is megfogalmazza, hogy „csak [a hitnek] lesz szerepe, mert nem szeretnék visszakerülni, nem szeretnék újra rálépni arra az útra, amint voltam. Így, hogy megismertem az Urat, kialakult egy olyan istenfélelem, hogy nem lehet más. Nincs más út, csak ez. Nyilván lenne választásom, mert ott a szabad akarat, de én ezt szeretném kizárni, ezt a rosszat, a sátáni oldalt.” (FT15) Ez egyúttal a 2. számú kutatási kérdésünkben felvetett állítás igazolása is, miszerint a hit megélése, a vallásgyakorlásra jelentőségteljes hatást tesz az egyén magatartására és ezen keresztül életkilátásaira is.

A saját élet hasznosságának bizonyítása iránti igény is fellelhető egyes narratívákban, bár kevés az esély bizonyítani – akár az ítélet hossza, akár a betöltött kor miatt – mégis arra vágyik a megkérdezett, hogy ez a lehetőség megadasson neki:

„[B]ízok abban és hiszek benne, hogy nekem még valamit tennem kell. Eddig is mindig megtettem mindent, amit tudtam. Tehát én többezer fiatallal foglalkoztam azért, hogy az igazságért, meg a hazáért is tettem valamit, [...] adjon még nekem lehetőséget, hogy bizonyíthassam azt, hogy tényleg egy hívő ember vagyok.” (FT8)

„A feltámadás emléke. Én abban reménykedek. [...] Mármint nem a szó szerinti feltámadásban, hanem a megújulásban, hogy majd egyszer kimegyek, megújulok, és akkor feltámadok.” (FT9)

Összegzés

Kutatásunk legfőbb célja annak megértése volt, hogyan segíti a fogvatartottakat a vallás a hétköznapi nehézségeivel, kihívásaival való megbirkózásban, milyen meghatározó szerepe lehet a vallásosságnak a lelki egészség megőrzésében. Ezzel összefüggésben vizsgáltuk a börtönbe kerülésük előtti helyzetet, származási családjuk vallásosságát és az önálló életszakasz ilyen jellemzőit, valamint kérdéseket tettünk fel szabadulásuk utáni terveikre is. Jelen tanulmányban a büntetés alatti és a büntetés utáni élet és a vallásosság összefüggéseit elemeztük részletesebben.

A fogvatartottak börtönben folyó életének vizsgálatára vonatkozóan három kutatási kérdést fogalmaztunk meg. Az első kutatási kérdésünk – amely szerint a börtönbüntetés olyan válsághelyzet az egyén életében, amely nyitottá teszi őt a vallási értékrend felé – igazolást nyert. Ez egy összetett jelenség, okai között szerepel a talajvesztés érzete mellett a korábbi tettek valós megbánása is, ahogyan ez az interjúválaszokban is megjelent. A válaszokból megerősítést nyert, hogy a vallásosságnak egyik potenciális ereje a közösségiségében van, a vallásosság megélése során a vala-

KÖZELKÉP

hová tartozás, a másokkal való kapcsolódás kiemelt erőforrás lehet válsághelyzetben, így a mindennapok kihívásaival, stresszel való megküzdésben. A vallásosság közösségi aspektusában intézményi keretrendszerében kötődést, elkötelezettséget biztosít, amely pozitív hatás tetten érhető számos interjúalany válaszában is. (Fox 1982, Pargament – Feuille – Burdzy 2011, Sárík 2016, Stauder 2008) Ebben a kialakult válsághelyzetben nyújt segítséget, továbbá az átkeretezés eszköze, amely szintén több interjúalany válaszában is tetten érhető.

A fogvatartottak beszámoltak arról, ami a szakirodalomban is megjelenik, hogy a krízis során támaszt keresnek és találnak Istenben, mivel egyes eseményekben Isten szeretetét és akaratát vélik felfedezni (Kézdi 2006, Maruna – Wilson – Curran 2006, Said – Butler 2023, Tversky – Kahneman 1981).

Második kutatási kérdésünk szerint a vallásosság befolyásolja az egyén értékrendjét, ezen keresztül a világ jelenségeihez való viszonyulását, ez a befolyásoló szerepe tükröződik az egyén magatartásán és életkilátásain is. Kutatási eredményünk, a felvett interjúk elemzése összecseng az értékrend megváltozására vonatkozó felfogással, ilyen módon igazolhatjuk Sárík arra vonatkozó meglátását, hogy *„önmagában a vallásos aktivitás 'más', speciális lelkiállapotot eredményez, célt ad az életnek, hatást gyakorolhat akként, hogy azokat a pozitív karakterjegyeket fejleszti, amelyek csökkentik a testi és lelki betegségeket”* (Sárík 2016: 66). Az interjúválaszok rámutattak arra, hogy a vallásos felfogás növeli az együttérzésre való képességet és a kontroll érzését, átsegít a nehéz élethelyzeteken, plusz energiával tölti fel az embert, akár egy közeli hozzátartozó halálára is másképp tud tekinteni. A vallás, a valahová tartozás érzése segítheti őket abban, önmegtartóztató életmódot folytassanak, előtérbe kerül a hála, a megbocsátás és az alázat, háttérbe szorul a presztízs.

Harmadik kutatási kérdésünk arra vonatkozott, hogy a vallásos fogvatartottak alacsonyabb biztonsági kockázatot jelentenek. Ebben a kutatási kérdésben meghatározott feltételezésünk is igazolást nyert, a vallás hatására a fogvatartottak nagyobb arányban gyakorolnak önuralmat, próbálják meg visszaszerezni a kontrollt életük felett önmaguk megváltoztatásával. A vallás valóban visszatartó erővel bír számukra, az interjúkérdésekre adott válaszokban megjelenik a hit, mint rossz cselekedetektől visszatartó, megtartó erő. Az interjúalanyok narratívái egybecsengenek a kutatók megállapításaival, a vallás gyakorlása türelemre neveli a fogvatartottakat, megnyugtató erővel hat, energiával tölti fel őket, elmondhatjuk, hogy a Biblia olvasása kiegyensúlyozottabbá teszi a személyiség egészét (Lee – Ashton 2012, McCullough – Willoughby 2009). Az interjúalanyok válaszaiban is megjelenik, hogy a vallásosság hozzájárul az érzelmi stabilitáshoz, pozitívan hat a testi, lelki egészségre, a fogvatartottak megpróbálják visszaszerezni a kontrollt életük felett önmaguk megváltoztatásával.

Kutatásunkban arra is kíváncsiak voltunk, mely körülmények hangsúlyosak a fogvatartottak számára, mint kapaszkodók szabadulásuk után. Ezen kérdéskör vizsgálata során két terület fontossága körvonalazódott, a közösség ereje és a munka-

KÖZELKÉP

lehetőség kérdésköre. Az egyik legfontosabb tényező a (vallásos) közösség megtartó ereje (Sárik 2016), amely az általunk elemzett interjúválaszok jelentős részében is tetten érhető, sőt, talán ez az a vélekedés, ami a leghangsúlyosabban rajzolódik ki a börtönbüntetés utáni életet reflektáló narratívákból. A közösség megtartó erejére reflektálva a fogvatartottak válaszaiban megjelenik a szabadulás után valamilyen vallásos közösséghez tartozás igénye, azonban félelmeket is megfogalmaznak, tartanak attól, vajon a közösség befogadja-e őket a múltjukkal. A szabadulás utáni időszakra vonatkozó terveket vizsgálva központi jelentőségű továbbá a vallásos élet és a munkalehetőség közti összefüggések hangsúlyozása. Több interjúalany válaszában is megjelent az az igény, hogy szabadulásuk után ők maguk is referenciaszeméllyé váljanak, terveik között szerepel például kifejezetten fogvatartottakkal, elküvetőkkel való tevékenység, vagy gyermekekkel, fiatalokúakkal való bűnmegelőzési munka végzése.

A fogvatartottak társadalomba történő visszailleszkedésén túlmutatóan az interjúk elemzése során a narratívák némelyikéből nemcsak a reintegráció igénye rajzolódik ki, hanem a szolgálat iránti igény is megfogalmazódik, kifejezetten a segítő attitűd előtérbe helyezésével. A példaképként való kiemelkedés, a segítő attitűd megjelenése további megtartó erőként segítheti a fogvatartottakat szabadulás utáni életük alakításában, életkilátásaik legelőnyösebb kiformálásában. Némely fogvatartottnál látható a börtönviselték és a társadalom közötti híd építésének szükségességére vonatkozó szükséglet.

„Én mióta bent vagyok, létrehoztam egy alapítványt, az [...] nevű alapítványt. És én egy olyan csapatot hozok létre, ami hitben él elsősorban, és segíteni fogjuk az elesetteket a börtönben, a börtönhöz közeli embereket, azoknak a családját és a sértetteket, akik sérültek ebbe' a dologba', egy hidat szeretnék építeni a börtönlakók és a társadalom közé, mert nagyon nagy gát van közöttünk, nagyon-nagyon gyűlölnek bennünket.” (FT2)

Véleményünk szerint hosszú távon ez is biztosíthatja azt, hogy a börtönből szabaduló integráns részét képezhesse annak a közösségnek, amelybe visszakerül, amely – lévén egy élhető társadalomban való együttélés alapvető fundamentuma – mindannyiunk közös érdeke.

Irodalom

- Abu-Raiya, H. – Pargament, K. I. (2015): Religious coping among diverse religions: Commonalities and divergences. *Psychology of Religion and Spirituality*, 7(1): 24–33. <https://doi.org/10.1037/a0037652>
- Allport, G. W. (1960): *The individual and his religion: A psychological interpretation*. New York, Macmillan.

KÖZELKÉP

- Babbie, E. (2001): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest.
- Buda B. (2012): Empátia. A beleélés lélektana. Folyamatok, alkalmazás, új szempontok. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest.
- Camp, S. D. – Daggett, D. M. – Kwon, O. – Klein-Saffran, J. (2008): The effect of faith program participation on prison misconduct: The life connections program. *Journal of Criminal Justice*, 36(5): 389–395.
- Clear, T. R. – Sumter, M. T. (2002): Prisoners, prison, and religion: Religion and adjustment to prison. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3–4): 125–156. https://doi.org/10.1300/J076v35n03_07
- Clear, T. R. – Hardyman, P. L. – Stout, B. – Lucken, K. – Dammer, H. R. (2000): The value of religion in prison: An inmate perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16(1): 53–74. <https://doi.org/10.1177/1043986200016001004>
- Clear, T. R. – Sumter, M. T. (2002): Prisoners, prison, and religion. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3): 125–159.
- Clear, T. R. – Hardyman, P. L. – Stout, B. – Lucken, K. – Dammer, H. R. (2000): The value of religion in prison: An inmate perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16(1): 53–74.
- Clemmer, D. (1940/1958): *The Prison Community*. Rinehart and Co., New York.
- Czenczer O. – Sztodola T. (2020): A biztonsági tiszti munka jogi és szakmai vonatkozásai. NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest.
- Dammer, H. R. (2002): The reasons for religious involvement in the correctional environment. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3–4): 35–58.
- Daniel, A. E. (2006): Preventing Suicide in Prison: A Collaborative Responsibility of Administrative, Custodial and Clinical Staff. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 34(2): 165–175.
- Denzin, N. K. (1970): *The Research Act*. Aldine, Chicago.
- Denzin, N. K. (2018): *The Qualitative Manifesto: A Call to Arms*. Routledge Education Classic Edition.
- Dezutter, J. – Soenens, B. – Hutsebaut, D. (2006): Religiosity and mental health: A further exploration of the relative importance of religious behaviors vs. religious attitudes. *Personality and Individual Differences*, 40(4): 807–818. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.08.014>
- Emmons, R. A. – Paloutzian, R. F. (2003): Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*, 54(1): 377–402. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145024>
- Fox, J. G. (1982): *Organizational and racial conflict in maximum security prisons*. MA, Lexington Books, Lexington.

KÖZELKÉP

- Fox, J. G. (1982): Organizational and racial conflict in maximum security prisons. Lexington, MA, Lexington Books.
- Fox, K. – Zambrana, K. – Lane, J. (2011): Getting In (And Staying In) When Everyone Else Wants to Get Out: 10 Lessons Learned from Conducting Research with Inmates. *Journal of Criminal Justice Education*, 22(2): 304–327. <https://doi.org/10.1080/10511253.2010.517774>
- Földvári M. (2003): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle*, 13(4): 20–33.
- Gorard, S. (2004): Combining Methods in Educational and Social Research. Open University Press, Berkshire
- Ivanics Zs. (2022): A fogvatartotti munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtásban és a tágabb társadalmi viszonyrendszerben. Doktori disszertáció. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Johnson, B. R. (2004): Religious programs and recidivism among former inmates in prison fellowship programs: A long-term follow-up study. *Justice Quarterly*, 21(2): 329–354.
- Johnson, B. R. – Larson, D. B. – Pitts, T. C. (1997): Religious programs, institutional adjustment, and recidivism among former inmates in prison fellowship programs. *Justice Quarterly*, 14(1): 145–166.
- Jones, R. A. – Schmid, T. (2000). *Doing time: Prison experience and identity among firsttime inmates*. Greenwich, CT, JAI.
- Kézdy A. – Martos T. – Urbán Sz. – Horváth-Szabó K. (2010): A vallásos attitűdök, a megküzdési módok és a lelki egészség összefüggései serdülő- és fiatal felnőttkorban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 11(1): 1–16 <https://doi.org/10.1556/Mental.11.2010.1.1> <http://real.mtak.hu/58263/1/mental.11.2010.1.1.pdf> (utolsó letöltés: 2023. 10. 26.)
- Kézdy A. (2006): *Krízisek és vallásosság. Hit és élet a felnőttkor küszöbén*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- Koenig, H. G. – McCullough, M. E. – Larson, D. B. (2001): *Handbook of Religion and Health*. Oxford University Press, Oxford.
- Kreager, D. A. – Kruttschnitt, C. (2018): Inmate Society in the Era of Mass Incarceration. *Annual Review of Criminology*, 1(1): 261–283. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-032317-092513>
- Lasch, C. (1996): *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lee, K. – Ashton, M. C. (2012): Getting mad and getting even: Agreeableness and Honesty-Humility as predictors of revenge intentions. *Personality and Individual Differences*, 52(5): 596–600. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.12.004>

KÖZELKÉP

- Lehoczki Á. (2020): A reintegrációs tisztviselők munkavégzésének alanyai: a speciális fogvatartotti csoportok jellemzői és egyedi szükségletei, valamint zárt intézeti kezelésük lehetőségei. Nemzeti Közszerológati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest.
- Maruna S. – Wilson L. – Curran K. (2006): Why god is often found behind bars: Prison conversions and the crisis of self-narrative. *Research in Human Development*, 3(2): 161–184. https://doi.org/10.1207/s15427617rhd0302&3_6
- McCullough, M. E. – Willoughby, B. L. B. (2009): Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychological Bulletin*, 135(1): 69–93. <https://doi.org/10.1037/a0014213>
- Mears, D. P. – Roman, C. G. – Wolff, A. – Buck, J. (2006): Faith-based efforts to improve prisoner reentry: Assessing the logic and evidence. *Journal of Criminal Justice*, 34(1): 351–367.
- Molnár Cs. (2016): Szövegkódolás a gyakorlatban: kézi, géppel támogatott és gépi megoldások. In: Sebők M. (szerk.): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. L'Harmattan, Budapest, 24–38.
- O'Connor, T. P. T. – Perreyclear, M. (2002): Prison religion in action and its influence on offender rehabilitation. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3–4): 11–33
- Pargament, K. I. – Brant, C. R. (1998): Religion and coping. In: H. G. Koenig (ed.): *Handbook of religion and mental health*. Academic Press 111–128 <https://doi.org/10.1016/B978-012417645-4/50075-4>
- Pargament, K. I. – Park, C. L. (1997): In times of stress: The religion–coping connection. In: Spilka, B. – McIntosh, D. E. (eds.): *The psychology of religion: Theoretical approaches*. Westview Press, 43–53.
- Pargament, K. I. (1997): *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press, New York.
- Pargament, K. I. – Feuille, M. – Burdzy, D. (2011): The Brief RCOPE: Current Psychometric Status of a Short Measure of Religious Coping. *Religions*, 2(1): 51–76. <https://doi.org/10.3390/rel2010051>
- Quina, K. – Garis, A. V. – Stevenson, J. – Garrido, M. – Brown, J. – Richman, R. – Renzi, J. – Fox, J. – Mitchell, K. (2008): Through the Bullet-Proof Glass: Conducting Research in Prison Settings. *Journal of Trauma&Dissociation*, 8(2): 123–39. https://doi.org/10.1300/J229v08n02_08
- Roman, C. G. – Wolff, A. – Correa, V. – Buck, J. (2007): Assessing intermediate outcomes of a faith-based residential prisoner reentry program. *Research on Social Work Practice*, 17(2): 199–215.

KÖZELKÉP

- Rowell, J. – Rodriguez, A. – Dammer, H. S. (1987): Religion in prison. In: Bosworth, M. (ed.): Encyclopedia of prisons & correctional facilities. London, Sage Publications, 1–7.
- Said, I. – Butler, H. D. (2023): Prison Religion: Exploring the Link Between Pre- and In-prison Experiences to Religious Activity. Crime & Delinquency, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00111287221143947>
- Sántha K. (2006): Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sárik E. K. (2016): Vallásosság, értékrend, ifjúság- a kriminológia kontextusában. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/17352/sarik-eszter-phd-2018.pdf> (utolsó letöltés: 2023. 11. 24.)
- Seidman, I. (2002): Az interjú, mint kvalitatív kutatási módszer. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Smit, Marieke (2010): Prisoners and Forgiveness. In: Allers, C. R. – Smit, M. (eds.): Forgiveness in Perspective. Amsterdam, Rodopi, 177–93.
- Stauder A. (2008): Stressz és stresszkezelés szerepe az esélyegyenlőségben. In: Kopp M. (szerk.): Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 10–19.
- Thomas, J. – Zaitzow, B. H. (2006): Conning or conversion? The role of religion in prison coping. The Prison Journal, 86(2): 242–259. <https://doi.org/10.1177/0032885506287952>
- Tversky, A. – Kahneman, D. (1981): The framing of decisions and the psychology of choice. Science, 211(4481): 453–458. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>
- Weaver, R. D. – Derek, C. (2015) Fresh start: A meta-analysis of aftercare programs for juvenile offenders. Research on Social Work Practice 25(2): 201–12.

KÖZELKÉP

A szociális dominancia lehetséges megnyilvánulásainak vizsgálata az online térben

Diskurzuselemzés a Finnek Pártja képviselőinek videós tartalmai alatt

MARKOVICS MÁRTON¹

ABSZTRAKT

A tanulmány során diskurzuselemzéssel vizsgáltuk a Finnek Pártja három legnagyobb YouTube követőtáborral rendelkező képviselőjének videói alá írt megjegyzéseket. A kutatás célja volt, hogy a szociális dominancia diskurzív megnyilvánulásai megállapíthatóak legyenek a kommentmezőben. Emellett szintén célul tűztük ki egy szociálisan domináns szavakat tartalmazó szólista validálását is. Ennek érdekében a szociális dominancia szakirodalmi előzményei szerint négy olyan nyelvi kategóriát állapítottunk meg, amelyek képezhetik a szociálisan domináns kommunikáció alapját. Az egyes kategóriák legnagyobb elemszámban előforduló szavait szófelhőn ábrázoltuk. A leggyakoribb kifejezések összegyűjtését követően három olyan külső csoport került meghatározásra, amellyel szemben a szociális dominancia releváns lehet. Ezek alapján az Európai Unió, a bevándorlók, valamint a hazai baloldal képezhetik a populista támogatók szemében az out-group kategóriáját. A hierarchikus kifejezések végül nem nyertek bizonyítást, mivel elenyésző elemszámban fordultak elő a mintában. A sikeresen validált kategóriákat egy keresztábrán ábrázoltuk, amelyből megalkottuk a Finnek Pártja támogatóinak négy különböző típusát aszerint, hogy milyen külső csoportot neveznek meg, illetve milyen gyakori szavak, kifejezések dominánsak az adott kommentkategóriákban. A szociális dominancia azonban nem olyan módon fejeződött ki, ahogyan eleinte feltételeztük, és a kommentelők az „igazi finn” személyeket tekintették egy szociálisan domináns szituáció elszenvedőinek. A jelenség hátterében feltehetőleg a Finnek Pártja populista politikai retorikája áll, ami a finneket, mint hátrahagyott, leértékelt helyzetben lévő személyeket igyekszik ábrázolni. Az autoriter, politikailag kirekesztő kategória jelenléte rámutat a politikai polarizáció finnországi terjedésére. Mivel mind a szociális dominancia orientáció, mind a politikai polarizáció hátterében a szociális identitás áll, ezért a későbbi kutatásokban releváns lehet ezen tényezők egymásra hatásának vizsgálata is.

KULCSSZAVAK: szociális dominancia orientáció, populizmus, Finnek Pártja, Finnország, közösségi média, kommentek

¹ Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program; markovics.marton@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

ABSTRACT

Exploring the possible expressions of social dominance in an online context Discourse analysis below the video contents of the representatives of Finn's Party

In the course of the study, discourse analysis was used to examine the comments posted under the videos of three representatives of the Finns Party with the largest YouTube following. The aim of the research was to identify discursive manifestations of social dominance in the comment field. In addition, we also aimed to validate a word list of socially dominant terms. To this end, we have identified four linguistic categories that could form the basis of socially dominant communication, based on the literature of social dominance. The words with the highest number of elements in each category were presented in a word cloud. After collecting the most frequent terms, three external groups were identified against which social dominance orientation may be relevant. These suggest that the European Union, immigrants and the domestic left may constitute the out-group category in the eyes of populist supporters. Finally, the hierarchical terms were not validated as they occurred in a negligible number of items in the sample. The successfully validated categories were plotted on a cross-tabulation, from which we created four different types of Finns Party supporters based on the out-group they named and the dominant common words and phrases in the comment categories. The presence of authoritarian, political out-group category points to the spread of political polarization in Finland. Since social identity underlies both social dominance orientation and political polarization, it may be relevant to examine both together in future research. Nonetheless, social dominance was not expressed in the way that was initially assumed and commentators perceived "real Finns" as the sufferers of a socially dominant situation. The background to this phenomenon is presumably the populist political rhetoric of the Finns' Party, which tries to portray Finns as people left behind in disadvantaged social positions.

KEYWORDS: social dominance orientation, populism, Finland, Finns Party, social media, comments

Bevezetés

A politikai jelenségekkel foglalkozó szociológusok korábban azt feltételezték, hogy a populista politikák csak az olyan országokban lehetnek sikeresek, ahol a pártrendszerek nem alkotnak szilárd struktúrákat, vagy az addigi stabil rendszerek gyors összeomlása következik be (Müller 2018). A finn példa azonban rácsúszott erre a megállapításra, hiszen Finnország több évtizede a parlamentáris demokrácia és a stabil pártrendszer mintaállamának számít, ahol a fékek és ellensúlyok rendszere biztosított. Emellett a populisták megjelenéséig nagymértékű politika konszenzus uralkodott a legtöbb társadalmi és politikai alapelv tekintetében (Korhonen 2012). A populista tendenciák megjelenése Finnországban a 2010-es évektől kezdődően figyelhető meg, amik a politikai rendszer addigi működésének eredményességét is megkérdőjelezték (Arter 2018). A populizmus finnországi terjedésében nagy szerepet játszott a Finnek Pártjának felemelkedése. A párt a 2011-es parlamenti választásokat követően tett szert jelentősebb parlamenti támogatottságra és retorikájában erőteljesen populista vonásokkal jellemezhető (Järvinieni 2022). Bár 2011-ben

KÖZELKÉP

19%-os eredményükkel még nem vettek részt a koalíciós kormány munkájában, azonban 2015-ben történetük során először a kormányzó koalíció tagjává váltak. A párt sikerében jelentős szerepet játszott, hogy olyan témákat emelt politikája középpontjába, amelyek a hagyományosan konszenzuális finn politikai életben újszerűnek számítottak (Korhonen 2012). Kezdetben az Európai Unió kritikája, majd később a finnség védelme a kis számú bevándorlóval szemben, olyan témák voltak, amelyekkel a párt jelentősen megosztotta a finn politikai életet (Hatakka 2016). A Finnek Pártjának feltörésében jelentős szerepet játszott az online aktivizmus (Puuronen 2014, Niemi et al. 2015). Az online térben ugyanis a választók szabadabban fejthették ki azokat a sok esetben szintén megosztó nézeteiket, amiket a konszenzuson alapuló finn médiában és politikai életben nem tudtak volna (Korhonen 2012). A legutóbbi 2023-as parlamenti választásokat követően a párt története során második alkalommal vált a kormányzó koalíció tagjává. Ez alkalommal egy erőteljesen jobbközép koalíció tagjaként a Centrupárttal, a Kereszténydemokrata Párttal, valamint a Svéd Pártjával összefogva. A megszorítások tervezett bevezetésével és a rasszista botrányokkal indító koalíció jövőjét egyelőre nehéz megjósolni. Az azonban már most látható, hogy az új kormány a továbbiakban kevesebb figyelmet szándékozik fordítani a bevándorlók életkörülményeinek javítására, és intézkedései során inkább a konzervatív értékeket fogja szem előtt tartani.²

A populista jelenségek megjelenésével párhuzamosan a 2009-es világválságtól kezdődően megfigyelhető volt a populista finn jóléti állam leépítése, és a neoliberais tendenciák térnyerése, ami az Esping Andersen (1990) által azonosított északi modell átalakításának az előszelét jelentette. Ez a folyamat egy sor kormányzati intézkedésben is megnyilvánult. A Sipilä-kormány Versenyképességi csomagja már a neoliberális gazdaságpolitika felé történő elmozdulást jelentette (Ruostetsaari 2015). A csomag keretében a nemzeti gazdaság eredményességének érdekében a munkavállalóktól elvonásra került összegeket a munkáltatók kapták meg. A csomag jelentős intézkedése volt, hogy a finn vállalatoknál dolgozó munkavállalók béréit három évre befagyasztották, így erre az időszakra nem kaphattak bérelemelést. Továbbá a fizetés nélküli túlóra évi maximumát 24 órára növelték. Jóllehet a Finnek Pártja elméletben elkötelezett a skandináv típusú jóléti rendszer mellett, a javak elosztásának tekintetében etnocentrista álláspontot fogalmaz meg, hiszen retorikájában olyan elosztási politikák bevezetését szorgalmazza, amely a fehér bőrű, keresztény, finn állampolgárok érdekeit tartja szem előtt, szemben a többségében muzulmán vallású, nem fehér bőrű és nem a keresztény kultúrához tartozó bevándorló háttérű személyekkel. Ezzel a hozzáállásával a Finnek Pártja a jóléti nemzetállam koncepcióját képviseli, ahol a redisztribúció során az etnikai homogenitás tekinthető a javak elosztását elsődlegesen meghatározó tényezőnek (Nordensvard – Ketola 2015). Amennyiben a társadalmi javak elosztásában egy ideológiáját és retorikáját tekintve

² <https://yle.fi/a/74-20026451>

KÖZELKÉP

kirekesztő párt – tanulmányunkban a Finnek Pártja – döntési jogkörrel bír, abban az esetben feltételezhető az, hogy a jóléti intézkedéseik inkább az általuk preferált „igazi finn”, keresztény és fehér bőrű csoportokat fogják előnyben részesíteni. Ez az elosztási mechanizmus hátrányosan érintheti az általuk nem kívánatos bevándorlóknak nevezett kisebbségi csoportokat (Keskinen 2013). Ezen túlmenően pedig a szociáldemokrata jóléti modell Esping Andersen (2017) által meghatározott alapjait, többek között az univerzális elosztást, valamint az általános emberi és szociális jogokat kérdőjelezhetik meg.

A szociális dominancia elmélete

A szociális dominancia elmélete egy szociálpszichológiai elmélet, ami azt feltételezi, hogy a társadalmi hierarchia felső pozícióiban helyet foglaló csoportok képviselői nagyobb mértékben elfogadóak a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségekkel szemben (Sidanius et al. 1994). A szociális dominancia elméletének (SDT) kiinduló előfeltevése, hogy társadalmaktól függetlenül minden társadalom hierarchikusan rétegződik (Sidanius – Pratto 2005). Az így létrejött társadalmi rendszerek mindegyikében megfigyelhető bizonyos mértékű elnyomás a társadalmi hierarchiában alávetett csoportok, valamint a szociálisan dominánsnak nevezett társadalmi csoportok között (Sidanius – Pratto 1999). A csoportok kialakulhatnak és elkülönülhetnek bármilyen vélt vagy valós csoportok közötti eltérés mentén, mint a nemek, rassz, életkor és kasztok. A csoportok létrejöttének hátterében az egyének szociális identitása áll (Rubin – Hewstone 2004). A szociális identitás elmélete (SIT) Tajfel nevéhez fűződik, aki kísérletek során bizonyította, hogy bármilyen két véletlenszerű ismérv alapján kiválasztott csoport esetében (például szemszín) kialakulnak olyan saját csoportra vonatkoztatott auto, és külső csoportra vonatkoztatott hetero sztereotípiák, amelyek elmélyítik és felnagyítják a csoportok között meglévő, érzékelt különbségeket (Tajfel 1974). A szociális identitás elmélete és az abból fakadó szociális dominancia elmélete ennek nyomán alkalmazható politikai csoportosulások közötti eltérésekre is, akár a jobb-, akár a baloldal képviselői között. Szociálisan dominánsnak azok a társadalmi csoportok tekinthetők, akik egy társadalom anyagi (például tőke) és szimbolikus (például presztízs) erőforrásainak többségét maguknak tudják. Az alávetett és a domináns társadalmi csoportok közötti lényeges különbség, hogy a társadalmi diskurzusban a szociálisan domináns csoportokhoz pozitív jelzők és értékek társulnak, míg az alávetettek többségében negatív jelzőkkel hivatkoznak a domináns csoportok képviselői, például „érdemtelen szegények” (Sidanius et al. 2004). A szociális dominancia elmélete szerint a társadalmi egyenlőtlenségeket a különböző rendszerlegitimáló mítoszok tartják fenn a társadalomban. Ezek közé a mítoszok közé sorolható a konzervatív ideológia, valamint a kapitalizmus teljesítményelvéből fakadó meritokrácia is (Napier – Jost 2008).

KÖZELKÉP

A szociális dominancia orientáció (SDO) az egyének arra vonatkozó attitűdje, hogy milyen mértékben támogatják a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket, valamint a javak egyenlőtlen mértékű elosztását. A szociális dominancia orientáció szerepe feszültségkiegyenlítő, mivel célja a társadalmi konfliktusok minimalizálása a társadalmakban (Cokley et al. 2010). A nagyobb mértékű szociális dominancia orientációval rendelkező személyek nagyobb hajlandóságot mutatnak az egalitárius politikák és a jóléti programok elutasítására (Tesi et al. 2022). Az SDO-kutatások eredményei alapján a magasabb mértékű SDO összefügg a nemzeti identifikáció erősségével is. Ezen kívül az SDO számos esetben korrelált a jobboldali tekintélyelvűséggel, valamint a társadalmi csoportokkal szembeni előítéleteség mértékével is (McFarland – Adelson 1996, Altemayer 1998). Az SDO bizonyítottan összefügg a társadalmi csoportoknak juttatott javak mértékével is, vagyis azok a személyek, akik magasabb SDO-val rendelkeznek, bizonyos esetekben kevesebb erőforrást juttatnának az alávetett társadalmi csoportok számára, még akkor is, ha az a saját társadalmi csoportjuk számára is kevesebb erőforrást eredményezne (Siddanius et al. 1994). Pratto értelmezésében az SDO részben okozója, részben pedig következménye a csoportok közötti javak egyenlőtlen elosztásának, tehát az olyan társadalmakban, ahol nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, nagy valószínűséggel az SDO mértéke is magasabb lesz (Pratto et al. 1999).

A szociális dominancia orientáció korábban az olyan országokban került vizsgálatra, ahol vagy nagymértékű társadalmi egyenlőtlenség (Grindal et al. 2023), vagy pedig autoriter politikai vezetés volt a jellemző (Zhao et al. 2018). A jóléti állam átalakítása és a populista tendenciák megjelenése azonban az északi országok esetében is indokoltá teszi a szociális dominancia orientáció vizsgálatát (Ketola – Nordensvand 2018). Mivel a jóléti állam leépítéséből fakadó társadalmi egyenlőtlenségek növekvő mértéke és a populista retorika kirekesztő tulajdonságai is mind olyan jellegzetességek, amelyek az egyének szintjén növelhetik a társadalmi csoportok társadalmi egyenlőtlenségeket elfogadó és legitimnek tekintő attitűdjét.

A vizsgálat módszere, elvei

A tanulmány diskurzuselemzés keretében azonosítja be azokat a nyelvi kategóriákat, amik alapján a szociális dominancia orientáció diskurzív formában megragadhatóvá válik a Finnek Pártja legjelentősebb képviselőinek YouTube videós tartalmai alatt. A tanulmány központi kérdése, hogy a szociális dominancia orientációnak milyen diskurzív megnyilvánulási formái azonosíthatóak. Emellett lényeges, hogy a Finnek Pártjának szimpatizánsai milyen eltérő karaktervonásokat mutatnak, illetve hogy milyen eltérő véleménycsoportok különböztethetők meg köreikben. A kutatás során a későbbi vizsgálatok előkészítésének érdekében a szociális dominancia finn esetben megfigyelhető főbb jellegzetességei is vizsgálatra kerülnek. Emellett meg-

KÖZELKÉP

határozásra kerülnek azok a diskurzív tartalmak, amik a Finnek Pártja támogatói csoporthoz való tartozáshoz nélkülözhetetlenek. Jelen kutatásban még nem tudunk választ adni arra, hogy a Finnek Pártja szavazói milyen mértékű szociális dominancia orientációval rendelkeznek. Ellenben a téma szempontjából releváns főbb motívumokat, illetve a szociális dominancia esetében releváns lehetséges külső csoportokat meghatározhatjuk. Ezen kívül a megjegyzések manuális elemzése során olyan egyéb következtetésekre is juthatunk, amelyek szintén meghatározóak a finn jóléti és politika állam átalakulásának szempontjából.

A diskurzuselemzés során a kritikai diskurzuselemzés Fairclough-i elvei mentén végezzük a vizsgálatot. Fairclough modellje az elemzés középpontjába magát a szöveget állítja. Az ő elgondolásában azonban a különböző szövegek önmaguknál minőségileg többet jelentenek (Fairclough 1992). Szerinte a szubjektumok által kifejtett szövegek meghatározott külső feltételek által determináltak, mint az egyén vagy csoport hatalmi vagy dominanciára irányuló törekvései. A hatalmi-politikai viszonyok tehát meghatározzák a diskurzus menetét. Egyúttal az egyének és csoportok identitására is hatást gyakorolnak (Fairclough 1995). Szabó szerint Fairclough elemzésében a hangsúly elsősorban a szövegen van, nem pedig a társadalmi szabályokon alapuló diskurzuson. Ugyanakkor Foucault nyomán elismeri a diskurzusok kölcsönhatásának és egymásra gyakorolt hatásának fontosságát. Emellett Foucault-val egyetértve rámutat arra, hogy a diskurzus hatalmi és politikai jellegű (Szabó 2003).

Természetesen nem tagadjuk azt a tényt, hogy a szociális dominancia orientáció a párt támogatóinak egy részében eleve jelen lehet, állítjuk ugyanakkor, hogy a szociálisan domináns attitűdöket a politikai szférából érkező üzenetek is fel tudják erősíteni. Hiszen Pratto szerint a szociális dominancia orientáció csak részben vezethető le a csoportok közötti objektív egyenlőtlenségi viszonyokból, ami megnyitja a teret a politikai szereplők általi befolyásolás lehetőségének (Pratto 1999). Így a különböző online videós tartalmak gyakori megtekintése felerősítheti az egyének szociális dominancia orientációját, amennyiben gyakorta találkoznak kirekesztő, idegenellenes üzenetekkel (Reid et al. 2004). A vizsgálat során éppen ezért a politika szintjéről származó, tehát felülről lefelé közvetített üzenetek bensővé tételének megnyilvánulásaira helyeztük a hangsúlyt. Gauja (2015) ez alatt azt a folyamatot érti, amelynek során az emberek nem pusztán azért csatlakoznak pártokhoz, mert meghatározott identitáselemeik vannak, hanem azért is támogatják az adott politikai csoportosulást, mivel az a kommunikációján keresztül szándékosan vagy akaratlanul befolyásolja az egyének identitását. Az elemzéshez azért nem a Finnek Pártja képviselői által készített nyilvános videók, programok és beszédek szövegének elemzését választottuk, mert a vizsgálat célja nem a párt retorikájának az elemzése. A kutatás során a hatalmi pozícióban lévő politikai cselekvők üzeneteinek az online platformok nézőitől történő visszaáramoltatását vizsgáljuk a kommentmezőben, amire az internetes fórumok kiváló lehetőséget biztosítanak, hiszen internetes akti-

KÖZELKÉP

vitásuk révén a megjegyzések írói maguk is aktív kifejezőivé és szereplőivé válnak a politikai cselekvéseknek (Kreiss 2016).

Szociális dominancia jelenléte a Finnek Pártja támogatóinak körében

Azt is lényegesnek tartjuk közölni, hogy miért jelentős a szociális dominancia orientáció vizsgálata a Finnek Pártjának politikai közösségében. A politikai retorika tekintetében a Finnek Pártjára megalakulásától kezdődően jellemző a nemzeti, nacionalista alapon történő populista politizálás, valamint a szigorúbb bevándorlási politikák követelése, és a kulturális értékek megőrzése (Hatakka 2020). Ennek nyomán azt feltételezzük, hogy a Finnek Pártjának a bevándorlással kapcsolatos nézetei rezonálni fognak az olyan személyekkel, akik a bevándorlókkal és egyéb kisebbségekkel szemben egyébként is negatív attitűdökkel viszonyulnak, így a körükben meglévő SDO eleve magasabb lehet. Mivel a párt erőteljesen konzervatív értékekkel és társadalomképpel rendelkezik (Tiihonen et al. 2022), és a konzervativizmus, valamint a szociális dominancia orientáció összefüggése számos esetben bizonyított (Napier – Jost 2008), így feltételezzük, hogy a Finnek Pártjának támogatói is magasabb szociális dominancia orientációval rendelkeznek, mint azok a szavazók, akik nem a konzervatív értékekkel azonosítják magukat. A Finnek Pártja támogatóinak az esetében az SDO lehet az, ami miatt inkább a saját csoportjuk számára juttatnák a javakat. Ez lehet az a gondolat, amit a Finnek Pártja érzékel, majd retorikájában tudatosan közvetít. A Finnek Pártjának a társadalmi rendet és jogot előtérbe helyező kommunikációja szintén olyan jellemző, ami alapján támogatóik magasabb SDO-val rendelkezhetnek, mint a többi párt szimpatizánsai (Nordensvard – Ketola 2015). A szociális dominancia esetében szintén jelentőséggel bírnak a szavazók demográfiai jellemzői. Hiszen Sidanius és társai kutatásai alapján az SDO sokkal erősebben van jelen az olyan személyek körében, akik nemüket tekintve férfiak, és többségükben az idősebb életkori csoportokhoz tartoznak, valamint általában alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint az a társadalom egészében jellemző (Sidanius – Pratto 1999, Panno 2018). A Finnek Pártja pedig pontosan az ezekkel a demográfiai jellemzőkkel leírható csoportokban tekinthető a legnépszerűbbnek (Borg 2019), noha népszerűsége más csoportokban is növekedett az elmúlt években (Lizotte – Kallio 2023).

A Finnek Pártja képviselői a vizsgálatban

A kommentek kigyűjtésénél a Finnek Pártjának három jelenleg is aktív képviselőjét választottuk ki. Mindhárom képviselő tagja a jelenlegi finn parlamentnek, és rendelkezik a YouTube közösségi videómegosztó oldalon működő csatornával, ahová heti rendszerességgel töltenek fel különböző politikai tartalmú videókat, amelyekben

KÖZELKÉP

rendszerint a populista párt hivatalos álláspontjával megegyezően fejtik ki nézeteiket. A három képviselő név szerint Sebastian Tynkkynen³, Riikka Purra⁴ és Joakim Vigelius⁵. A képviselők kiválasztása során az elsődleges szempont az volt, hogy a vizsgált időintervallumon belüli összesített videómegtekintésüknek legalább el kellett érnie a Finnek Pártjára a 2023-as választások során szavazó választók számának (618 680) 10%-át.⁶ A minta kiválasztásánál szintén szempont volt, hogy a választott politikusok különböző életkorú és demográfiájú csoportokat reprezentáljanak, lefedve ezáltal a Finnek Pártja iránt érdeklődő személyek minél szélesebb körét. A képviselők kiválasztásánál feltételeztük azt, hogy a 26 éves Vigelius inkább a fiatalabb életkori csoportokat tudja megszólítani, míg Purra esetében a női szavazók szimpátiája lesz a meghatározó.

A kommentek gyűjtésének időintervallumát a 2023. áprilisi finn parlamenti választások után egy hónappal, tehát 2023. május 2-ától nyitottuk meg és az új koalíciós kormány első jelentős megszorító intézkedéseinek hivatalossá válásával 2023. szeptember 1-jével zártuk be. A parlamenti választásokat követő egy hónapot azért nem vettük bele az elemzésbe, mivel ebben az időszakban még nem kezdődtek el a finn politikában meglehetősen gyakorinak számító koalíciós tárgyalások (Welker 2013). Az új kormány a Finnek Pártjának részvételével pedig még nem alakult meg. Az átmeneti politikai bizonytalanság viszont torzíthatta volna az eredményeket, hiszen a Finnek Pártja hiába lett ismételten a második legnépszerűbb párt a szavazatok 20,1%-ával, azonban a finn politikai rendszer sajátosságaiból fakadóan korántsem volt biztos, hogy bekerül a parlamentbe. A parlamentbe kerülés nélkül viszont a szociálisan domináns szituáció a Finnek Pártjának esetében a politikai rendszerben nem valósulhatott volna meg olyan mértékben, mint amikor a párt hatalmon van.

A meghatározott időintervallumon belül a választott képviselők videói alatt összesen 2569 komment kigyűjtésére került sor. Összesen 22 videó került be az elemzésbe. A kigyűjtött kommentek száma (Vigelius 243, Purra 507, Tynkkynen 1618) hűen tükrözte a képviselők YouTube közösségi videómegosztón jelen lévő felirat-

³ Tynkkynen 2019-ben került be először a finn parlamentbe a Finnek Pártjának képviselőjeként. Tynkkynen az elemzésbe vett képviselők között a vizsgált időszakban a legaktívabbnak számított. A legutóbbi parlamenti választások során kizárólag közösségi adományokból finanszírozott kampányával sikerült bekerülnie a finn parlamentbe, amely során 7473 eurót gyűjtött össze.

⁴ Purra szintén 2019 óta képviselő a Finnek Pártjában. A Finn Parlamentben a Finnek Pártja képviselőcsoportjának a vezetője. Jelenleg a finn koalíciós kormány pénzügyminisztere. Az általa betöltött fontos pozíciók is szerepet játszottak videóinak az elemzésbe vételéhez.

⁵ Vigelius a 2023-as választásokat követően lett a finn parlament képviselője. A közösségi médiában akkor tett szert nagy népszerűsége, amikor 2020-ban egy „Társadalmi nemek egyenlősége” elnevezésű egyetemi kurzus egyik előadását követően a közösségi médiában nyilvánosan megkérdőjelezte az előadáson elhangzottakat. Később egymásnak ellentmondó információk alapján a kurzus oktatója által törölni került a kurzusról. Az eset nagy visszhangot váltott ki, és jelentősen hozzájárul politikai karrierjének felelő feléléséhez.

⁶ https://pxdata.stat.fi/PxWeb/pxweb/en/StatFin/StatFin_evaa/statfin_evaa_pxt_12i9.px/table/tableViewLayout1/

KÖZELKÉP

kozóinak és aktivitásának az arányát, ami abból a tényből fakad, hogy a több feliratkozóval rendelkezők általánosságban gyakrabban töltenek fel tartalmat, és a feliratkozás egyik funkciója az, hogy a feliratkozó minél hamarabb értesüljön az új tartalmakról. A minta összeállítása során kizárólag a hagyományos videókat vettük be az elemzésünkbe, az egyéb rövid videós tartalmakra adott reakciók (például YouTube shorts) nem képezték az elemzés tárgyát.

A kommentek kigyűjtésére a YouTube API-k⁷ segítségével került sor. Az elmúlt évek adatvédelmi botrányaiból fakadóan, mint amik a Cambridge Analyticát érintették, számos közösségi platform, elsődlegesen a Facebook, illetve az Instagram szigorította meg jelentősen az API adatokhoz történő hozzáférést (Bruns 2019). Az adathozzáférés szigorításából fakadóan esett végül a döntés a YouTube közösségi videómegosztó felületre, ahol az API alapú hozzáférés kevésbe korlátozott, mint az előbbi két platform esetében. YouTube API-on keresztül egy videó alatt maximum 100 komment adatait és szövegét lehet kigyűjteni. Az adatok elemzése előtt a résztvevők felhasználó neveit az anonimitás biztosítása érdekében eltávolítottuk a szöveges adatok közül. A tiszta szöveges adatokat végül Excel felhasználásával egy „Pivot Table” segítségével válogattuk le, annak érdekében, hogy a szövegek tisztán elemezhetőek legyenek. Ezt követően került sor a megjegyzések elemző programba történő bevitelére.

Fontos rögzíteni, hogy a videók alatti megjegyzések nem minden esetben olyan egyénektől származnak, akik bizonyítottan a Finnek Pártjának szavazói, így a kapott eredmények Finnek Pártja szavazókra történő direkt általánosítása félrevezető lenne. Bennet szerint a közösségi médiában való részvételt a felhasználók expresszív motivációi vezérlik és önmagukat, tehát a saját identitásukat fejezik ki (Bennet – Segerberg 2013). Ebből kifolyólag feltételezhetjük azt, hogy a felhasználók olyan médiafelületekkel lépnek gyakrabban kapcsolatba, amelyek üzenetei megegyeznek a saját maguk által vallott identitással (Bene 2020). Emiatt állíthatjuk azt is, hogy a kommentek nagy része olyan személyektől származik, akik legalább szimpatizálnak a Finnek Pártja politikai üzeneteivel, még ha nem is feltétlenül tekinthetők a párt szavazóinak.

A szociális dominancia diskurzív megnyilvánulásának lehetséges irányai

Kutatások bizonyították, hogy a választók politikai online aktivitását elsődlegesen az identitásuk megjelenítésére történő törekvés határozza meg (Svensson 2011). Az identitások kifejezése mögötti eltérő motivációk azonban különböző szociálisan domináns kifejezés kategóriákat eredményezhetnek. A szociális dominancia szakiro-

⁷ Az API elősegíti a számítógépek egymás között megvalósuló kommunikációját, azáltal, hogy hitelesített csatornákon keresztül adatot közvetít a számítógépek között. Az API azonban szintén megfelelően bizonyult az adatok kutatási céllal történő kinyerésére is.

KÖZELKÉP

dalmi előzményeit alapul véve négy lehetséges dimenziót határoztunk meg, mint olyan szűrőket, amelyek a szociális dominancia diskurzív típusaihoz kapcsolhatóak, egyúttal pedig a Finnek Pártja releváns jellegzetességein alapulnak. Minden kategória esetében megállapításra kerültek specifikus kereső szavak, amik alapján elkészítésre kerültek az egyes kategóriák szótárai. Ezeket a szótárakat lábjegyzetben jeleltük. A szótárak kialakítása során felhasználtuk az online elérhető „sanakirja.org”, illetve a szintén online elérhető „kielitoimistonsanakirja.fi” oldalakat, amelyek segítségével az egyes keresőszavak szinonimáit tudtuk megállapítani. Alternatív megoldásként számítógéppel támogatott kulcsszógenerálást is választhattunk volna (King et al. 2017). Végül azonban az említett mesterséges intelligencián alapuló szótárak használatával a kifejezések széles skáláját sikerült lefedni.

Az első kategória a politikai retorikához kapcsolódik. A nemzeti, nacionalista alapon történő populista politizálás, valamint a kulturális értékek megőrzése vonzóak lehetnek az olyan választók számára, akik a nemzeti populáció hatalmának fennmaradásában és a hagyományos társadalmi hierarchiák fenntartásában érdekeltek és általában magasabb szociális dominancia orientációval jellemezhetőek (Pratto et al. 1994). Ehhez a kategóriához a nacionalista nyelvhasználatot határoztuk meg, mint olyan jellemzőt, ami a szociálisan domináns kommunikáció fontos elemét képezheti.⁸ Nacionalista nyelvhasználaton azokat a kifejezéseket értettük, amik a nemzetre, annak nagyságára, a történelmi múlt vagy jelen dicsőségére vonatkoztak.

Az out-group-pal – vagy külső csoporttal – szembeni negatív attitűdök szintén olyan jellemzők, amelyek meghatározóak az SDO tekintetében. Az out-group-ok besorolása nem pusztán a bevándorlókkal szemben fordulhat elő, de megjelenhet egyéb kisebbségi csoporttal, valamint marginalizált közösséggel szemben is (Pratto et al. 1994). Ennek a kategóriának a nyelvi megnyilvánulásai a „Mi” és az „Ők” dichotómiája nevet viselik, ami többek között megnyilvánul a diszkrimináló nyelvhasználatban is,⁹ vagyis a szakirodalmi előzmények alapján az összes olyan más csoportra utaló kifejezést diszkriminatívnak tekintjük, ahol a kommentek előzetes értelmezése során negatív jelzőt azonosítottunk.

⁸ kanta (gyökér, bázis), suomi (Finnország), isänmaa (apaszó, hazaföld), koti (otthon), kotimaa (haza), perintö (hagyomány, tradíció), perus (alap)

⁹ maahanmuutto (bevándorló), vasen (baloldal), sosialismi (szocializmus), Eurooppa (Európa), vihreä (zöld), arabialainen (arab), kommunisti (kommunista), migrantti (migráns), demari (libsi), migri (migráns), ulkomaa (külföld), rasisti (rasszista), musta (fekete), rasismi (rasszizmus), pakolainen (menedékkérő), muuttaja (vándorló), EU (Európai unió), maahanmuuttaja (bevándorló), neekeri (néger), turvapaikka (menedék)

KÖZELKÉP

Az autoriter nyelvhasználat¹⁰ és a hierarchikus kifejezések¹¹ használata szintén befolyásolhatja az egyének identitását. Amennyiben a párt képviselője gyakran fejezi ki nyilvánosan autoriter jegyeket, illetve használ diszkriminatív, megosztó kifejezéseket, abban az esetben feltételezhető, hogy elsődlegesen olyan személyeket fog vonzani, akik erős vezetésre és a társadalmi hierarchiák fenntartására fogékonyak, végső soron pedig feltehetőleg magasabb SDO-val jellemezhetőek (Tesi et al. 2022). Altemeyer szerint az autoriter személyiséggel jellemezhető személyek az olyan pártokat preferálják, amelyek programjuk középpontjába a szigorú jogrendet állítják, és annak a megszilárdítását vagy helyreállítását tűzik ki célul (Altemeyer 1998). Ennek nyomán az autoriter nyelvhasználat esetében olyan szavak és szinonimáik kerültek a szótárunkba, amelyek a társadalmi rendre, a keménységre, valamint a fegyelemre vonatkoztak. A hierarchikus kifejezések a hatalom vertikális dimenziójára utalva kerültek kialakításra. Emellett a hatalomból fakadó, az azzal járó egyéb cselekedetekre utaló szavak kerültek még a hierarchikus kifejezések szótárába.

Ezek mellett a kategóriák mellett a szociális dominancia fogalma alapján meghatároztunk egy szociálisan domináns nyelvi szituációt, ami arra vonatkozott, hogy az adott kommentelő azt szeretné, hogy egy meghatározott külső csoport kevesebb erőforrás birtoklásával rendelkezzen, mint a saját csoportja. A javak esetében, mind az anyagi, mind a szimbolikus javak keresésre kerültek a szociális dominancia orientáció definíciója alapján (Sidanius et al. 1994). Ennek a szituációnak a megállapítását manuálisan, kutatói besorolás alapján végeztük el.

Az adatok tisztítása és az elemzés menete

A szöveges adatok elemzését és diskurzív csoportok kialakítását a MAXQDA nevű kvalitatív tartalomelemző program 2024-es verziójával végeztük. A program lehetővé teszi a felhasználók számára, hogy kódolják, szervezzék és elemezzék a kutatási adatokat, beleértve a szöveges dokumentumokat, hangfelvételeket, videókat és képeket is. A MAXQDA lehetőséget nyújt a felhasználók számára, hogy különböző módszerekkel dolgozzanak, beleértve a tartalomelemzést, a földrajzi információkat és az interjúelemzést is. A program használata rendkívül rugalmas, és lehetőséget biztosít a kutatók számára, hogy egyéni igényeiknek megfelelően alakítsák ki az adatelemzési folyamatot.

A kutatás adatelemzése során deduktív módszertant használtunk előzetesen kialakítva egy előre definiált kategóriarendszert (Mészáros – Sebők 2018). Első

¹⁰ vaikea (nehéz), járjes (rend), kova (kemény), luja (kemény), kireä (fesz), vahva (erős), pitävä (tartós), tiukka (kemény, szigorú), piukka (kemény, szigorú), sinnikäs (kitartó), ankara (szörnyen kemény), kuri (fegyelem), sitkeä (kemény, ellenálló)

¹¹ luokka (osztály), ylä- (felső), alhainen (alsó), alas (le), hillitä (kontrollál), sääätä (szabályoz), hallita (ural), ulos (kifelé), yllä (fent), vallita (uralkodik), valta (hatalom), huippu (csúcs), ylös (fel)

KÖZELKÉP

körben törlésre kerültek azok a kommentek, amelyek duplikáltak voltak, vagy pusztán érzelmi tartalmat hordoztak magukban a reflexió tárgya nélkül. Ezt követően eltávolításra kerültek az adott politikus munkásságára vonatkozó megjegyzések is. Az elemzés során előzetesen kiszűrésre kerültek a finn nyelv leggyakoribb szavai, köztiszteletre, illetve névmásai, annak érdekében, hogy ne torzítsák a kapott adatok értelmezését. Végül $N = 2368$ komment felelt meg az előre meghatározott kritériumrendszernek. A finn nyelv sajátosságaiból kifolyólag annak érdekében, hogy a szövegfelismerő algoritmusok esetleges torzításai ne befolyásolják a szövegek értelmezését az elemzés során manuális kódolás alkalmazására került sor. Mivel korábban nem készült a szociális dominancia diskurzív megnyilvánulásaihoz kapcsolódó szólista, ezért ennek az eszköznek a validálása is a kutatás a keretében ment végbe. Egy ilyen validált szólistának a létrehozása nagymértékben megkönnyíti a kommentek kategorizálását.

Elemzési egységként egész kommentek kerültek meghatározásra, amelyekben ha az általunk meghatározott keresőszavak előfordultak, akkor az adott megjegyzés besorolódott egy kategóriába, például diszkrimináló nyelvezetbe. Egy komment több kategóriába is kerülhetett. Ezen kategóriák egymásban való előfordulásának a gyakoriságát egy hőtérképes keresztábrán ábrázoltuk. Ha két kategória szavai a kommentekben gyakran fordultak elő, akkor az azokba a kategóriákba sorolt kommenteket manuális értelmezés alapján jellemeztük. Az elemzés esetében fő szempont volt, hogy a válaszadó milyen külső csoportot nevez meg, és hogyan viszonyul hozzá. Emellett az is vizsgáltuk, hogy ezekben a kategóriákban melyek a leggyakrabban előforduló szavak, kifejezések, illetve azok milyen mögöttes jelentésre utalhatnak.

Eredmények

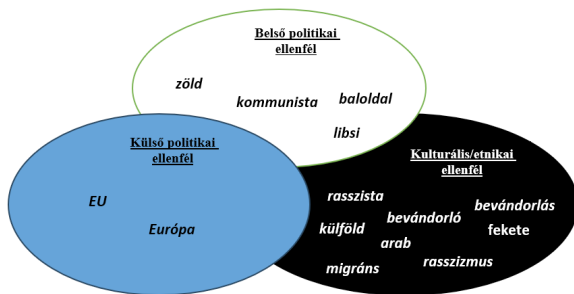
Előzetesen elvégeztük az egyes kategóriák keresőszavainak elemzését. Ennek nyomán a legnagyobb elemszámban előforduló kifejezéseket a „Mi” és az „Ők” kategóriájában találtuk. Ebben a kategóriában kiemelkedik az Európai Unió említése, valamint a baloldallal és a bevándorlással kapcsolatos kifejezések. A hierarchikus kifejezéseken alapuló szociálisan domináns kategória nem bizonyult kielégítőnek arra vonatkozóan, hogy a szociális dominanciára releváns következtetéseket fogalmazhassunk meg belőle. Ennek oka, hogy az alá-fölé rendeltség finn kifejezéseinek szótövei gyenge tövek lévén rengeteg másik kifejezésben is előfordulnak, sok esetben olyan kifejezésekben is, amelyek egyáltalán nem vonatkoznak a hatalmi és egyéb hierarchikus viszonyok megnevezésére. A diszkrimináló nyelvezet, valamint a „Mi” és az „Ők” kategóriájának gyakori előfordulása miatt a két kategória a megjegyzések áttekintését követően összevonásra került.

A „Mi” és az „Ők”, valamint a diszkrimináló nyelvezet kategóriájából a kommentek elemzését követően megállapításra kerültek azok a külső csoportok, amelyek ké-

KÖZELKÉP

pezhetik a szociális dominancia alapját. Az ebbe a kategóriába sorolt megjegyzések esetében három fő külső csoport volt, ami a leggyakrabban került megnevezésre. Az első kategória a belső politikai ellenfelek nevet viseli. Ide kerültek azok a kommentek, amik a hazai baloldal említését tartalmazták. A második alegység pedig a külső politikai ellenfélre vonatkozott és nagyrészt az Európai Unió említéseit tartalmazta. A harmadik csoportba a kulturális és etnikai ellenféllel kapcsolatos megjegyzések kerültek csoportosításra. Ez a kategória nagyrészt a bevándorlás kérdéséhez kapcsolódott.

1. ábra. A szociális dominancia szempontjából lényeges külső csoportok és a bennük leggyakrabban előforduló szavak. *Forrás:* Saját szerkesztés

Mindhárom csoport esetében szófelhőn ábrázoltuk a leggyakrabban előforduló kifejezéseket, hogy megállapítható legyen, mely szavak és kifejezések fordulnak elő a leggyakrabban a fentebb meghatározott kategóriákban. A szófelhőket a tanulmányban lentebb mellékletek formájában jelöltük. Csak azok a szavak kerültek megjelenítésre, amik legalább tíz alkalommal kerültek említésre a megjegyzésekben. A bevándorlókkal mint külső csoporttal szembeni viszonyulások esetében a szófelhő eredményei alapján a legkiemelkedőbb kifejezés a rasszizmus (117), ugyanakkor ebben a kategóriában is jelentős Finnország (54) említése, valamint az országba történő mozgásra való hivatkozás¹². Az Európai Unió megnevezéseit tartalmazó szófelhő esetében a leggyakoribb kifejezések közé szintén bekerült a rasszizmus (29), valamint a Finnország (42). Ebben a kategóriában kerülnek említésre leggyakrabban a „pénz” (24) az „ellen” (22) és a „többé már nem” (27) kifejezések.¹³ A politikai ellenféllel szembeni kategóriában a leggyakoribb kifejezések a baloldal (50), parlament (14), valamint Finnország (27) különböző változatai voltak, de kiemelkedik a rasszizmus említése is (22).¹⁴ A rasszizmus és a Finnország kifejezések gyakori előfordulása miatt az ezeket a kifejezéseket tartalmazó kommenteket külön kategóriába

¹² 1. melléklet.

¹³ 2. melléklet.

¹⁴ 3. melléklet.

KÖZELKÉP

soroltuk (Finn említés, Rasszizmus említés). A külső csoportok megnevezése alapján a szociális dominanciának három fő iránya határozható meg finn esetben. Az első csoportot a bevándorlók képezik. A második csoport az Európai Uniót említő többségben. A harmadik irány pedig a politikai baloldalt, tehát a korábbi kormányzó koalíció pártjait foglalja magában. A rasszizmus és különböző változatainak említését tartalmazó kommentek többsége elutasítja, hogy a megjegyzés írója vagy a Finnek Pártja rasszista lenne. A rasszizmust említő kommentek másik csoportját képezik az olyan megjegyzések, amelyek a finn embereket állítják be a rasszizmus elszenvedőiként. Itt több esetben is megjelenik a többségi társadalomra vagy alaptársadalomra („kantaväestö”) mint olyan közösségre történő hivatkozás, amelyet a saját országukban finnságukból kifolyólag különböző hátrányok érnek. Ezt követően végeztük el az általunk kialakított kategóriák mátrixban történő ábrázolását, ami alapján a megjegyzések részkatóriáinak kialakítására került sor.

1. táblázat. Keresztábra megjegyzéskategóriák egymásban való előfordulásának elemszámai

	„Mi” és „Ők” dichotómiája	Politikai ellenfelekkel szemben	Rasszizmus említés	EU-val szemben	Bevándorlók- kal szemben	Autoritárius nyelv	Nacionalista nyelv	Finn említés
„Mi” és „Ők” dichotómiája	0	138	106	172	183	50	226	192
Politikai ellenfelek- kel szemben	138	0	22	34	38	13	60	50
Rasszizmus említés	106	22	0	27	106	12	65	61
EU-val szemben	172	34	27	0	46	29	102	86
Bevándorlók- kal szemben	183	38	106	46	0	23	110	95
Autoritárius nyelv	50	13	12	29	23	0	60	48
Nacionalista nyelv	226	60	65	102	110	60	0	510
Finn említés	192	50	61	86	95	48	510	0

Forrás: Saját szerkesztés

Megjegyzés: Minél erősebb két kategóriának a metszete, annál gyakrabban fordult elő a vizsgált kommentekben a két kategória egyszerre történő megjelenése.

KÖZELKÉP

A keresztábra adataiból leolvasható, hogy a „Mi” és az „Ők” kategóriájában hangsúlyos a bevándorlókkal szembeni ellenérzés, illetve az EU elutasítása. A rasszizmus szó megjelenése meglehetősen gyakran függött össze a bevándorlókkal szembeni megnyilvánulásokkal. Emellett a rasszizmus szónak és különböző változatainak nacionalista nyelvezettel való összefüggése a kommentek értelmezését követően szintén arra utal, hogy a felhasználók jelentős része Finnországgal és a finnséggel szemben emleget rasszista hozzáállást, elsősorban a politikai baloldal részéről.

A keresztábra alapján megjegyzéskategóriák kialakítását végeztük el annak érdekében, hogy a megjegyzések tipizálhatóak legyenek. Az elemzés során három fő megjegyzéskategória került kialakításra a keresztábra összefüggéseit felhasználva. A keresztábra adatai alapján létrehozott megjegyzéskategóriák a következők:

Kirekesztő-nacionalista. Ebbe a kategóriába sorolható az elemzésbe vont kommentek közel harmada, számosságát tekintve ez a legnagyobb kategória. Ebben a csoportban a leggyakoribb a finnség különböző formáinak a megnevezése. Ezen kívül mind az EU-val, mind a politikai ellenfelekkel és a baloddallal szemben hangsúlyosan jelenik meg a kritikai pozíció. Elsősorban azonban mégis a bevándorlás kérdése az, ami ezt a csoportot a leginkább foglalkoztatja. Itt találkozunk a leggyakrabban a rasszizmus megnevezéssel is, ahol a kommentelők vagy elutasítják, hogy ők maguk rasszisták lennének, vagy pedig magukat, tehát az igaz finnek csoportját tekintik a rasszizmus fő célpontjának. Ebben a kategóriában jelenik meg az emberekre való hivatkozás, akik olyan finn emberek, akiktől a bevándorlók elveszik a sikeresebb élet lehetőségét. Jelentős még az adósság kifejezésnek az előfordulása, ami arra utal, hogy az elmúlt időszakban a jóléti állam színvonalának a fenntartása megkövetelte az állami bevételek növelését. A kirekesztő nacionalisták negatívan viszonyulnak az államadósság emelkedéséhez, annak növekedését teljes egészében a bevándorlók jelenlétének tulajdonítják.

Autoriter politikailag kirekesztő. Ebben a kategóriában a leggyakoribb az autoriter kifejezések előfordulása. Habár ez a kategória szintén kritikusan viszonyul a bevándorlás kérdéséhez, azonban az elsődleges ellenfelének mégis a politikai baloldalt nevezi meg. A bevándorlás problémáját a politikai baloldal kormányzásának tudják be elsődlegesen, de feltételezik, hogy egy politikai fordulattal a bevándorlás számukra kedvező irányt venne, tehát drasztikusan lecsökkenne a bevándorlók száma. A parlament kifejezés gyakorisága arra utal, hogy elsődlegesen a parlament összetételében látják az ország fő problémáját, ami a „zöld és vörös” koalícióban nyilvánult meg. Ebben a kategóriában jelentős a munka kifejezés előfordulása, amivel a megfelelő munka hiányát igyekeznek kifejezni a kommentelők. Leginkább az elégséges fizetést biztosító munkahelyek hiányát róják fel a baloldalnak, illetve amellett foglalnak állást, hogy a finn politikai baloldal elfordult az emberektől és a valódi problémáktól.

Hátrahagyott autoriter-nacionalista. Ebben a kategóriában szintén gyakori a finnság kifejezéseinek a diskurzív kinyilvánítása. Emellett a Finnek Pártjának a meg-

KÖZELKÉP

nevezése is hangsúlyos. Ezen kívül a parlament az adók és a pénz azok a kifejezések, amelyek a legnagyobb arányban fordulnak elő. Viszont ez a kategória az előzőkkel szemben messze a legkritikusabb a Finnek Pártjával és kormányzó koalíciós partnerével a Centrumpárttal szemben. Ez a csoport főleg a finn munkásosztály érdekeit félti és a közelgő megszorításoktól való félelem hangsúlyosan jelenik meg körükben, amit a megszorítással kapcsolatos kifejezések gyakorisága is jellemez. A megszorítás szó leggyakoribb kontextusa a javak szegény rétegektől (a néptől) a gazdagok felé történő csoportosítása (elvétele), amiben már az újonnan alakulóban lévő jobb-közép koalíció élén a Finnek Pártjával is erőteljes szerepet vállal a kommentelők szerint.

Kerestük a szociálisan domináns szituáció nyelvi kifejeződését is, ahol az alapvető kiinduló helyzet az volt, hogy az előzetes meghatározott három külső csoport (EU, bevándorlók, baloldal) kategóriával szemben igyekeztünk megtalálni azokat a bejegyzéseket, amik tartalmaztak pozitív kifejezést arra vonatkozóan, hogy előnyös lenne, ha a másik csoport kevesebb erőforrást birtokolna. A javak meghatározásánál mind az anyagi, mind a szimbolikus javakat számításba vettük a szociális dominancia meghatározása alapján (Sidanius – Pratto 1999). Az elemzések az előzetes várakozásokkal szemben azonban azt mutatták, hogy a szociális dominancia ilyen módon történő diskurzív kifejeződése nem számottevő. A kommentelők az esetek döntő többségében arra utaltak, hogy azt szeretnék, hogy a saját csoportjuknak legyen annyi joguk, mint amennyi joggal a bevándorlók jelenleg rendelkeznek. Emellett szintén jelentős szerepet töltött be a szegény társadalmi rétegek gazdag társadalmi rétegekkel szembeni hátrányának említése, ami egyfajta munka-tőke konfliktusként is értelmezhető, ahol a politikai elit rossz döntéseit és a bevándorlók általi megnövekedett költségeket tekintik a szegénység fő okának. Ezt egészítik ki az Európai Unió nettó befizetői pozíciójából fakadó költségeivel, amely problémának a megoldását az EU-ból történő azonnali kilépésben látják.

Az eredmények tágabb kontextusba helyezése

A EU és rasszizmus kategóriák gyakorisága azt vetíti előre, hogy a „Mi” és az „Ők” dichotómiáján alapuló szociális dominancia kifejezések lehetnek azok, amik a szociális dominancia orientáció vonatkozásában Finnországban a legmeghatározóbb elemek lehetnek. A Finnek Pártja támogatói között nagy valószínűséggel a szociális dominanciának lényegi eleme, egyúttal az általuk kívánatosnak vélt egyenlőtlenségi relációk meghatározója is a finnség motívuma. Erre utal a Finnországhoz és a finnséghez köthető szavak megjegyzésekben előforduló túlsúlya. A „Mi” és az „Ők” kategóriája azért is emelkedhet ki, mivel a populista kommunikáció és retorika is alapvetően erre a dichotómiára épül (De Vriese et al. 2018). Ez az ellentét megnyilvánulhat az elitekkel szemben, valamint egyéb kisebbségi csoportok ellenében is,

KÖZELKÉP

ami a Finnek Pártjának esetében elsődlegesen a bevándorló csoportokat foglalja magában és a kommentelők körében is hangsúlyosan kifejeződik a bevándorlás nagymértékű elutasításában. Ezeknek a külső csoportoknak a jelenléte tökéletesen beillik a nacionalista populista pártok napjainkban globálisan megfigyelhető retorikájába (Wehner – Thies 2021), továbbá igazolja, hogy egy konszenzuális politikai rendszerben is hasonló módon történhet a külső csoportok képzése, mint más, kevésbé szilárdnak tekinthető demokráciákban. A finn eset ebből kifolyólag abba a globális folyamatba illeszkedik bele, ami a populista nexust és a szélsőségek megerősödését foglalja magában, amely folyamatnak akár Közép-Európában is tanúi lehetünk (Petrovic et al. 2022).

Valójában a szociálisan domináns szituáció nem jelenik meg nyíltan a kommentmezőben. Ennek a helyzetnek az oka szintén a populista retorikából ered, ami a saját csoportot mint hátrányos helyzetben lévőket igyekszik ábrázolni (Mudde 2004). Ennek jellemzője minden esetben a hatalmi rendszerben elfoglalt kedvezőtlen pozíció, és a hátrahagyottság érzése (Laclau 2011). Ezt az állítást erősíti, hogy a rasszizmus szóra történő keresés során bebizonyosodott, hogy amennyiben a válaszadók a rasszizmust említik, abban az esetben is saját magukat, tehát az „igaz finneket” tekintik a rasszizmus elszenvedőinek. Ennek az áldozati pozíciónak a felvétele a populista retorikának egyik eleme (Müller 2017), és annak a politikai szint felé történő artikulálását jelenti a kommentelők felől. A nacionalista kifejezések nagyarányú előfordulása teljes egészében visszatükrözi a Finnek Pártja retorikáját, hiszen a nacionalista kommentelők a nem bevándorló háttérű, és finn nyelven beszélő finn embereket szeretnék az országban a domináns csoportként látni, pontosan úgy, ahogyan az a Finnek Pártja hivatalos dokumentumaiban is megjelenik (Hatakka 2020). A helyzet sajátos paradoxona és a kulturális beágyazottság jellemzője, hogy a finnek jóléti társadalmában a szociális dominancia elmélete egy „megszelídített” verzióban fordul elő. Csak az idegen csoporttal szemben kívánja érvényesíteni a „dominanciáját”, és a finn rosszabb helyzetű társadalmi csoportok védelmében lépnek fel a megjegyzések írói.

A kapott eredmények másik lehetséges magyarázatát a „fordított áldozatiság” (reverse victimhood) és „fordított rasszizmus” (reverse racism) elméletekben találjuk. Az elméletek főleg az Egyesült Államokban tapasztalható fehér, nemzeti, konzervatív értékrendű populáció esetében írják azt a jelenséget, hogy az említett csoportok magukat a rasszizmus elszenvedőiként azonosítják, míg elsősorban a bevándorló, sok esetben afroamerikai társadalmi csoportok szerintük kevésbé vannak kirekesztve a társadalomból, mint a saját csoportjuk (Norton – Sommers 2011). Ez a meggyőződés hozzájárulhat olyan nézeteknek az erősödéséhez, amelyek a társadalmi csoportok közötti erőforrások birtoklására alkalmazzák a zéró összegű játszma elméletét. Ez alapján elsődlegesen a fehér bőrű amerikaiak érzik úgy, hogy a külső társadalmi csoport nyereségével egyenesen arányosan csökken a saját csoport számára rendelkezésre álló javak mennyisége (Wilkins et al. 2015). Nagy valószínűséggel a Finnek Pártja képviselőinek tartalmait rendszeresen követő személyek esetében is hasonló

KÖZELKÉP

jelenségnek lehetünk tanúi, azonban a fordított rasszizmus jelensége alig kutatott, ebből kifolyólag ennek a jelenségnek a bizonyítása a finn populista szavazók esetében további, specifikusabb vizsgálatot igényel.

Az autoriter politikailag kirekesztő kategória jelenléte egyértelmű bizonyíték a politikai polarizáció Finnországban való jelenlétére. Elemzések szerint a szavazók demográfiája tekintetében Finnországban a leginkább eltérő pártok az elemzésünkben szereplő Finnek Pártja, valamint a Zöld Párt, amelyre számos esetben negatív kontextusban hivatkoztak a kommentelők. A különbségek pedig folyamatosan nőnek a két párt között (Lönnqvist et al. 2020). Kawecki vizsgálata alapján a politikai polarizáció a Finnek Pártjának sikereivel Finnországban valóban növekedett. Különösen az affektív polarizáció mértéke emelkedett, ami az észérvekkel és ideológiákkal szemben az adott csoporthoz – ebben az esetben párthoz – való tartozást tekinti az ellentétek fő okának (Kawecki 2022). Az affektív politikai polarizáció háttérében Lyengar (2012) szerint az egyének szociális identitása áll, ami a szociális dominancia orientáció mögött is meghúzódik (Sidanius et al. 1994). Lényege, hogy az egyének identitásának szerves részét képezik annak a csoportnak a pozitív tulajdonságai, ahová ők magukat tartozónak vélik. Tajfel szerint két véletlen módon kijelölt csoport esetében is szükségszerű a tagok másik csoporttól való elkülönülése és a csoportidentitások kialakulása (Tajfel 1974). Ezekből a tendenciákból kiindulva feltehető, hogy az érzelmeken alapuló politikai polarizáció erősödésével a szociális dominancia orientáció is egyre erősödni fog, még ha diskurzív módon ezt nem is artikulálják a pártok szavazói. A politikai polarizáció a konszenzuskultúrán alapuló politikai viszonyokat jelentős mértékben átalakíthatja, a konszenzust rombolhatja (Arter 2018). Ugyanakkor Kawecki (2022) szerint a politikai polarizációnak pozitív hatásai is lehetnek, hiszen növelheti a politikai aktivitást és csökkentheti a választók apátiáját.

A hátrahagyott autoriter-nacionalista csoport jelenléte egyértelműen a megszorító csomaghoz kötődik, hiszen ez az egyik leggyakrabban előforduló szó a megjegyzésekben. A közelgő megszorítások szakértők szerint leginkább az alacsony jövedelmű csoportokat érintik hátrányosan, valamint a szociális és munkanélküli ellátások mennyiségének csökkentését foglalják magukban.¹⁵ Éppen azokat érintik tehát negatívan a megszorítások, akiknek a védelmében a populisták fellépnek (Laclau 2011). A jövő szempontjából kérdéses, hogy a Finnek Pártja milyen mértékben tudja megszólítani a populista szavazókat. Mivel parlamentben elfoglalt helyükkel immár ők is a politikai elit részét képezik, ezáltal viszont az elitellenesség már nem lehet olyan mértékben hatékony, mint korábban. Nagyon hasonló helyzet állt elő, amikor 2017-ben a Finnek Pártja kilépett az akkori koalíciós kormányból (Arter 2018). Hatakka szerint a népszerűségük elvesztésének oka, hogy a kormány tagjaként már

¹⁵ <https://yle.fi/a/74-20063072>

KÖZELKÉP

nem tudták magukat az eliten kívüli erőként ábrázolni, ezzel pedig elveszítették támogatóik jelentős részét (Hatakká 2016).

Összegzés

A diskurzuselemzés során a szociálisan domináns nyelvi szituáció kifejeződésének megnyilvánulását kerestük a Finnek Pártja legjelentősebb képviselőinek YouTube-on közzétett videói alatt. Emellett a kommentek főbb típusainak meghatározása is a kutatás részét képezte. Az elemzés során három olyan külső csoport került megállapításra, amelyekkel szemben a szociális dominancia vizsgálata releváns lehet. Ez a három csoport az Európai Uniót, a bevándorlókat, valamint a baloldal képviselőit foglalja magában. A szavak előfordulási gyakorisága alapján a finnség a legmeghatározóbb motívum a Finnek Pártja támogatóinak körében, ami a Finnek Pártja retorikájában is hangsúlyos elem.

A szociális dominancia a kommentmezőben nem olyan formában fejeződött ki, ahogyan előzetesen feltételezhető volt. A Finnek Pártja támogatói magukat sokkal inkább a szociális dominancia alávetett csoportjaként azonosították, annak ellenére is, hogy a vizsgálat időszakában már tudható volt a Finnek Pártjának koalíciós kormányban való részvétele. Az, hogy a populista retorika a finneket mint hátrahagyott csoportot erősítő jellegzetessége okozta-e ezt a sajátos megnyilvánulást, vagy pedig egyéb sajátos finn jellemző áll a jelenség háttérében, további vizsgálatokat igényel. Ennek ellenére olyan vélemény és diskurzív kategóriák kerültek kialakításra az elemzés során, amelyek a jövőben előre vihetik a szociális dominancia és a populista szavazók diskurzusainak kutatását. Az autoriter politikailag kirekesztő kategória jelenléte az affektív politikai polarizáció Finnországban való markáns jelenlétét igazolhatja, ami a korábbi konszenzuális politikai viszonyokat eltolhatja egy jóval szétartóbb politika kultúra irányába. Az affektív politikai polarizáció jelenléte és erősödése azért jelentős, mivel kialakulásának háttérében ugyanaz a szociális identitás áll, ami a szociális dominancia orientáció mögött is meghúzódik. Ennek nyomán a kettő jelenség együtt történő vizsgálata és egymásra hatása Finnországban izgalmas kutatási lehetőségeket rejt magában.

Irodalom

- Altemeyer, B. (1998): The other „authoritarian personality”. In: Berkowitz, L. (eds.): *Advances in Experimental Social Psychology*, 30. Orlando, FL, Academic Press.
- Altemeyer, B. (2004): Highly dominating, highly prejudiced personalities. *Journal of Social Psychology*, 144: 421–428.

KÖZELKÉP

- Arter, D. (2018): *Finnish populism: Keeping it in the family?* In: Wolinetz, S.– Zaslove, A(eds.): *Absorbing the blow. Populist parties and their impact on parties and party system.* New York, Rowman & Littlefield, 146–164.
- Bene M. (2020): *Virális politika.* Budapest, L'Harmattan.
- Bennett, W. L. – Segerberg, A. (2013): *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics.* New York, Cambridge University Press.
- Borg, S. (2019). The Finnish parliamentary election of 2019: Results and voting patterns. *Scandinavian Political Studies*, 42(3–4): 182–192.
- Bruns, A. (2019): After the 'APocalypse': Social media platforms and their fight against critical scholarly research. *Information, Communication & Society*, 22(11): 1544–1566. <https://doi.org/10.1080/1369118x.2019.1637447>
- Cokley, K. O. – Tran, K. – Hall-Clark, B. – Chapman, C. – Bessa, L. – Finley, A. – Martinez, M. (2010): Predicting student attitudes about racial diversity and gender equity. *Journal of Diversity in Higher Education*, 3(3): 187–199. <https://doi.org/10.1037/a0020467>
- De Vriese, C. – Esser, F. – Aalberg, T. – Reinemann, C. – Stanyer, J. (2018): Populism as an Expression of Political Communication Content and Style: A New Perspective. *The International Journal of Press/Politics*, 23(4): 423–438. <https://doi.org/10.1177/1940161218790035>
- Esping-Andersen, G. (1990): *The three worlds of welfare capitalism.* Polity.
- Esping-Andersen, G. (2017): *Jóléti rezsimek és társadalmi rétegződés.* Esély, 2017/1, 3–21.
- Fairclough, N. (1995): *Critical Discourse Analysis.* London, Longman.
- Fairclough, N. (1992): *Discourse and Social Change.* Cambridge, Polity Press.
- Gauja, A. (2015): The construction of party membership. *European Journal of Political Research*, 54(2): 232–248.
- Grindal, M. – Sarathchandra, D. – Haltinner, K. (2023): White Identity and Climate Change Skepticism: Assessing the Mediating Roles of Social Dominance Orientation and Conspiratorial Ideation. *Climate Volume* 11(2): 1–16. <https://doi.org/10.3390/cli11020026>
- Hatakka, N. (2016): When logics of party politics and online activism collide: The populist Finns Party's identity under negotiation. *New Media & Society*, 19(12): 2022–2038. <https://doi.org/10.1177/1461444816660728>
- Hatakka, N. (2020): Expose, debunk, ridicule, resist! Networked civic monitoring of populist radical right online action in Finland. *Information, Communication & Society*, 23(9), 1311–1326. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1566392>

KÖZELKÉP

- Iyengar, S. – Sood, G. – Lelkes, Y. (2012): Affect, not ideology: A social identity perspective on polarization. *Public Opinion Quarterly*, 76(3): 405–431. <https://doi.org/10.1093/poq/nfs038>
- Järvinen, J. (2022): Populist communication among usual and unusual suspects. A longitudinal analysis of the communication of Finnish party leaders during parliamentary elections (2007–2019). *Scandinavian Political Studies*, 45(2): 227–252. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12223>
- Kawecki, D. (2022): End of consensus? Ideology, partisan identity, and affective polarization in Finland 2003–2019. *Scandinavian Political Studies*, 45(4): 478–503. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12238>
- Keskinen, S. (2013): Antifeminism and white identity politics: Political antagonisms in radical right-wing populist and anti-immigration rhetoric in Finland. *Nordic Journal of Migration Research*, 3(4): 225–232.
- Ketola, M. – Nordensvard, J. (2018): Reviewing the relationship between social policy and the contemporary populist radical right: Welfare chauvinism, welfare nation state and social citizenship. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 34(3): 172–187. <https://doi.org/10.1080/21699763.2018.1521863>
- King, G. – Lam, P. – Roberts, M. E. (2017): Computer-assisted keyword and document set discovery from unstructured text. *American Journal of Political Science*, 61(4), 971–988. <https://doi.org/10.1111/ajps.12291>
- Korhonen, J. (2012): Ten paths to populism: How silent Finland became a playing field for loud populism. In: Fieschi, C. – Morris, M. – Caballero, L. (eds.): *Populist Fantasies: European revolts in context*. Counterpoint, 209–283.
- Kreiss, D. (2016): *Prototype Politics: Technology-Intensive Campaigning and the Data of Democracy*. New York, Oxford University Press.
- Laclau, E. (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.
- Lizotte, C. – Kallio, K. P. (2023): Youth far-right politics in Finland as a form of lived citizenship. *Space and Polity*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/13562576.2023.2196613>
- Lönnqvist, J. E. – Ilmarinen, V. J. – Sortheix, F. M. (2020): Polarization in the wake of the European refugee crisis – A longitudinal study of the Finnish political elite's attitudes towards refugees and the environment. *Journal of Social and Political Psychology*, 8(1): 173–197. <https://doi.org/10.5964/jspp.v8i1.1236>
- McFarland, S. G. – Adelson, S. (1996): An omnibus study of personality, values, and prejudice. Paper presented at the 19th Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology, Vancouver, British Columbia, Canada.
- Mészáros E. – Sebők M. (2018): A szövegbányászati módszerek alkalmazásának lehetőségei a joggyakorlat-elemzésben. *Forum Sententiarum Curiae*, 2: 6–12.

KÖZELKÉP

- Mudde, C. (2004): The populist zeitgeist. *Government and opposition* 39(4): 541–563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Müller, J. (2018): *Mi a populizmus?* Budapest, Libri.
- Napier, J. L. – Jost, J. T. (2008): Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science*, 19: 565–572. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02124.x>.
- Niemi, M. – Välimäki, M. – Hatakka, N. (2015): Populist party leaders attempts to control racism accusations in the media – A comparative analysis of the UKIP, the Finns Party and the Sweden Democrats. *Sheffield, Psa*.
- Nordensvard, J. – Ketola, M. (2015): Nationalist Reframing of the Finnish and Swedish Welfare States – The Nexus of Nationalism and Social Policy in Far-right Populist Parties. *Social Policy & Administration*, 49(3): 356–375.
- Norton, M. I. – Sommers, S. R. (2011). Whites see racism as a zero-sum game that they are now losing. *Perspectives on Psychological Science*, 6: 215–218.
- Panno, A. (2018): Social Dominance and Attitude towards Immigrants: The Key Role of Happiness. *Social Sciences* 7(8): 1–10. <https://doi.org/10.3390/socsci70801261-10>
- Petrović, N. – Raos, V. – Fila, F. (2022). Centrist and Radical Right Populists in Central and Eastern Europe: Divergent Visions of History and the EU. *Journal of Contemporary European Studies*, 31(2): 268–290. <https://doi.org/10.1080/14782804.2022.2051000>
- Pratto, F. – Sidanius, J. – Stallworth, L. M. – Malle, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality & Social Psychology*, 67: 741–763.
- Puuronen, V. (2014): *Homma internet forum. Myplace*. <https://silo.tips/download/myplace-memory-youth-political-legacy-and-civic-engagement-grant-agreement-no-fp-2> (utolsó letöltés: 2024. 03. 01.)
- Reid, S. A. – Giles, H. – Abrams, J. R. (2004): A social identity model of media usage and effects. *Zeitschrift für Medienpsychologie*, 16(1): 17–25.
- Rubin M. – Hewstone M. (2004): Social Identity, System Justification, and Social Dominance: Commentary on Reicher, Jost et al., and Sidanius et al. *Political Psychology* 25(3): 823–844. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00400.x>
- Ruostetsaari, I. (2015): *Elite Recruitment and Coherence of the Inner Core of Power in Finland. Changing Patterns during the Economic Crises of 1991–2011*. Lanham, Lexington Books.
- Sidanius, J. – Liu, J. H. – Shaw, J. S. – Pratto, F. (1994): Social dominance orientation, hierarchy attenuators and hierarchy enhancers: Social dominance theory and

KÖZELKÉP

- the criminal justice system. *Journal of Applied Social Psychology*, 24: 338–366. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1994.tb00586.x>
- Sidanius, J. – Pratto, F. (1999): *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge, U. K., Cambridge University Press.
- Sidanius, J. – Pratto, F. – Van Laar, C. – Levin, S. (2004): Social dominance theory: Its agenda and method. *Political Psychology*, 25(6): 845–880. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00401.x>
- Svensson, J. (2011): The Expressive Turn of Citizenship in Digital Late Modernity. *JeDEM – EJournal of E-Democracy and Open Government*, 3(1): 42–56.
- Szabó M. (2003): *A diskurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Tajfel, H. (1974): Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(2): 65–93. <https://doi.org/10.1177/053901847401300204>
- Tesi, A. – Aiello, A. – Pratto, F. (2022): How people higher on social dominance orientation deal with hierarchy-attenuating institutions: the person-environment (mis)fit perspective in the grammar of hierarchies. *Current Psychology* 42: 26721–26734. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03627-5>
- Tiihonen, A. – Koivula, A. – Saarinen, A. – Sivonen, J. (2022): Exploring class identification among Finnish party members. *Scandinavian Political Studies*, 45(3): 301–325. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12226>
- Welker Á. (2013): Konzolidáció, historiográfia és a populizmus kihívása a finn példa. 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap, 25(10): 11–22.
- Wehner, L. E. – Thies, C. G. (2021). The nexus of populism and foreign policy: The case of Latin America. *International Relations*, 35(2): 320340. <https://doi.org/10.1177/0047117820944430>
- Wilkins, C. L. – Wellman, J. D. – Babbitt, L. G. – Toosi, N. R. – Schad, K. D. (2015). You can win but I can't lose: Bias against high-status groups increases their zero-sum beliefs about discrimination. *Journal of Experimental Social Psychology*, 57: 1–14.
- Zhao, H. – Zhang, H. – Xu, Yan. – Lu, J. – He, W. (2018): Relation Between Awe and Environmentalism: The Role of Social Dominance Orientation. *Frontiers in Psychology*, 9: 1–12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02367>

KÖZELKÉP

Melléklet

Suomen Rasismi
maahan PS
rasismia
rasismi rasismista
Suomessa

1. melléklet: A bevándorló-ellenes kategória leggyakoribb szavai
Forrás: Saját szerkesztés

rasismia
vastaan hallitus
enää EU Suomessa
rahaa
Suomi Suomen

2. melléklet: Az Európai Unióval szembeni kategória leggyakoribb szavai
Forrás: Saját szerkesztés

keskustella
Vasemmisto Suomi
rasismia
vihervasemmisto
vasemmisto vasemmiston
hallitus Suomen

3. melléklet: Politikai ellenféllel szemben kategória leggyakoribb szavai
Forrás: Saját szerkesztés

RECENZÍÓ

Jó gyakorlatok, mentorprogramok hátrányos helyzetű és roma gyermekeknek Európában¹

Óhidy Andrea (szerk.) (2020): *Mentoring-Projekte für Roma-Kinder in Europa*. Pécs, Universität Pécs, Philosophische Fakultät, Institut für Erziehungswissenschaft, Lehrstuhl für Romologie und Bildungssoziologie – Pädagogische Hochschule Freiburg, Institut für Erziehungswissenschaft, 395 oldal

SEBESTYÉN KRISZTINA²

A hátrányos helyzetű, különböző kisebbségekhez, nemzetiségekhez tartozó csoportok oktatásáról, nevelési-oktatási intézményekben töltött éveiről, tanulmányairól már számos szakirodalom készült hazánkban és külföldön egyaránt. Ezekben megjelentek például a nevelési-oktatási intézménybe való bekerülés, beilleszkedés nehézségei (Hegedűs 2019), a rosszabb családi háttér és/vagy az oktatás nyelvétől eltérő nyelv miatti alacsonyabb tanulói teljesítmények (Beck – Klieme 2007, DESI-Konsortium 2008, Hegedűs 2020). Ezen írások sorába illeszkedik az Óhidy Andrea, a freiburgi Pädagogische Hochschule professzora által szerkesztett kötet is, amely négy német és hét angol nyelvű tanulmány által, három fejezetre tagoltan mutatja be a sintik³ és a romák helyzetét, valamint

egy-egy, számukra készült jó gyakorlatot, mentorprojektet Németországban, Horvátországban, Romániában, Moldovában, Magyarországon és Bulgáriában. A tanulmánykötet a Pécsi Tudományegyetem által kiadott Roma Studies – Cigány tanulmányok – Roma Studien könyvsorozatának 49. darabja.

¹ Óhidy Andrea (szerk.) (2020): *Mentoring-Projekte für Roma-Kinder in Europa*. Pécs, Universität Pécs, Philosophische Fakultät, Institut für Erziehungswissenschaft, Lehrstuhl für Romologie und Bildungssoziologie – Pädagogische Hochschule Freiburg, Institut für Erziehungswissenschaft, 395 oldal.

² Gál Ferenc Egyetem Pedagógiai Kar, e-mail: kriszti.se@gmail.com

³ A sintik egy, a középkor óta Németországban, valamint más közép- és nyugat-európai országokban élő romák leszármazottai által alkotott etnikai kisebbségi csoport (Greber 2023).

RECENZIO

Az első fejezetben három német nyelvű tanulmány ismerteti a mentorprogramok szükségességét Németországban. Aninna Piazo a baden-württembergi középiskolás történelem tankönyvekben kvalitatív tartalomelemzéssel azt vizsgálja, hogy a cigányellenesség, illetve rasszizmus megjelenik-e a tankönyvekben, mert véleménye szerint ezek tovább fokozhatják a társadalomban meglévő, szintekkel és romákkal kapcsolatos sztereotípiákat. Eredményei szerint a rasszizmus megjelenik a vizsgált tankönyvekben (például a szintek és a romák társadalomban elfoglalt helyével kapcsolatban), továbbá kevésbé érzékenyek a cigányellenességre, ezért úgy gondolja, hogy érdemes lenne a tankönyveket, illetve az oktatás során közvetített tartalmakat átgondolni.

Marie-Luise Loewe a rasszizmus megelőzését vizsgálja a „Schulen ohne Rassismus – Schule mit Courage”⁴ hálózat iskoláiban, amely a legnagyobb németországi iskolaszervezet, 3600 tagintézménnyel. Bár egyes tanárok szerint az alsó tagozatos diákok még fiatalok a rasszizmus megértéséhez, mégis ezekben az iskolákban már ebben a korban erősítik a tanulók öntudatosságát és önértékelését is, mert a szervezetben dolgozók szerint ilyen életkorú gyermekek saját maguk is átélhetik ezeket a jelenségeket. A tanulmányban megjelenik a szervezet kézikönyvének kvalitatív tartalomelemzése is, amelyből kiderül, hogy az iskolában végzett tevékenységek segítenek a diákoknak az esetlegesen feléjük irányuló rasszizmussal, valamint diszkriminációval való megküzdésben. A szerző véleménye szerint a rasszizmus az iskolákban a tanárok által, valamint a tanítás során jelenhet meg, ezért fontos lenne már a tanárképzésben megjeleníteni az elfogadással, toleranciával foglalkozó kurzusokat.

Pia Greber a cigányellenesség megelőzésének jelenlegi, németországi iskolákban megjelenő koncepcióit, majd egy saját, multidimenzionális modellt mutat be. A szerző szerint nagyon fontos az esély- és oktatási egyenlőség elérése a szintek és romák esetében, mert a tanulói teljesítményekkel kapcsolatos vizsgálatok szerint a családi háttérük negatívan befolyásolja a tanulmányi eredményességüket, viszont a jobb oktatási lehetőségek által magasabb végzettséget szerezhetnek, ami révén majd jobb társadalmi háttérrel tudnak teremteni saját maguknak.

A kötet második fejezetében négy angol nyelvű tanulmány kapott helyet, amelyekben Horvátország, Moldova, Magyarország és Románia példáján keresztül nyelhetnek betekintést az olvasók a romákat célzó mentorprogramok szükségességébe. Goran Lapat és Ivana Koren a pandémia ideje alatt a 2019-2020-as tanévben Horvátországban, Medimurje megyében a legnagyobb romák által lakott területen megvalósult távoktatás tapasztalatairól számolnak be. Az interjúk kutatásból kiderül, hogy nem ugyanolyan feltételekkel vettek részt az oktatásban a roma diákok a többségi tanulókhoz képest, mert rosszabb szociális és materiális körülmények között élnek, a horvátot – ami az oktatás nyelve – nem megfelelő szinten ismerték az otthoni tanuláshoz, továbbá a szüleik is iskolázatlanabbak, ami miatt nem tudtak, vagy nem

⁴ „Iskolák rasszizmus nélkül – Iskolák bátorsággal”

RECENZÍÓ

akartak segíteni gyermekeiknek az otthoni tanulásban. Nemcsak az online, hanem a televízión keresztül sugárzott tananyag sem volt annyira hatásos a roma tanulóknál a többségi társaikhoz képest. Horvátországban a roma gyermekek jobb oktatását lehetővé tevő programok hatékonyságát is visszavetette a pandémia, mindezek miatt a szerzők szerint a pedagógusokat szükséges lenne felkészíteni arra, hogy a jövőben hogyan kezeljék az ilyen helyzeteket.

Maria Diacon a Moldovában élő romákról írja, hogy ők a leghátrányosabb helyzetű kisebbség az országban, sokszor már születésüktől kezdődően, mert például nincsenek mindannyian anyakönyvezve. Egy oktatásra vonatkozó UNICEF felmérésből azt állapítja meg, hogy a roma gyermekeknek csak a fele iratkozik be (más csoportoknál 90%), és csak körülbelül 20%-uk jár iskolába (más csoportoknál 80-100%). A különböző interakciók az iskola és a roma szülők, a tanárok és a roma diákok között negatív, a roma és nem roma szülők, valamint a roma és nem tanulók között előítéletes. Mindezek alapján véleménye szerint a romák a moldáv társadalom legveszélyeztetettebb csoportja, akikre az ország vezetésének szükséges odafigyelnie.

Forray R. Katalin két magyarországi jogszabályt, az 1993. évi nemzetiiségi törvényt, valamint ennek a 2003-as módosítását vizsgálja a romákra/cigányokra vonatkozóan. Úgy gondolja, hogy az oktatáspolitikai iránymutatásai alapján az oktatásban érdemes lenne a kultúra és a nyelv megőrzése mellett a roma/cigány tanulók szociális helyzetét is figyelembe venni, mert így egy befogadóbb oktatási környezetben jobb tanulmányi eredményeket érhetnének el. A szerző szerint ez nemcsak a köznevelésben és -oktatásban, hanem a felsőoktatásban is fontos lenne, ezért is tartja lényegesnek az oktatásukat támogató intézmények működtetését.

Linnéa Voige a romániai romák szociális és oktatási helyzetét mutatja be Pierre Bourdieu a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséről szóló elmélete alapján. A romák Romániában a legmarginalizáltabb társadalmi csoport, akik többségében még mindig szegregált osztályokban tanulnak, bár jelenleg inkább azért, mert 2007-ben bevezetésre került egy Romani nyelv és kultúra tanítását magában foglaló tanterv, amelyet általában romák által látogatott intézményekben alkalmaznak. A szerző szerint ez nem fogja megszüntetni a társadalmi egyenlőtlenségeket a romák és a többségi társadalom között.

A harmadik fejezetben három angol és egy német nyelvű tanulmányból ismerhetnek meg az olvasók néhány Bulgáriában, Németországban és Magyarországon működő köz- és felsőoktatásban tanuló romák számára kialakított mentorprogramot. Milene Ivova Ilieva először áttekinti a 2021–2030 között érvényes bulgár nemzeti stratégiát, valamint a 2022–2023-as nemzeti akciótervet, mert ezek adnak keretet a Bulgáriában működő roma mentorprojekteknek. Ezek mellett 18 mélyinterjú, megfigyelések és dokumentumok, stratégiák, programok elemzésének segítségével ismertet nem kormányzati szervezeti (NGO) gyakorlatokat, a romák oktatási, egészségügyi, illetve szociális helyzetét, valamint ezekre vonatkozó mentorprojekteket. Véleménye szerint az ilyen projektek hosszútávú befektetések a romák helyzetének

RECENZÍÓ

javításáért, amelyekben a romák nemcsak célcsoportot jelentenek, hanem tervezői és kivitelezői is lehetnek egy-egy projektnek. Bár ez utóbbi esetben figyelembe kell venni azt, hogy csak nagyon kevés sikeres roma él továbbra is úgynevezett gettókban, ami számukra együtt jár egy új (szub)kultúra elsajátításával, de emiatt már nem lesznek a régi közösségük (elfogadott) tagjai.

Catania Pieper, Brigitte Kottmann és Anna Reh az 1994 óta a Bielefeldi Egyetemen működő „Schule für alle”⁵ mentorprogramot és annak működését mutatja be három tanuló esettanulmányán keresztül. Ebben a mentorprogramban 2. és 3. osztályos tanulók és az ő tanításukra készülő pedagógushallgatók vesznek részt. A két fél-éves program során a tanulók számára az oktatásban való részvétel fontosságának megerősítése, a tanulók teljesítményének növelése a cél a közösen töltött idő által, például együtt tanulás, családlátogatás, közös szabadidős programok szervezése. A program nemcsak a tanulók, hanem a hallgatók számára is hasznos tapasztalatokkal bír a tanítási gyakorlatukat, valamint a későbbi munkájukat tekintve.

Horváth Gergely, Fehérvári Anikó, Felső Edit és Varga Aranka roma szakkollégiumban 2018-2022 között mentorált hallgatókkal (20 fő) készített, félig strukturált interjúk segítségével mutatja be a mentorok szerepét a mentorprogramban. A roma hallgatók száma alulreprezentált a magyar felsőoktatási intézményekben, ezért is fontos a tanulmányaikban támogatni őket. A mentorok nemcsak ebben és a szakmai életükben segítik a mentoráltjaikat, hanem a magánéletükben is támogató szerepük lehet. Az interjúk eredményei szerint a mentor-mentorált kapcsolatokban a pozitív tapasztalatok a mentoráltak számára többnyire érzelmekhez köthetők, a negatívak pedig inkább technikai, tanulmányi jellegűek.

Jenei Teréz és Kerülő Judit tanulmánya egy, a Nyíregyházi Egyetemen megvalósult mentorprogramot (Jó kezdet) mutat be. A projekt célja a tanító szakos hallgatók érzékenyítése a roma tanulók felé. Kutatásukban a programban egykor résztvevő 45 tanító szakos (22 végzős és 23 végzett) hallgató válaszainak elemzéséből kiderült, hogy pozitív változás következett be a program hatására a vizsgált (egykori) hallgatóknál a roma származású diákok felé. A válaszok alapján a szerzők úgy gondolják, hogy az ilyen típusú programok képesek lehetnek az attitűdformálásra, valamint a sztereotip gondolkodás megváltoztatására.

Összességében a tanulmánykötet szerzői több szempontból ismertetik a romák helyzetét, illetve az őket célzó mentorprogramokat, amelyek között – bár több európai országból származnak a tanulmányok – számos hasonlóság fedezhető fel. Az egyes országokban működő programok, jó gyakorlatok máshol is megvalósíthatók lehetnek, vagy kiindulási alapot jelenthetnek egy új program vagy projekt indításához. A kötetet azonban nemcsak azoknak ajánlom, akik romák oktatása iránt érdeklődnek, hanem más nemzetiségekkel, kisebbségekkel foglalkozók számára is, mert hasznos ötleteket, információkat nyújthat számukra is.

⁵ Iskolát mindenkinek.

RECENZÍÓ

Irodalom

- Beck, B. – Klieme, E. (szerk.) (2007): *Sprachliche Kompetenzen. Konzepte und Messung. DESI-Ergebnisse Band 1.* Weinheim, Beltz Pädagogik <https://doi.org/10.25656/01.3140>
- DESI-Konsortium (szerk.) (2008): *Unterricht und Kompetenzerwerb in Deutsch und Englisch. DESI-Ergebnisse Band 2.* Weinheim, Beltz Pädagogik <https://doi.org/10.25656/01.3149>
- Greber, P. (2023): Antiziganismusprävention im Unterricht in deutschen Schulen. In: Óhidy Andrea (szerk.): *Mentoring-Projekte für Roma-Kinder in Europa.* Pécs, Universität Pécs, Philosophische Fakultät, Institut für Erziehungswissenschaft, Lehrstuhl für Romologie und Bildungssoziologie – Pädagogische Hochschule Freiburg, Institut für Erziehungswissenschaft, 125–195.
https://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/romologia_folyoirat/Mentoring-bookGS49%20bel%C3%ADv%20t%C3%B6rdelt%20javx_3.pdf (utolsó letöltés: 2024. 01. 05.)
- Hegedűs R. (2019): Hátrányos helyzetű gyermekek az óvodában. In: Pálfi S. (szerk.): *Kora gyermekkori nevelés, család és közösségek.* Debrecen, Didakt Kiadó, 59–75.
- Hegedűs R. (2020): *Kompetenciák – hátrányok – térségek. Avagy honnan s hogyan jutnak el a hátrányos helyzetűek a felsőoktatásba?* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó

Abstracts

„How to Leave Here? How to Return Here?” – The Professional Situation of Contemporary Female Architects in Hungary

JÚLIA BÖRÖNDY

In recent years, the professional discourse within architecture regarding the situation of women has intensified. The reason for this increased attention is that since the early 2000s, women have become the majority among graduates, which contradicts the deeply rooted stereotypes in the public consciousness that architects are generally men. Until now, we only had estimates regarding the exact gender ratios. Therefore, in the first part of my study, I reconstructed how the ratio of women changed among the students of the Faculty of Architecture at Budapest University of Technology and Economics from 1941 to 2023, using archival documents and a digital database. Following this, in the second part of my research, I pursued answers to why we do not see women in the professional public sphere, among architectural award winners, and as members of scientific and artistic academies – what structural barriers hinder their professional advancement. This examination was conducted with the help of focus groups consisting of female architects.

KEYWORDS: *female architects, gender, career, work, technological education, glass ceiling, informal employment*

Factors Influencing Long-Term International Mobility of Academics – Participants, Motivations, Destination Countries

ORSOLYA JÁNOSY

A significant portion of studies on the internationalization of higher education is student-centred, focusing on the number of international students at universities, foreign language courses, international collaborations, and participation in Erasmus-type student and faculty exchange programmes. In contrast, the examination of faculty mobility, particularly long-term mobility, is a less explored area. Since long-term mobility is generally organized by the faculty member through individual applications, institutions often lack centralized databases on the participants, numbers, and destination countries, making research on the topic challenging. The aim of the current paper is to review and summarize the international literature on long-term international faculty mobility, as well as the results of comprehensive international studies spanning multiple countries. The cited studies highlight international trends in mobility: main directions, the proportion of participants, their age, fields of science, gender distribution, and destination countries. The paper also points out significant differences between countries.

KEYWORDS: *international mobility of academics, higher education, career advancement, knowledge economy, global competition*

Women's Work and Land Reform in Zimbabwe A Feminist Political Economy of Social Reproduction

NEWMAN TEKWA

While the future of work in Africa is increasingly becoming an important area of research, a feminist political economy of social reproduction holds potential to illuminate the gendered and geographical nature of women's work in a context of a radical land reform. Time-use surveys data was gathered across three study area, two land reform and one non-land reform site. This was complemented with in-depth and focus group discussions in the land reform sites with participants drawn from participating female and male-headed households. While literature on women's work is accumulating, this has not been extended to integrate a feminist social reproductive lens on African rural women's work in a context of land reform. The none or malrecognition of social reproduction by the State makes the latter an agent of depletion – a gendered form of structural and everyday violence on women. While liberating, radical land reforms, of their own, do not necessarily improve the care burden of women. This is compounded by the debt crisis crippling many countries of the global South.

KEYWORDS: women's work, land reform, depletion, social reproduction, Zimbabwe

Experiencing religiosity in prison. First results of qualitative research among long-term prisoners

MÁRTA MIKLÓSI – MÁRTA FEKETE – MIKLÓS TIHANYI – MÁTÉ SIVADÓ

Religion has several positive effects on the life of the prisoner, helping him to cope with prison conditions and can significantly reduce the problems associated with imprisonment. In our qualitative research, we asked long-term prisoners in 3 prisons in Hungary, using a semi-structured interview method, about their perceptions of religiosity, the impact of religion on their life management, and the role they predict religion to play after the end of their sentence. Following a review of the literature, three hypotheses were put forward. We hypothesized that imprisonment is a crisis in the individual's life that makes him or her open to religious values; religiosity influences the individual's values and, through them, his or her attitude towards world phenomena; religious prisoners are a lower security risk. The hypotheses are confirmed. Beyond the reintegration of prisoners into society, the analysis of the interviews reveals that some of the narratives not only reflect a desire for reintegration but also a desire to serve as a goal.

KEYWORDS: experiencing religiosity in prison, conversion, long-term prisoners, semi-structured interviews, reintegration

Women's Work and Land Reform in Zimbabwe A Feminist Political Economy of Social Reproduction

MÁRTON MARKOVICS

In the course of the study, discourse analysis was used to examine the comments posted under the videos of three representatives of the Finns Party with the largest YouTube following. The aim of the research was to identify discursive manifestations of social dominance in the comment field. In addition, we also aimed to validate a word list of socially dominant terms. To this end, we have identified four linguistic categories that could form the basis of socially dominant communication, based on the literature of social dominance. The words with the highest number of elements in each category were presented in a word cloud. After collecting the most frequent terms, three external groups were identified against which social dominance orientation may be relevant. These suggest that the European Union, immigrants and the domestic left may constitute the out-group category in the eyes of populist supporters. Finally, the hierarchical terms were not validated as they occurred in a negligible number of items in the sample. The successfully validated categories were plotted on a cross-tabulation, from which we created four different types of Finns Party supporters based on the out-group they named and the dominant common words and phrases in the comment categories. The presence of authoritarian, political out-group category points to the spread of political polarization in Finland. Since social identity underlies both social dominance orientation and political polarization, it may be relevant to examine both together in future research. Nonetheless, social dominance was not expressed in the way that was initially assumed and commentators perceived "real Finns" as the sufferers of a socially dominant situation. The background to this phenomenon is presumably the populist political rhetoric of the Finns' Party, which tries to portray Finns as people left behind in disadvantaged social positions.

KEYWORDS: social dominance orientation, populism, Finland, Finns Party, social media, comments